

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI**

**ALMAN MÜSTEŞRİK HARALD MOTZKI'NİN HADİS
İLMİNE YAKLAŞIMININ DEĞERLENDİRİLMESİ**

GÜL AYŞE SOYHUN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. FİKRET KARAPINAR**

KONYA-2024

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI**

**ALMAN MÜSTEŞRİK HARALD MOTZKI'NİN HADİS
İLMİNE YAKLAŞIMININ DEĞERLENDİRİLMESİ**

GÜL AYŞE SOYHUN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. FİKRET KARAPINAR**

KONYA-2024

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gül Ayşe SOYHUN		
	Numarası	22810601952		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Hadis Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Fikret KARAPINAR		
Tezin Adı	ALMAN MÜSTEŞRİK HARALD MOTZKI'NİN HADİS İLMİNE YAKLAŞIMININ DEĞERLENDİRİLMESİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Gül Ayşe SOYHUN

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gül Ayşe SOYHUN		
	Numarası	22810601952		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Hadis Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Fikret KARAPINAR		
Tezin Adı	ALMAN MÜSTEŞRİK HARALD MOTZKI'NİN HADİS İLMİNE YAKLAŞIMININ DEĞERLENDİRİLMESİ			

Batı'da uzun zamandır icra edilmesine rağmen, hadis araştırmalarının bir bilim dalı haline gelmesi, 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Hadisin İslâm dinindeki önemini kavramış olan oryantalistler, çok geçmeden hadisleri tahlil etme ve tarihî olup olmadığını tespit etme yöntemleri geliştirmişlerdir. Goldziher (1850-1921), Batı'da hadis araştırmalarını, tarihî tenkit metodunu geliştirerek belli bir sisteme oturtan kurucularındandır. O ve ardından gelen takipçileri hadisleri aşırı şüphe ile yaklaşmaları ve aksini ispatlayacak bir delil olmadıkça rivâyetleri uydurma kabul etmeleriyle dikkat çekmektedirler. Bu oryantalistler, hadislerin tarihlendirmesinde sadece metni, sadece isnâdı, eserleri ve hem isnâd hem de metni merkeze alarak hadisleri farklı şekilde tarihlendirmişlerdir.

Batı dünyasında hadis araştırmaları bu minvalde devam etmemiş, daha ılımlı ve objektif bakış açısına sahip müsteşrikler de oryantalist paradigmadan neşet etmeye başlamıştır. Bunlardan biri ve belki de en önemlisi Alman oryantalist Harald Motzki'dir (1948-2019). Müslümanlara ve Müslüman kaynakları incelemelerine yeni bir bakış açısı getiren Motzki, İslâmî eserler hakkında yaptığı çalışmalarla İslâm dünyasında tanınmıştır. Bu araştırmada Motzki tanıtılmış, Hadis ilmi kapsamında tartışmaları ile görüşleri açıklanmış ve getirdiği yenilikler incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Hadis, Oryantalizm, Tarihlendirme, Isnâd Metin Bütünlüğü, Müşterek Râvî

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Gül Ayşe SOYHUN		
	Student Number	22810601952		
	Department	Basic Islamic Sciences / Hadith		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Fikret KARAPINAR		
Title of the Thesis/ Dissertation	AN EVALUATION OF THE GERMAN ORIENTALIST HARALD MOTZKI'S APPROACH TO THE SCIENCE OF HADITH			

Although it had been practiced in the West for a long time, it was only in the 19th century that hadith studies became a branch of science. Orientalists, who realized the importance of hadith in the Islamic religion, soon developed methods of analyzing hadiths and determining whether they were historical or not. Goldziher (1850-1921) was one of the founders of hadith research in the West, who developed the method of historical criticism and put it into a certain system. He and his followers are notable for their extreme skepticism towards hadiths and their acceptance of narrations as fabricated unless there is evidence to the contrary. These orientalist dated the hadiths differently by focusing only on the text, only on the isnād, works, and both the isnād and the text.

Hadith research in the Western world did not continue in this vein, and hadith scholars with a more moderate and objective point of view began to emerge from the orientalist paradigm. One of them, and perhaps the most important one, was the German orientalist Harald Motzki (1948-2019). Motzki, who brought a new perspective to the study of Muslims and Muslim sources, became known in the Islamic world with his studies on Islamic works. This study presents Motzki, explains his discussions and views within the scope of the science of Hadith, and examines the new approaches he introduced.

Keywords: Hadith, Orientalism, Dating, Isnād cum Matn, Common Link

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	vii
KISALTMALAR	ix

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
2. Araştırmanın Metodu	4
3. Araştırmanın Kaynakları.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM ORYANTALİZM, HADİS İLMİ VE HARALD MOTZKI

1.1 Oryantalistlerin Hadis İlmine Merakı	8
1.1.1 Oryantalistlerin Hadis İlmine Dair İlk Çalışmaları.....	9
1.1.2 Oryantalistlerin XIX. ve XX. Yüzyıl Hadis Çalışmaları	10
1.1.3 Oryantalistlerin Hadis İlmîni Araştırma Sebepleri	16
1.2 Alman Oryantalizm Araştırmalarına Kısa Bir Bakış	18
1.2.1 Oryantalizm Araştırmalarında Bağımsızlık Arayışı	20
1.2.2 Üniversitelerde Doğu Dilleri Kürsülerinin Kuruluşu	22
1.2.3 Alman Şark Cemiyeti.....	25
1.2.4 Almanların Oryantalizme Katkıları ve Bazı Meşhur Alman Oryantalistler	27
1.3 Alman Müsteşrik Harald Motzki'nin Şahsî ve Akademik Hayatı.....	34
1.3.1 Motzki'nin Eğitim Hayatı	35
1.3.2 Motzki'nin Akademik Hayatı	38
1.3.2.1 Motzki'nin Doktora Talebeleri	41
1.3.3 Motzki'nin Çalıştığı İlmî Alanlar	42
1.4 Harald Motzki'nin Şahsiyeti	45
1.5 Harald Motzki'nin Eserleri	49
1.5.1 Hadis ile İlgili Eserleri.....	50
1.5.1.1 Hadis ile İlgili Eser Değerlendirmeleri	63
1.5.2 Kur'ân, Kur'ân Tarihi ve Tefsir Hakkındaki Eserleri.....	64
1.5.2.1 Kur'ân ile İlgili Eser Değerlendirmeleri	65

1.5.3	Siyer ile İlgili Eserleri	66
1.5.4	Tarih, Kültür ve Antropoloji ile İlgili Eserleri.....	68
1.5.4.1	Tarih, Kültür ve Antropoloji ile İlgili Eser Değerlendirmeleri..	71
1.5.5	İslâm Hukuku ve Fıkıh ile İlgili Eserleri	74
1.5.5.1	İslâm Hukuku ile İlgili Eser Değerlendirmeleri	77
1.5.6	Diğer İslâmî İlimlerle İlgili Eserleri	78
1.5.6.1	Diğer İslâmî İlimlerle İlgili Eser Değerlendirmeleri	79
1.5.7	İslâm İlimleri Haricindeki Eserleri	80
1.5.7.1	İslâm İlimleri Haricindeki Eser Değerlendirmeleri	81
1.5.8	Hakkında ve Onuruna Yayınlananlar	82
1.5.9	Doktora Tez Danışmanlıkları.....	83

İKİNCİ BÖLÜM MOTZKI'NİN HADİSE YAKLAŞIMI, YÖNTEMLERİ VE TENKİT ETTİĞİ BAZI ORYANTALİSTLER

2.1	Motzki'nin Hadis ve Sünnete Yaklaşımı	85
2.1.1	İslâm Fıkıhının Kaynağı Olarak Hadisler	85
2.1.2	Klasik İslâm Hadis Tenkidinde Hadisler	87
2.1.3	Batı İslâm Araştırmalarında Klasik İslâm Hadis Tenkidi.....	88
2.1.4	Motzki'nin Sahâbenin Udûl Vasfını Tenkidi.....	91
2.2	Motzki'nin Oryentalist Gelenekteki Mevkii.....	95
2.3	Motzki'nin Hadis Tarihlendirme Usûlü.....	101
2.3.1	Motzki'ye göre Müşterek Râvî	106
2.3.2	İsnâd Metin Bütünlüğü Tahlil Metodu	110
2.3.2.1	Kısaca Tarihçesi.....	110
2.3.2.2	Yöntemin İşleyişi	112
2.3.2.3	Yöntemin Değerlendirilmesi.....	114
2.3.3	Yeni Kaynakları Temel Alarak Eski Haberlerin İnşâsı	118
2.4	Goldziher ve Motzki	123
2.4.1	Goldziher'in Hadis Tarihlendirmesi	124
2.5	Schacht ve Motzki	128
2.5.1	Schacht'ın Metin Merkezli Tarihlendirmesi.....	129
2.5.2	Schacht'ın Eser Merkezli Hadis Tarihlendirmesi.....	133

2.5.3	Schacht'ın İsnâd Merkezli Hadis Tarihlendirmesi	135
2.5.4	Schacht'a Göre Müşterek Râvi	137
2.6	Juynboll ve Motzki	141
2.6.1	Juynboll'ün Eser Merkezli Hadis Tarihlendirmesi	141
2.6.2	Juynboll'ün İsnâd Merkezli Tarihlendirmesi ve Müşterek Râvî	144
2.6.3	Juynboll ve Schacht'ın İsnâd Metodu	149
2.7	Schneider ve Motzki	151
2.8	Berg ve Motzki	153
2.9	Harald Motzki'nin Hadis Araştırmalarına Tesirleri	155

SONUÇ

KAYNAKLAR	163
------------------------	------------

ÖNSÖZ

Hadis ilmini tahsil imkânı veren ve bu ilmin kıymetini hissettiren Yüce Rabbime hamd, Peygamberi Hz. Muhammed Mustafâ'ya salât ve selâm ile başlarım. Müslümanların hayatında çok mühim bir yere sahip olan hadisler, asırlardır âlimler tarafından incelenmekte ve sıhhati araştırılmaktadır. Son asırlarda Batılı araştırmacılar da meşakkatlere ve araştırdıkları bu dinin mensubu olmamalarına rağmen, artan bir yoğunlukta, diğer İslâm ilimlerinde olduğu gibi hadisler üzerinde de çalışmaktadır. Bu çalışmalara yıllarını vermiş, hadis araştırmalarına bakışı diğer oryantalistlerden önemli ölçüde farklılık arzeden bir şarkiyatçı olan Harald Motzki ve onun hadis ilmine yaklaşımı bu araştırmada ele alınmaya gayret edilmiştir.

Çalışma bir oryantalist hakkında olduğu için birinci bölümde, meseleye genel bir bakış sağlamak maksadıyla kısaca oryantalizm, oryantalistlerin hadis ilimlerine gösterdikleri derin alâka ve Alman Oryantalizminden bahsedilmiştir. Devamında da müsteşrik Motzki'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri tanıtılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise bir şarkiyatçı olarak Harald Motzki'nin hadis ve sünnete yaklaşımı, İslâm Peygamberi (s.a.s.) ve onun ilmî mirasına bakışı, bu hususta yaptığı araştırmalar, kullandığı teknikler ve elde ettiği neticeler incelenmiştir. Motzki'nin selefi olan müsteşriklerden Goldziher, Schacht ve Juynboll'ün hadis tarihlendirme metotları ve konu ile ilgili görüşleri, Motzki'nin eleştirileri üzerinden araştırılmıştır. Ayrıca bu bölümde hadis tarihlendirmesi, bu ameliyeyi icra ederken kullandığı metodlar ayrıca incelenmiş ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yine bu bölümde Motzki'nin çağdaşı olan, Irene Schneider ve Herbert Berg ile tartışmaları incelenmiştir. Ayrıca ikinci bölümün sonunda araştırma konusu Motzki'nin hadis ve sünnete yaklaşımı kısaca değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın, şarkiyatçılık alanında çalışanlara ilmî mânada az da olsa bir ışık ve katkı olacağını ümit eder ve çalışmalarımda yardımcı olan başta danışman hocam Prof. Dr. Fikret Karapınar'a, bana her mânada destek olan kıymetli eşim ve güzel kızlarıma, kaynakların temin edilmesinde Dr. Serdar Aslan'a, Fatih Şahan'a, kitabını gönderme nezaketinde bulunan Prof. Dr. Nimetullah Akın'a, Araştırma Görevlisi Abdüssamet Bayram'a, değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Adil Yavuz'a ve Doç. Dr. Ömer Faruk Akpınar'a, vaktin darlığına rağmen tezin son okumasını yapan Ankara

Sosyal Bilimler Üniversitesi'nden Doç. Dr. Şuayip Seven'e teşekkürü bir borç addedim. Seneler sonra bu tezi tamamlamak için gayret ettiğimde bitirebilmem için Yüce Allah'a niyazda bulunan bütün ailemle sevdiğime ve beni güzel sözleriyle teşvik eden, fizîken ayrı olsak da dualarıyla yanımda olan annem ve babama şükranlarımı sunar, bu çalışmamı onlara ithaf ederim.

KISALTMALAR

AKM	Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes
ARD	Federal Almanya Devletinin birinci televizyon kanalı
b.	bin
b.y.y.	Basım yeri yok
bk.	Bakınız
çev.	Çeviren
DMG	Deutsche Morgenländische Gesellschaft (Alman Şark Cemiyeti)
DOT	Deutscher Orientalistentag (Alman Oryantalistler Kongresi)
Ed./ed.	Editör
et.al.	ve diğerleri anlamında Latince kısaltma
HKI	Hamburgisches Kolonialinstitut (Hamburg Sömürgecilik Enstitüsü)
Hz.	Hazreti
krş.	Karşılaştırınız
m.	Milâdî
pp.	Sayfa (pages)
red.	Redaktör
SOS	Seminar für Orientalische Sprachen (Şark Dilleri Bölümü)
TDK	Türk Dil Kurumu
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Trc./trc.	Tercüme eden
ts.	Tarihsiz
v.	vefatı
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
WZB	Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (Berlin Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi)
ZDF	Federal Almanya Devletinin ikinci televizyon kanalı
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (Alman Şark Cemiyeti Dergisi)

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

İslâm dininin başlıca iki temel kaynağı olan Kur'ân ve hadis, bu dini incelemeyi amaç edinen Batılı araştırmacıların ana meselelerindedir. Hadis ve sünnet hakkında Batı'da yapılan araştırmaların başlangıcı hakkında çeşitli tarihler verilse de genel itibariyle hadis araştırmaları oryantalizmin kurumsallaştığı 19. yüzyılda başlamıştır denilebilir.¹ Oryantalizmin ilmî bir disiplin haline gelmesiyle 19. yüzyılda adeta Batı dünyası için bir dönüşüm yaşanmış ve büyük bir tercüme hareketi başlamış, üniversite kürsüleri kurulmuş, dersler verilmiştir. 19. yüzyılın sosyal, siyasî, iktisadî ve sömürgeci yapısı, İslâm âleminin Batı açısından iyice bilinmesini gerekli kılmıştır. Artık korkulan, nefret duyulan, merak edilen bir başka din değil, yani İslâm değil, iyice bilinmeyi ve yeniden inşa edilmeyi bekleyen bir âlem, Batı'nın karşısında durmaktadır. Bu dönüşümün çok daha iyi netice vermesi beklenirken, oryantalistlerin büyük nispette tarafgir tutumları, soğuk ve ötekileştirmeye yönelik yaklaşımları ortaya çıkmıştır. Çok azı müstesna umumî olarak Batılı araştırmacılar, İslâm dininin orijinal bir din olmadığını, diğer semavî dinler ve Arap geleneklerinin taklidi olduğunu iddia etmişlerdir.²

İlmî bir disiplin haline gelen oryantalizmin temsilcileri, hadisler üzerinde muhtemelen belli hedefleri olduğu için ya da tarihe olan kuşkucu ve tenkitçi yaklaşımları sebebiyle Müslümanların sıhhatine güvendikleri sağlam hadis kaynakları hakkında güvensizlik yaymaya çalışmışlardır. Bu müsteşriklerden Goldziher, Schacht ve Juynboll'un temsil ettiği ekol, İslâm dünyasında umumiyetle tanınmaktadır. Fakat Batı'da bu zincir yaklaşık son 25-30 yıl içerisinde kırılmış ve İslâm'a dair serdedilen sert mizaçlı görüşler yumuşamaya, biraz daha objektif yaklaşımlar öne çıkmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır.³ Bu akımın temsilcilerinden, 2019 yılında hayatını

¹ Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

² İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı* (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007), 117-118.

³ Bülent Uçar, "Editörün girişi", çev. Bülent Uçar, *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, ed. Bülent Uçar, Hadis Araştırmaları Serisi 002 (İstanbul: Hadisevi, 2006), 17-18.

kaybetmiş Alman bir müsteşrik olan Harald Motzki'nin İslâm ilimlerinde, özellikle de hadis ilminde önemli çalışmaları mevcuttur.

Batı'da İslâm araştırmalarında dikkate şayan olan ve pek çok esere imza atmış müsteşrik Motzki ve görüşleri, bu ilim adamının önemli araştırmaları sebebiyle hadis ilmi açısından çalışmamızda ele alınmıştır. Batı'da yapılan araştırmalarda, şarkiyatçıların üstadı kabul edilen Goldziher ve Amerikalı müsteşrik Wansbrough, araştırmalarında hadis rivâyetlerindeki senedi yani isnâdı Müslümanların aksine nazarı itibara almamış ve senedleri kullanmamalarını haklı çıkaracak bir ispat da getirmemişlerdir. Araştırma konusu olan Motzki bu durumu tenkit etmiş ve gerek isnâdın tarihlendirmesinde gerekse hadislerin tarihlendirmesinde farklı bir yol izleyerek isnâd ve metin bütünlüğü (*isnad cum matn*) metodunu kullanmış, yani hadisi iki unsuru olan sened ve metin olarak incelemiş ve hicrî birinci asra ait haberlerin var olduğunu ispat etme gayesini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Böylece Schacht'ın hicrî birinci asra ait haberleri inkâr eden fikrini çürütmüştür.⁴ Müşterek râvî teorisini⁵, yani hadisin hangi asırda ortaya çıktığını tespit etmek için Batılı araştırmacıların hadis tarihlendirmesinde kullandıkları usûlü Motzki de kullanmış, yanı sıra kaynak araştırmalarında tarafsız bir tutum sergilemeye çalışmış ve bu râvîlerin uydurmacı değil, hadis müdevvinleri oldukları sonucuna varmıştır. Bunu ortaya koyarken isnâd ve metin bütünlüğü (*isnad cum matn*) analiz metodundan fevkalade istifade etmiştir.⁶

Hadislerin otantikliği gibi meseleleri diğer oryantalistler gibi sorgulayan ve [Hz.] Peygamber'in sünnetine aynı şüphecilikle yaklaşan Motzki, çalışmada görüleceği üzere, araştırmalarında ve yaklaşımlarında daha yumuşak bir tutum

⁴ Fatma Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 12; Bülent Uçar, "Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine", *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, ed. Bülent Uçar (İstanbul: Hadisevi, 2006), 307.

⁵ Müşterek râvî, ilk defa Joseph Schacht tarafından ortaya atılan ve daha sonra G.H.A. Juynboll tarafından geliştirilen bir teoridir. Aynı konuyu ya da o konuya benzer mânâyı ihtiva eden hadislerin isnâdları birbirleriyle mukayese edilip bir şecere çıkarıldığında, bazen aynı nesle ait aynı râvîlerin olduğu ve bu râvîlerden önceki rivâyet zincirleri, umumiyetle tek râvîlerden müteşekkil iken bahsi geçen aynı isimlerden sonra zincirin daha fazla dallara ayrıldığı görülecektir. Hadisin kendisinden sonra sayıca fazla râvîye nakledildiği bu râvîye müşterek râvî (*common link*) denilmektedir Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: The Clarendon Press, 1967), 171-172.

⁶ Uçar, "Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine", 304-305; Rahile Kızılkaya Yılmaz, "Hadis Alanındaki Çalışmalarıyla Tanınan Hollandalı Oryantalist: Harald Motzki (1948-2019)", *İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (2019), 199.

sergilemiş, ilim adamı şahsiyetini bozmadan bu konularda çalışmaya çaba göstermiştir. Objektif bir araştırmacı izlenimi veren Motzki, çalışmalarında oldukça titiz davranmış ve genelleştirmeden uzak durup, ulaştığı neticelere göre hareket etmeyi yeğlemiştir. Onu temayüz ettiren bu hususiyetleri ve hadis ilmi ile alâkalı çalışmalarının oldukça fazla oluşu da onun hadis ilmi açısından sıradan bir oryantalist olmadığını, araştırmaya değer mühim bir ilim adamı olduğunu göstermektedir. Türkiye’de Motzki’nin İslâm hukuku ile alâkalı yaklaşımları başlıbaşına araştırılmıştır.⁷ Motzki’nin eserlerinin ele alındığı bölümde görüleceği üzere örneğin Endonezya’da Motzki’nin hadis araştırmalarında kullandığı yöntemler, hadisin otantikliğine yaklaşımı ve hadis tarihlendirme meselesi gibi konuların ele alındığı iki araştırma yapılmıştır.⁸

Hadis ilmi ile ilgili yapılan araştırmalarda kendisinden sıkça bahsedilse de hadis alanında Türkiye’de sadece Motzki’yi konu edinen başlı başına bir araştırmamanın olmayışı ve bu müsteşrikin yaşayan meslektaşları ile girdiği tartışmaların yeterince gündeme getirilmemesi Türkiye’de icra edilen oryantalizme dair araştırmalar bakımından eksiklik olarak görülebilir. Zira Motzki, tartışmalarda muhatabına makul cevaplar vermesi, ilmî tenkitlerini dile getirirken delilleri sunma yöntemi ve düzgün tartışma üslûbu ile de temayüz etmiş bir oryantalisttir. Ayrıca Motzki, eski hadis kaynaklarını meslektaşlarından daha farklı bir yaklaşımla incelemiş ve daha tarafsız görünen araştırmalar yapmıştır. Buna benzer sâiklerle Motzki’yi, eserlerini, ilmî hayatını ve hadis ile sünnet hakkında görüşlerini, kullandığı metodları, meslektaşlarını tenkit ve takip ettiği hususları, Doğu’da ve Batı dünyasında bıraktığı izleri ihtiva eden bir araştırmamanın icra edilmesinin faydalı olacağı mülâhaza edilmiş ve bu araştırma gerçekleştirilmiştir.

⁷ Tolga Çetinkaya, *Harald Motzki’nin İslam Hukukunun Teşekkülüne Dair Görüşlerinin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

⁸ Muh Amiruddin, *Harald Motzki’s View on Hadith Authenticity (Analysis Study of Harald Motzki’s Method of Isnād cum Matn Analysis)*. Undergraduate (S1) Thesis, IAIN Walisongo. (Walisongo Semarang/Endonezya: State Institute for Islamic Studies, Lisans Tezi [Undergraduate (S1) Thesis], 2013); Imam Sahal Ramdhani, *The Archaeology of Motzki’s Studies on Hadith (Study of the Origin of Isnad Cum Matn Method)* (Yogyakarta/Endonezya: Islamic State University of Sunan Kalijaga, Yüksek Lisans Tezi (Master Thesis), 2019).

2. Araştırmanın Metodu

Müsteşrik Harald Motzki'nin yüzün üzerinde çalışması ve kırk dört de kitap tanıtımı vardır. Eserleri hakkında yazılanlar, görüşleri ile alâkalı tenkitler, doğrudan ve dolaylı olarak mevzu edinildiği tezler ve yazdığı kitaplar için kaleme alınmış kitap tanıtımları da oldukça fazla bir yekûn tutmaktadır. Ayrıca kitap ve makaleleri ana dili Almanca'nın yanı sıra, İngilizce ve Hollandaca (Hollanda Radboud Üniversitesindeki vazifesi esnasında) olarak kaleme alınmıştır. Hakkında kaleme alınanlar da tabii olarak çok daha fazla lisanla yazılmıştır. Bunun yanı sıra kısmen oryantalizm de incelendiği için kaynaklar daha da artmış buna rağmen araştırmada pek çok eserden istifade edilmeye çalışılmıştır.

Bu araştırmada öncelikle Motzki'nin kendi eserleri incelenmiş, ilmî gelişimi, hocaları, benimsediği ekoller, seleflerinin izini takip ederek kullandığı araştırma teknikleri, kendi geliştirdiği araştırma metodları, görüşleri ve tezleri tespit edilmiş ve tasvirî bir usulle ortaya konmuştur. Müellifin selefleriyle ve muasırlarıyla münasebeti, onlarla hemfikir olduğu hususlar, diğer müsteşrik ve İslâm âlimlerinden ayrıldığı meseleler mercek altına alınmıştır.

Bu araştırmaya başlandığında müsteşrik Motzki hayatta idi ve kendisi ile görüşme imkânı mevcuttu. Ancak çalışma çeşitli sebeplerle vaktinde tamamlanamadığı ve bu zaman zarfında Motzki hayatını kaybettiği için onunla görüşme imkânı kalmadı. Dolayısıyla araştırmada Motzki'nin geride bıraktığı eserleri sadece belge analiz yöntemi ile tetkik edilmiştir. Eserleri incelenmiş, yorumlanmış ve ileri sürdüğü görüşlerinin daha iyi anlaşılması sağlanmaya çalışılmış ve Motzki'nin Batı'da ve İslâm dünyasında bıraktığı izler irdelenmiştir. Motzki de diğer oryantalistler gibi eski hadis kaynaklarını Batılı bir tarihçi şüphesi ile incelemiş ancak bulguları diğer müsteşriklerin ön kabullerini sarsmıştır. İşte bu oryantalistin Batı bilim dünyasında uyandırdığı yankılar araştırılmaya gayret edilmiştir.

Eserler çalışılırken asılları üzerinden araştırma yapılmış, Türkçe tercümeleleri mevcutsa onlardan da istifade edilmiştir. Motzki'nin Hadisle alâkalı kitap ve makalelerinin tamamı incelenmeye çalışılmış, müellifin konu dahilinde olan diğer eserleri de taranmıştır. Motzki'nin tenkit ettiği, zaman zaman münazara ettiği

müsteşriklerin eserleri de incelenmeye gayret edilmiştir. Araştırma esnasında Motzki hakkında çalışanların eserleri de gözden geçirilmiş ve onlardan da faydalanılmıştır. Tezde onu çalışan diğer araştırmacılardan farklı olarak daha çok Motzki, tarihlendirme yöntemleri, onun Batı araştırmalarına getirdiği yenilikler merkeze alınmaya gayret edilmiş ve bu müsteşrikin tartışmaları imkân dahilinde gündeme getirilerek fikirleri meslektaşları ile mukayeseli olarak ele alınmıştır. Bütün bunlara ilâve olarak tezin imlâsında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi esas alınmış ve atıflarda da isnad atıf sistemi kullanılmıştır. Araştırmada bir şeyi ifade için hep aynı sözcüğü kullanmak yerine, Türkçenin kaybolmaya yüz tutan kelime zenginliğine işaret etmek ve metni sıkıcılıktan kurtarmak hedeflenmiş ve kelimelerin müteradiflerine de yer vermeye gayret edilmiştir. İslâm âlimlerinin ölüm tarihlerine işaret edilirken de vefat tarihi şeklinde verilmesi tercih edilmiştir. Son olarak çalışmada Batılı eser isimleri verilirken asılları muhafaza edilmiştir. Mesela bazı eserlerin isimleri bir ana başlık ve bir de alt başlıktan müteşekkil olduğu için arada nokta mevcuttur ya da Türk dilinde büyük yazılan kelimeler diğer lisanlarda küçük olabilmektedir. Bazı Batılıların isimlerindeki ekler küçük harfle yazıldığından (van Ess veya de Sacy) aslına mutâbık kalınmıştır.

3. Araştırmanın Kaynakları

Müsteşriklerin hadis çalışmalarında tarihlendirme faaliyeti fevkalade önem taşımaktadır. Harald Motzki de İslâmî haberlerin tarihlendirme ameliyesi ile çok meşgul olmuş bir oryantalisttir. Bu çalışmada ağırlıklı olarak Motzki'nin ve bazı oryantalistlerin tarihlendirme metodları üzerinde durulmuştur. Motzki'nin en çok eleştirdiği ve tartıştığı müsteşriklerin bazı görüşlerine yer verilen çalışmada, konunun çerçevesi hadislerin tarihlendirilmesi olduğu için Motzki'nin görüşleri de bu açıdan incelenmiştir.

İslâm ilimleri ile ilgili çok geniş bir alanla ilgilenmiş olan Motzki'nin bu ilim dalları hakkında çeşitli eserleri bulunmaktadır. Bilhassa hadis araştırmalarında Batılı araştırmacılar içinde öne çıktığı görülmektedir. Çalışmamızda onun hadis araştırmalarında elde ettiği sonuçlar, hadis ilmi açısından gözden geçirilmeye ve değerlendirilmeye gayret edilmiştir. Bu araştırmada Türkiye'de çoğu bilinen ve

bazıları Türkçeye de tercüme edilmiş olan *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz. Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts (İslâm Hukuk Biliminin Başlangıcı: 2./8. Yüzyılın Ortasına Kadar Mekke'deki Gelişimi)*, “Quo vadis, Hādīt-Forschung?”⁹ Eine kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll: „Nāfi’ the mawlā of Ibn ‘Umar, and his position in Muslim Hādīt Literature” (G.H.A. Juynboll’ün „Nāfi’ the mawlā of Ibn ‘Umar, and his position in Muslim Hādīt Literature“ İsimli Çalışmasına Bir tenkit Denemesi), “Methoden voor de datering van islamitische overleveringen” (İslâmî Haberlerin Tarihlendirilmesinde Metot), “Der fiqh des -Zuhrî: die Quellenproblematik” (İbn Şihâb ez-Zührî’nin Fıkıhı: Bir Kaynak Tenkidi İncelemesi), “Der Prophet und die Schuldner. Hādīt -Untersuchung auf dem Prüfstand” (Peygamber ve Borçlular. Teste Tâbi Tutulan Hadis İncelemesi), “Introduction. Hādīth: Origins and Developments” (Giriş. Hadis: Kaynakları ve Gelişmeleri) ve “Dating Muslim Traditions: A Survey” (Hadis Tarihlendirme Metodları: Bir Araştırma) gibi Motzki’nin öne çıkan eserlerinden istifade edildiği gibi, onun daha sonraki zamanlarında yazdığı eserlerinden de faydalanılmıştır.

Ayrıca yukarıda ismi geçen bazı makalelerin tercümelerini ihtiva eden Bülent Uçar’ın editörlüğünü icra ettiği *Batı’da Hadis Çalışmalarının Tarihî Seyri* ve Bekir Kuzudişli’nin Motzki’nin bazı makalelerini¹⁰ mütercim olarak yayınladığı *İsnad Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metodları* kitapları da kaynak olarak kullanılmıştır. Türkiye’de Motzki hakkında yukarıda bahsedilenlerin dışında başka çalışmalar da mevcuttur. Fikret Karapınar “Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz: (İslam Hukuku'nun Dayanakları) Harald Motzki.” başlıklı kitap tanıtımının ardından 2002 yılında Adapazarı’nda “Oryantalizmi Yeniden Okumak. Batı'da İslam Çalışmaları” konulu sempozyumda, “Harald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştiri” bildirisini ile Motzki’yi Türkiye’de ilk defa daha geniş şekilde tanıtmıştır. Yine Özcan Hıdır’ın “Harald Motzki: Hayatı, İlmi Şahsiyeti, Çalışmaları ve The Origins of Islamic Jurisprudence Adlı Eseri” ve “Hadīth:

⁹ Quo vadis, ‘nereye gidiyor’ mânasına gelen, gidişatla ilgili şüphe ve endişeye vurgu yapan Latince bir kalıptır Duden.de (ed.) (Erişim 27 Temmuz 2024), “quo vadis?”. Motzki bu kalıbı kullanarak Batı’da hadis araştırmalarının gidişatına dikkat çekmiştir.

¹⁰ Kuzudişli bu kitabında, Motzki’nin hayatını, eserlerini ve yöntemlerini ele aldığı “Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki” isimli bir bölüm de kaleme almıştır.

Origins and Developments. Harald Motzki, Ashgate Publishing, Great Britain 2004, 360 sayfa.” isimli çalışmaları bu teze başlandığında var olan çalışmalardı. Daha sonra da Kübra Güngör’ün “Harald Motzki’nin Müşterek Ravi Teorisine Katkıları ve Teoriye Yöneltilen Eleştiriler” isimli bir kongrede sunduğu bildiri, Ömer Faruk Akpınar’ın “G.H.A. Juynboll’ün Nâfi’ Hakkındaki İddialarına H. Motzki’nin Verdiği Yanıtın Değerlendirilmesi” isimli makalesi, Hacer Ayaz’ın “The Diferences in Historical Methodology Between Juynboll an Motzki Related to Hadith” (Juynboll ve Motzki Arasında Hadisle Alâkalı Tarihî Metodoloji Farklılıkları) adlı çalışması ve Abdulkadir Budak’ın “Oryantalistlerin Hadislere Uyguladıkları Tarihi Tenkit Metodunun Bilimselliği (Harald Motzki'nin Eleştirisi Üzerine Bir Değerlendirme)” isimli makalesi gibi bilhassa Motzki’nin değerlendirildiği araştırmalar yapılmıştır. Ayrıca Motzki’nin görüşlerinin dolaylı olarak ele alındığı oryantalizm alanında yapılan Ahmet Yücel, Süleyman Doğanay ve Fatma Kızıl’ın araştırmalarını misal olarak verebileceğimiz pek çok çalışma vardır. Bu çalışmaların büyük bir kısmı da tezde kaynak olarak kullanılmıştır.

Tezin oryantalizm bölümünde de oryantalizmle ilgili diğer kitapların yanında Nimetullah Akın’ın *Alman Oryantalizmi ve Hadis. Pespektifler & Yönelimler* kitabı ve Mehmet Görmez’in “Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler” makalesi kaynak olarak kullanılmıştır. Tezin ilgi alanına giren şarkiyatçılarla ilgili yabancı kaynaklar ile bilhassa Türkiye’de yazılmış başkaca kitap, dergi ve makalelerden de faydalanılmıştır. Araştırmada Goldziher, Schacht ve Juynboll, Schneider ve Berg’in hadis tarihlendirme ve Motzki bağlamında eserlerinden istifade edilmiştir. Motzki’nin hadis dışındaki telifleri bu tezin kapsamını aşacağı için eserlerin kısaca tanıtımı dışında değinilmemiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORYANTALİZM, HADİS İLMİ VE HARALD MOTZKI

1.1 Oryantalistlerin Hadis İlimine Merakı

Şarkiyatçılık ya da oryantalizmin lügatteki karşılığı kısaca Doğu bilimidir.¹¹ Ancak ihtiva ettiği manalar çok daha geniştir. Edward Said “paradigma kurucu bir eser” olarak değerlendirilen ve bu hususta yazılan eserlerden çok daha fazla yankı uyandıran¹² “Oryantalizm ve Sömürgeciliğin Keşif Kolu” adlı eserinde, oryantalizmin en kolay kabul gören manasının akademik manası olduğunu, antropolog, sosyolog, tarihçi ya da dil bilimcilerin Doğu araştırmalarının da oryantalizm olduğunu ifade etmiştir. Said’e göre oryantalizm, Doğu ile Batı arasında ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayalı bir düşünce tarzı ve Şark’la uğraşan bir müessesedir. Şark hakkında hüküm verir, Şark’ı tasvir, tedris, iskân eder ve yönetir. Kısaca oryantalizm, Doğu’ya hâkim olup, onu yeniden kurmak ve idare etmek için Batı’nın bulduğu bir yoldur. Said ayrıca oryantalizmin sömürgecilikle iş birliği içerisinde olduğunu da ifade etmektedir.¹³ Bu tasvirden de açık bir şekilde anlaşılacağı üzere, oryantalizmin temel meselesi Şark’tır. Hilmi Yavuz -şair Mehmet Akif’in tabiriyle- Garp’ın Şark’ı araştırma sebebine dikkat çekmektedir:

“Avrupa’nın bir kimlik olarak kendini inşa edebilmesi için, ‘öteki’ne ihtiyacı olduğu öteden beri biliniyor. Bu ‘öteki’ ‘Doğu’ olarak işaretlenir: Batı’dan ‘farklı’ ama ondan ‘aşağı’, ‘barbar’ ve ‘ilkel’ bir Doğu imgesi! Peki ama, Edward Said’in ‘Oryantalizm’ olarak belirlediği bu işaretlemenin tarihi nedir? Ne zaman başlamıştır ‘Doğu’nun ‘öteki’ olarak işaretlenmesi? Aslında bu tarih, Avrupa’nın kendi kimliğini inşa etmesinin tarihi ile örtüşür”.¹⁴

Batı’nın Doğu’yu ve İslâm dünyasını “öteki” olarak değerlendirmesinin başlangıç tarihi, İslâm’ın neşet ettiği VII. yüzyıla¹⁵ kadar geri gidebilir.¹⁶ Her ne kadar şarkiyatçılığın ilmî bir dal olarak kurumsallaşması, XVIII. asrın son çeyreğinden

¹¹ TDK (ed.) (Erişim 23 Aralık 2022), “oryantalizm”.

¹² Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2010), 163-164.

¹³ Edward W. Said, *Oryantalizm. Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Selâhattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 15-16.

¹⁴ Hilmi Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam* (İstanbul: Bûke Yayınları, 2000), 55.

¹⁵ Oryantalizmin başlangıç tarihi ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bu tarihi belirlerken hangi unsurun öne çıkarıldığı meselesi başlangıç tarihini doğrudan etkilemektedir bk. Hüseyin Yaşar, *Alman Oryantalizminde Kur’an’a Bakış* (İz Yayıncılık, 2018), 19-21.

¹⁶ Kalın, *İslâm ve Batı*, 13.

itibaren ve asıl olarak XIX. asırda gerçekleşmişse de Batı'nın Doğu'ya olan ilgisi ve Doğu hakkındaki muhayyilesinin teşekkülü, Doğu ve Batı'nın mevcudiyeti kadar eskidir¹⁷. Tarihi bu kadar eski olan ve bu zaman zarfında değişerek ilmî bir dal haline gelen oryantlizmin, Said'in de doğru bir biçimde işaret ettiği gibi hem akademik bir yönü hem sömürge faaliyetleriyle bir münasebeti hem de dinî bir veçhesi bulunmaktadır.¹⁸ Doğu'yu farklı gayelerle araştırmayı gaye edinen şarkiyatçılar, tabii olarak Şark'ın en mühim unsurlarından biri olan İslâm dinini ve bu dinin temel kaynaklarını tetkik etmişlerdir.

1.1.1 Oryantalistlerin Hadis İlimine Dair İlk Çalışmaları

Oryantalistler, İslâm dininin kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerim'in yanı sıra 19. yüzyıldan itibaren artan bir yoğunlukta hadis ilmi ile ilgilenmeye başlamışlardır.¹⁹ Fakat Batı'da Hadis ilmi ile ilgili çalışmaların ilki olarak Barthélemy de Molainville d'Herbelot'un (1625-1695) *Bibliothèque Orientale* isimli eseri kabul edilebilir.²⁰ Doğu'ya hiç gitmediği halde İtalya'dan getirdiği yazma eserlerin yardımıyla yazdığı ve ilim âleminde ilk İslâm ansiklopedisi olarak kabul edilen bu eserde d'Herbelot, Hristiyanlık açısından pek mühim olmayan meseleleri umumiyetle İslâmî eserlerden aynen veya kısaltarak derlerken, Hristiyanlık açısından hassas konularda farklı bir metot kullanmıştır. Mesela İslâmiyet'in bir din olma hususiyeti ve [Hz.] Muhammed'in peygamberliği gibi meselelerde açıkça Hristiyanların bakış açısını vurgulamış, İslâm'ın sapık bir mezhep, [Hz.] Peygamberin de onun kurucusu olduğu görüşünü müdafaa etmiştir.²¹ D'Herbelot'a göre Müslümanların hadis kaynaklarında bulunan hadisler çoğunlukla Talmud'dan alınmıştır.²²

Batılı müsteşrikler umumiyetle Şark'ın mühim bir parçası olan İslâm Peygamberine ilgi göstermişlerdir. Çünkü İslâm araştırmalarında bu dinin

¹⁷ Yücel Bulut, "Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2002), 15.

¹⁸ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 8.

¹⁹ Bu başlık altında bazen konu bütünlüğü gereği kronoloji dikkate alınmamıştır.

²⁰ Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler-Literatür)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 22.

²¹ Cengiz Aydın - Tahsin Görgün, "Herbelot, Barthélemy de Molainville d'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/220.

²² Yücel, *Oryantalistler ve Hadis*, 24.

peygamberinden ve onun hadislerinden bîgâne kalmak pek mümkün değildir. İslâm Peygamberine gösterilen alâka aslında çok eski tarihlere dayanmaktadır. Yahudi ve Hristiyanların kalemealdıkları çeşitli yazılarda, daha vefatının üzerinden çeyrek asır geçmeden [Hz.] Peygamber'e menfî atıflar yer almış, zamanla onu ve İslâm'ı hedef alan reddiye ve polemikler de yazılmıştır.²³ Bu minvalde önemli sayılabilecek eserlerden biri de d'Herbelot, Edward Pococke (1604-1691) ve Simon Ockley'den (1678-1720) oldukça istifade eden Saint-Saire kontu Henri de Boulainvilliers'in (1658-1722) kitabıdır. Ancak ölümünden sonra 1731'de yayınlanan *La Vie de Mahomed: Avec des Réflexions sur la Religion Mahométane, Et les Coutumes des Musulmans* adlı kitabında [Hz.] Peygamberin hayatını, Arap geleneklerini ve Mekke tasvirlerini tarihî şartlar bağlamında ele almıştır.²⁴ XVIII. asırda, Utrecht Üniversitesi Doğu Dilleri Kürsüsü profesörü Adrian Reeland (Reland) (1676-1718) da mühim bir sima olarak temâyüz etmektedir. *De religione Muhammedica libri duo* (1705) isimli Latince kaleme aldığı kitabında Reland, [Hz.] Peygamber'le ilgili Orta çağdaki yanlış mâlûmatlardan bahsetmiş, İslâm'ın yayılış sebebini izah edebilmek için bu dinin kendi kaynaklarına müracaat etmenin lüzumuna işaret etmiştir.²⁵

1.1.2 Oryantalistlerin XIX. ve XX. Yüzyıl Hadis Çalışmaları

1800'lü yıllarda da pek çok araştırmacı İslâm Peygamberinin hayatına, onun gazve ve seriyyelerinin tarihine ve bu iki ilmin edebiyatına yani siyer ve meğâzî literatürüne yönelmiştir. Hatta bu devirde siyer ve meğâzî ile alâkadar olmayan, [Hz.] Peygamberin hayatı hakkında bir eser kaleme almayan müsteşrik yok gibidir.²⁶ Bunlardan, William Muir'in (1819-1905) *The Life of Muhammad* (1858), Aloys Sprenger'in²⁷ (1813-1893) *The Life of Muhammad from Original Sources* (1851) ve *Das Leben und die Lehre des Moḥammad nach bisher grösstentheils unbenutzten*

²³ Fatma Kızıl, "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* V/1 (2019), 157.

²⁴ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 78.

²⁵ Richard Hoche, "Reeland, Adrian", *Allgemeine Deutsche Biographie* (Bayerische Staatsbibliothek, 1888); Kızıl, "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları", 162.

²⁶ Mehmet Görmez, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler", *İslamiyat* 3/1 (2000), 14.

²⁷ Bazı kaynaklarda bu müsteşrikin ismi Alois olarak geçse de, hem Johann Fück'ün onun hayatını kısaca anlattığı kitabında, hem de *TDVİA* Aloys şeklindedir İlhan Erdem, "Sprenger, Aloys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009); Johann Fück, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Harrassowitz, 1955), 176.

Quellen (1861), Theodor Nöldeke'nin (1836-1930) *Das Leben Muhammeds. Nach den Quellen populaer dargestellt* (1863), Julius Wellhausen'ın (1844-1918) *Muhammed in Medina* (1882), Ludolf Krehl'in (1825-1901) *Das Leben des Muhammed* (1884), Hubert Grimme'nin (1864-1942) *Mohammed* (1892), Frantz Buhl'un (1850-1932) *Muhammads Liv* (1903), David Samuel Margoliouth'un (1858-1940) *Mohammad and the Rise of Islam* (1905), Tor Julias Efraim Andrae'nin (1885-1947) *Die Person Muhammeds in Lehre und Glauben Seiner Gemeinde* (1918) ve *Muhammed Hans Liv och Hans Tro* (1930), Régis Blachère'in (1900-1973) *Le Problème de Mahomet* (1952), William Montgomery Watt'in²⁸ (1909-2006) *Muhammad at Mecca* (1953) ve *Muhammad at Medina* (1956) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır²⁹. Bunlara bir de Fransız Maxime Rodinson'un Türkçeye tercüme edilen *Mahomet* (1961) kitabını ilâve etmek gerekir.³⁰

İbrahim Hatipoğlu, hadisi ilmî mânâda müstakil bir ilim dalı olarak ilk ele alan araştırmacının Avusturyalı şarkiyatçı Aloys Sprenger³¹ olduğu kanaatindedir.³² Sprenger, yukarıda ifade edilen [Hz.] Peygamberin hayatı ile alâkalı çalışmaları bağlamında hadisin tarihî güvenilirliği ile meşgul olmuştur.³³ Fakat Sprenger'den önce de hadislerin sıhhati hususunda görüş bildirenler, hadislerin mühim bir kısmının

²⁸ Burada geçen müsteşriklerin isim ve eserlerinde - Ludolf Krehl hariç Deutsche Biographie, "Krehl, Ludolf - Deutsche Biographie" (Bayerische Staatsbibliothek) (Erişim 09 Mart 2024). - *TDVİA* esas alınarak bazı tashihler yapılmış, doğum ve ölüm tarihleri ilâve edilmiştir.

²⁹ Görmez, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler", 14.

³⁰ Zira bu kitaba Kasım Küfrevî bir reddiye yazmış, Cemil Meriç de Robinson'un eserinden sitayişle bahsetmiştir. Türkçeye Atilla Tokatlı tarafından *Muhammed: Biyografi* ismiyle tercüme edilmiştir Hülya Küçük, "Rodinson, Maxime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/154. Küfrevî'nin kanaatine göre Rodinson bu kitabında kendinden önceki müsteşriklerden çok da farklı bir şey söylememiş, aksine öncekilerin söylediklerini tekrarlamıştır. Ancak Rodinson, [Hz.] Peygamber'i komünizm bakış açısıyla tasvir etmiştir bk. Kasım Küfrevî, "Hz. Peygambere Dil Uzatanlar", *Oryantalizmin Soruları*, ed. Ahmet Parlakışık, İnceleme-araştırma dizisi 75 (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 153-201.

³¹ Aloys Sprenger ve William Muir'in hadis ilmiyle ilk meşgul olan Batılı araştırmacılar olduğu Daniel W. Brown tarafından da vurgulanmaktadır Daniel W. Brown, "Western Hadith Studies", *The Wiley Blackwell Concise Companion to the Hadith*, The Wiley Blackwell Companions to Religion (Hoboken NJ: John Wiley & Sons, Ltd, 2020), 39. Ayrıca Goldziher de Sprenger'in hadisleri ilmî açıdan değerlendirmeye tâbi tutan ilk kişi olduğu kanaatindedir Ignaz Goldziher, *Muhammedanische Studien (II)* (Halle: Max Niemeyer, 1890), 2/6. Fakat Motzki, bu alanda ilk denemeyi 1870 senesinde Alman bir müsteşrik Eduard Sachau'nun (1845-1930) "Zur aeltesten Geschichte des muhammedanischen Rechts" isimli makalesiyle yaptığını iddia etmektedir Harald Motzki, *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, ed. & çev. Bülent Uçar (İstanbul: Hadisevi, 2006), 38.

³² "Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine", *İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, (1985), 84.

³³ Görmez, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler", 15.

uydurma sayılması gerektiğini iddia edenler vardır ki 1848'in başında Alman oryantalist Gustav Weil (1808-1889) bunlardandır.³⁴ Ayrıca İngiliz Sir William Muir (1819-1905), Hollandalı Reinhart Pieter Anne Dozy (1820-1883), yine Hollandalı Christiaan Snouck-Hurgronje (1857-1936), İtalyan Leone Caetani (1869-1935), İngiliz Arthur John Arberry (1905-1969), İskoçyalı Sir Hamilton A.R. Gibb (1895-1971) gibi müsteşrikler, hadis ve hadis ilmi ile ilgilenmiş, bilhassa bir kaynak olarak hadisin değeri üzerine makaleler kaleme almışlardır.³⁵ Fakat onların bu araştırmalarında iki büyük noksanlık kendini göstermiştir: İlki, hadis malzemesini kendi noktazarları ile değerlendirebilmeleri için tutarlı bir metodolojinin eksik oluşu; diğeri de dağınık haldeki hadis malzemesine kolayca erişmelerini sağlayacak kaynak yokluğudur. Hadisleri Batılı bakış açısı ile değerlendirmek için Macar asıllı Ignaz Goldziher (1850-1921) tarihî-tenkit³⁶ metodunu kullanmıştır. Hadislere rahatlıkla ulaşabilmek için de Concordance'ın³⁷ (el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî) hazırlanmasına öncülük eden Hollandalı Arent Jan Wensinck (1882-1939) bir yol açmıştır. İlâveten de Alman asıllı İngiliz vatandaşı Joseph Schacht (1902-1969) Kitâb-ı Mukaddes tenkit yöntemini İslâm'ın kutsal metinlerine uygulayan Goldziher'in bu yaklaşımını fikhî hadislere tatbik ederek Batılı İslâm araştırmalarındaki noksanlıkların izâle edilmesine katkıda bulunmuştur. Schacht, Goldziher'den farklı olarak isnâda da araştırmalarında yer vermiştir.³⁸ Batı İslâm

³⁴ Wael B Hallaq, "Nebevî Hadisin Sıhhati: Yapay Bir Problem", çev. Hüseyin Hansu, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2006), 137.

³⁵ İsimleri sıralanan şarkiyatçıların adlarında ve doğum ya da ölüm tarihlerinde *TDVİA* esas alınarak bazı düzeltmeler yapılmıştır. Arthur John Arberry için The British Academy'nin internet sayfasındandır G.M. Wickens, "Arberry, Arthur John, 1905-1969", *The British Academy* (Erişim 14 Mart 2024).

³⁶ Batılıların kullandıkları tenkit yöntemlerinin teferruatı için bk. Fatma Betül Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivâyetlere Uygulanması Sorunu* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 39-165; Muhammad Masharib Shah Syed, *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi* (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 69-75.

³⁷ *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane (I-VIII)* 1916'da Wensinck, Theodorus Willem Juynboll ve Josef Horovitz'in öncülüğünde beşi Müslüman diğeri müsteşrik altmış dört kişinin müşterek çalışmasıyla 1987 yılında tamamlanmıştır İbrahim Hatiboğlu, "el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020). Yine müsteşriklerin çok uluslu olarak meydana getirdiği çalışmalardan bir diğeri de Brill Yayınevi tarafından üçüncü edisyonu neşredilen *The Encyclopaedia of Islam*'dır Kızıl, "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları", 170.

³⁸ Görmez, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler", 15; Murteza Bedir, "Schacht, Joseph", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/225.

araştırmalarında ilk defa tarihî-tenkit yöntemini kullanan Goldziher'den önce hadis ilmiyle meşgul olanlar varsa da Batı'da daha önce onun yaptığı gibi hadis literatürü teferruatlı olarak ele alınmamıştır.³⁹ Hollandalı müsteşrik Gautier Herald Albert Juynboll de (1935-2010) Goldziher'in *Muhammedanische Studien* isimli eserinin ikinci cildiyle Batı'daki hadis araştırmalarının büyük bir ivme kazandığını ve bu çalışmalarda ilk kilometre taşı kabul edildiğini ifade etmiştir.⁴⁰ Schacht ise kendinden önce hadis araştırmalarında yeni yeni filizlenen oryantalist geleneği, bilhassa Goldziher'den devraldığı mirası sistemleştirmiştir.⁴¹ İstisnalar olsa da Batı'da yapılan hadis çalışmalarının bu iki müsteşrikin görüşleri etrafında inkişaf ettiği söylenebilir. Bahsi geçen bu iki şarkiyatçı hadisle ilgili çalışmalara yön vermişlerdir.

Yukarıda zikredilenlerin dışında başka müsteşrikler de hadis ilminin İslâm dinindeki değerini kavramakta gecikmemişlerdir. Üçü de İngiliz olan David Samuel Margoliouth, Sir Thomas Arnold (1864-1930) ve Alfred Guillaume (1888-1965) gibi oryantalistler hadisin İslâm ümmetine, geleneğine ve bu dinin yayılmasına tesirini tespit etmiş, hadislerin araştırılmasının zaruri olduğu kanaatine varmışlardır. Amerikalı John Obert Voll'un (1936-) görüşüne göre hadis, 18. asırda ihyâ hareketlerinin zeminini oluşturmaktadır.⁴² Arent Jan Wensinck, "The Importance of Tradition for the Study of Islam" isimli makalesinde hadisin Müslümanlar için temel bir dayanak, hatta bir silah olduğunu, sadece tarihî bir veri olmayıp Müslümanların hayatını ihâta eden, neredeyse Müslümanların her husustaki görüşlerinin bir deposu ve zihniyetlerinin bir aynası mesâbesinde olduğunu ifade etmiştir. Goldziher'den sonra oryantalizmin temâyüz etmiş simalarından biri olan Christiaan Snouck-Hurgronje de sömürge hizmetinin faaliyetlerini de ihtiva eden çeşitli vazifeleri sebebiyle bulunduğu İslâm topraklarında, Müslümanlardaki inanç ve kültür birliğini, diğer Hollandalı meslektaşları Hendrik Kraemer (1888-1965) ve C.A.O. Van

³⁹ Fatma Kızıl, "Goldziher'den Schacht'a Oryantalist Literatürde Hadis ve Sünnet: Bir Okulun Yaşayan Geleneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/2 (2009), 48.

⁴⁰ G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası: İlk Dönemde Hadisin Ortaya Çıkış Zamanı, Yeri ve Sorumlularına İlişkin İncelemeler*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 18.

⁴¹ Kızıl, "Goldziher'den Schacht'a Oryantalist Literatürde Hadis ve Sünnet: Bir Okulun Yaşayan Geleneği", 47-48.

⁴² Görmez, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler", 18-19.

Nieuwenhuize gibi hayretle fark etmiş ve bu üç Hollandalı oryantalist, bu birliğin altında hadislerin olduğunu ve bu ilmin ehemmiyetini sezmişlerdir.⁴³

Alman müsteşrik Johann Wilhelm Fück (1894-1974), İslâm kültürünü yekpâre bir halde tutan ve İslâm dinine bütün Müslüman dünyada görülen hususiyetleri kazandıran şeyin [Hz.] Peygamberin örnekliği ve onun sünneti olduğunu ve incelenmesi gerektiğini düşünen şarkiyatçılardandır.⁴⁴ Hadis ilminin ehemmiyetini idrak eden bir diğer isim, Alman şarkiyatçı Tilman Nagel'dır (1942-). Nagel'a göre ciddi bir İslâm araştırmacısı mutlaka hadise ilgi göstermeli ve bu meseleye bigâne kalmamalıdır. Hadis mâzi olmuş bir şey değildir, tesiri canlı ve hayatın içindedir. Hadisin muhtevası tarih üstü algılanması icap eden bir meseledir.⁴⁵ Mezkûr görüşlerin dışında farklı yaklaşımlara sahip olan oryantalistler de mevcuttur. Mesela Danimarkalı Patricia Crone (1945-2015) ve İngiliz Michael Allan Cook (1940-), henüz gençlik yıllarındayken 1977'de beraberce kaleme aldıkları *Hagarism: The Making of the Islamic World* isimli kitaplarını İslâm kaynaklarının haricinde başka kaynaklara dayandırarak yazmışlar ve İslâm kaynaklarını geç ve şüpheli görmüşlerdir.⁴⁶

Schacht'ın hadislerin tarihlerinin tespitinde kullandığı isnâd merkezli tarihlendirme metodunu geliştiren G.H.A. Juynboll de Batı hadis çalışmalarında önemli şarkiyatçılardandır. Goldziher hakkındaki görüşüne daha önce atıfta bulunulan Juynboll, Türkiye'de yeterince tanınmaktadır ve bazı kitapları Türkçeye tercüme edilmiştir. Goldziher, onu rehber edinen Schacht zaten oryantalistler içerisinde temayüz etmişken, Schacht'ın hadis araştırmalarına getirdiği yöntemi geliştiren Juynboll de onlara dahil olmuş ve onlar müsteşrikler arasında ayrı değerlendirilmişlerdir. Oryantalist hadis çalışmalarında mühim bir yer işgal eden bu üç şarkiyatçı, oryantalist zihin dünyasını bir nizama sokmaları ve kurdukları nizamı kendi kavramları ile tertip etmeleri ya da Müslümanların ıstılahlarını kendilerine göre

⁴³ Görmez, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler", 22-23.

⁴⁴ Johann W. Fück, "Hadisçiliğin İslâmî Geleneğin Oluşumundaki Rolü", çev. Seda Ensarioğlu, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/2 (2003), 146.

⁴⁵ Tilman Nagel, "Hadis ya da Tarihin İmhası. Hadith or Annihilation of History", çev. Ali Dere, *Journal of Islamic Research* 10/1-2-3 (1997), 163.

⁴⁶ Patricia Crone - Michael Allan Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977).

yorumlamalarıyla bir akım meydana getirmeleri neticesinde temâyüz etmişlerdir.⁴⁷ Oryantalist gelenek içinde böyle bir tesire sahip Goldziher-Schacht-Juynboll'ün görüşlerine benzer yaklaşımları olan müsteşrikler olduğu gibi, onların tezlerinin yanlışlığını savunanlar ve bu iki görüşün ortasında bir yol takip edenler bulunmaktadır. Yeri gelmişken bu hususta Filistin asıllı Amerikalı şarkiyatçı Wael b. Hallâq'ın (1955-) oryantalistlerle ilgili yaptığı Schacht merkezli bir taksimden bahsetmek anlamlı olabilir: Schacht'ın 1950'de yayımlanan eseri *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*'i esas kabul eden Hallâq'a göre Schacht'ın vardığı sonuçları teyit eden ve aynı zamanda daha ileriye götüren çalışmalar yapan Amerikalı John Wansbrough (1928-2002), Michael Allan Cook⁴⁸ ve ismi ön planda olmayan bazı müsteşrikler birinci gruba giren müsteşriklerdir. Schacht'ın müdafaa ettiği tezleri çürütmeye çalışan Amerikalı Nabia Abbott (1897-1981), Fuad Sezgin⁴⁹ (1924-2018), Mustafa el-A'zamî (1932-2017), Alman şarkiyatçı Gregor Schoeler (1944-) ve Johann Fück (1894-1974) ikinci gruba dahil olanlardır. Üçüncü grup ise birinci ile ikinci grup arasında bir terkip meydana getirmeye çalışanlar, orta yolu tutanlardır ki onlar da Harald Motzki⁵⁰ (1948-2019), David Santillana (1855-1931), Gautier Herald Albert Juynboll, Fazlurrahman (1919-1988) ve James Robson'dır (1890-1981).⁵¹

XIX. asır ardı ardına şarkiyat derneklerinin kurulduğu ve dergilerin çıkarıldığı bir dönemdir.⁵² XVII. ve XVIII. yüzyıllarda temelleri atılan İslâm'la alâkalı çalışmalar, bu yüzyılda oldukça büyük bir artış gösterdi. Batı üniversitelerinde İslâm kürsüleri tesis edildi, çeşitli araştırmalar yapıldı, kitaplar ve makaleler kaleme alındı,

⁴⁷ Bekir Kuzudişli, "Oryantalist Paradigma Bağlamında Hadis Kavramlarını Yeniden Düşünmek", *Usul İslam Araştırmaları* 25/1 (2016), 27.

⁴⁸ Mesela Schacht'ın takipçilerinden Cook, *Early Muslim Dogma: A Source-Critical Study* (1981) isimli eseriyle Schacht'ın hadis uydurmacılığına dair neticelerini pekiştirmiş, isnâdların geriye doğru büyümesini izah edebilmek için kendi Müslüman ilmî kültür modelini inşa etmiş ve Schacht'ın şüpheciliğini hukukî hadislerden çok daha ötesine taşımıştır Brown, "Western Hadith Studies", 46.

⁴⁹ Hallâq'ın oryantalist taksimatında Müslüman âlimlerin olması şaşırtıcı gelebilir. Ancak onlar, Avrupa'da çeşitli eğitim süreçlerinden geçmiş ve Batılı İslâm bilimcilere onların lisanlarıyla cevap veren ilim adamlarıdır. Batılı akademisyenler tarafından da İslâm bilimci olarak kabul edilmektedirler.

⁵⁰ Bülent Uçar, W. Hallâq'ın, Motzki hakkındaki bu değerlendirmeyi hatâen yaptığını, aksine Harald Motzki'nin Schacht'ın neredeyse kutsanan tezlerini, genel geçer algılanma seviyesinden göreceli algılanış seviyesine indirgemeye çalıştığını ifade etmektedir. Çünkü Schacht'ın Fazlurrahman gibi Müslüman bilginleri dahi derinden sarsan bu bulguları, Motzki tarafından doçentlik çalışmasında enine boyuna sorgulanmıştır Uçar, "Editörün girişi", 19-20.

⁵¹ Hallâq, "Nebevî Hadisin Sıhhati: Yapay Bir Problem", 137-138.

⁵² Bulut, "Oryantalizm", 33/431.

yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlandı.⁵³ Edward Said, oryantalistlerin büyük tepkisine yol açan meşhur kitabında, 1800-1950 arasındaki yüz elli senelik zaman diliminde Batı’da Yakın Doğu ile ilgili 60.000 kitap yazıldığını dile getirmektedir.⁵⁴

1.1.3 Oryantalistlerin Hadis İlmîni Araştırma Sebepleri

Müsteşriklerin hadis ilmine gösterdikleri ilginin sebebi sadece ilme olan düşkünlükleri veya bu ilme duydukları merak ya da hadisin önemi değil, aynı zamanda Edward Said’in de işaret ettiği gibi oryantalizm ve antropoloji arasındaki münasebettir. Doğu medeniyetinin toplumsal yapısı ile fikir-düşünce münasebetlerini inceleyen sosyal antropolojinin, İslâm toplumunu tahlil edebilmek için bu toplumu homojen hale getiren kaynaktan, yani hadisten istifade etmesi kaçınılmaz bir durumdur. İşte bu sebeple oryantalistler Müslümanların medeniyetini çözümlmek için hadise müracaat etmişler ve bu çalışmalar esnasında da tarihî-tenkit ve tarihî-filoloji gibi metodları kullanmışlardır. Şarkiyatçılığın İslâm’la meşguliyeti eski tarihlere dayanmasına rağmen hadis araştırmalarının oryantalizm içinde misyonerliğin hâkim olduğu zamanlarda değil de siyasî ve ticarî niyetlerin sömürge hareketlerine evrildiği bir dönemde artması da şâyan-ı dikkattir.⁵⁵ Ayrıca oryantalistlerin çalışmalarının iddia edildiği kadar bilimsel olup olmadığı da önemli meselelerden biridir. Doğu araştırmalarında tarihî-tenkit ve filoloji gibi yöntemlerin tatbik edilmesi bu araştırmaları ideal mânada bilimsel kılamaz. İlmî araştırmalarda asıl mühim olan mesele araştırmacının niyet ve nazarıdır. Çünkü ulaşılan neticeler niyet ve nazara göre değişkenlik gösterir ve o ikisine göre yöntem ve hükmü tayin eder.⁵⁶

Şarkiyat araştırmalarının bilhassa son asırlarda bu derece yoğun şekilde ve çeşitlenerek artması ve bunun artık ilmî bir çerçevede icra edilmesi, İslâm ile ilgili araştırmaların da çeşitlenmesine ve derinleşmesine sebebiyet vermiştir. Hadis, İslâm’ın temel kaynaklarından biridir ve tarihî bir değeri vardır. [Hz.] Peygamber’den miras kalan sünnet ve bu sünnetin sözlü ve yazılı malzemesi olan hadis, İslâm

⁵³ Ahmet Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 23.

⁵⁴ Said, *Oryantalizm. Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, 325.

⁵⁵ Görmez, “Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler”, 25-28.

⁵⁶ Serdar Aslan, “İdeolojik Oryantalist Paradigma ve Goethe’nin Kozmopolit Oryantalizmi”, *Derin Tarih* (Özel Sayı Oryantalizm) 26 (2023), 183.

düşüncesinin neşet etmesinde, teşekkülünde ve yayılmasında çok mühim bir tesire sahiptir. Dinin devamlılığını sağlayan geleneği oluşturması ve bu geleneği muhafaza etmek için her türlü değişime karşı mukavemet vazifesi görmesi, İslâm'ın yayılmasında tesirinin olması, pek çok hususta farklılıklara rağmen Müslüman toplumları birbirine yakınlaştıracak homojen bir kültürün oluşmasında etkin bir vazife üstlenmesi ve tarih üstü bir şekilde asr-ı saadeti her daim yaşanan ana taşıması, hadisin tarihî değerini göstermektedir.⁵⁷

Müslümanların hayatlarının tam da merkezinde yer alan, onları birbirine bağlayan, ümmet olmalarını temin eden, adeta canlı bir organizma gibi diri olan böyle bir olgu, yani hadis, haliyle araştırılmayı hak etmektedir. Hadisin İslâm ümmetinin olduğundan farklı bir hale dönüştürülmesinde de büyük bir engel teşkil etmesi, toplumun inşasında ve yapısındaki yeri ve kıymeti, hadisin tahlil edilmesinin lüzumunu ortaya koymuştur. Hem İslâm dinini yakînen bilmek hem de Müslüman toplumları çözümlmek müsteşriklerin hadis ilmiyle ilgili icra ettikleri çok derin çalışmaların sâikleri gibi görünse de “oryantalizmin Doğu ve Batı kadar eski tarihi”⁵⁸ düşünüldüğünde bu hummalı araştırmaların altında başka sâiklerin de yattığı gözden kaçırılmamalıdır. Bilhassa oryantalizmin bir ilim dalı olarak tekâmül sürecinde, hadis ilmiyle alâkalı çalışan Goldziher ve Sprenger gibi müsteşriklerin Doğu’da bulunma sebeplerinin sadece ilmî araştırmalar yapıp yazma eserler toplamak olmadığı açıkça görülmektedir.⁵⁹ Ancak şunu da ilâve etmek gerekir ki; şarkiyatçılık da bir ilim dalı olduktan sonra gelişmeye ve değişmeye devam etmiştir. Günümüzde hadis araştırmalarında, müsteşrikler arasında Harald Motzki gibi orta yolu tutanlar dikkate alınırsa tamamen olmasa da daha çok ilmî ve objektif bir tavır sergilenir gibi görülmektedir. Klasik oryantalizmin aşağılayıcı dili, modern dönemde, bilhassa Alman oryantalizminin çalışmalarında daha bariz olan bir düzelme ve yenilenme eğilimi göstermektedir. Araştırmalarda kullanılan filolojik ve tarihî-tenkit

⁵⁷ Görmez, “Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler”, 27, 30.

⁵⁸ Bulut, “Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, 14.

⁵⁹ Bu müsteşriklerin hükümetleri namına yaptıkları Doğu gezileri için *TDVİA*'nın ilgili maddelerine bakınız Mehmet S. Hatiboğlu, “Goldziher, Ignaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996); Erdem, “Sprenger, Aloys”. Ayrıca o dönemdeki meşhur şarkiyatçıların faaliyetleri için Zakzûk'un *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması* eserine bakılabilir Mahmud Hamdi Zakzûk, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, çev. Hatip Abdulaziz (Yeni Akademi, 2006), 43-47.

yöntemleriyle kullanılan dil, daha az rencide edici ve daha çok eğitmeye ve şekil vermeye yönelik bir aşamaya ulaşmıştır.⁶⁰

1.2 Alman Oryantalizm Araştırmalarına Kısa Bir Bakış

Oryantalizmi Şark ile uğraşan toplu müessesese olarak tarif eden Said, Şark hususunda İngiliz, Fransız ve Amerikan eserlerinin kalite, tutarlılık ve miktar olarak Almanya, İtalya, Rusya ve diğer yerlerde kaleme alınan eserlerin üzerinde olduğuna inandığını ifade eder. Bunu da şarkiyat ilminde ilk adımların ya İngiltere ya da Fransa’da atılmış olduğuna, Almanların bu konuları sonradan işlemeye başladıklarına bağlar. Said’e göre Almanların İngiliz ve Fransızlar gibi Hindistan’da, Doğu Akdeniz’de ve Kuzey Afrika’da müstemlekeleri olmadığı için, XIX. yüzyılın ilk altmış senesi içinde Alman araştırmalarında şarkiyatçıların Doğu’ya millî alâkasının bulunması imkânsızdı. Almanya için Şark neredeyse tamamen ilmî yahut hiç olmazsa “klasik” bir Şark’tı. Alman ilim adamları İngiliz ve Fransız İmparatorluklarının Doğu’dan getirdiği metin, efsane, fikir ve dillere tatbik olunan teknikleri süzgeçten geçirip geliştirmekteydiler. Ancak Alman şarkiyatçılığının diğer şarkiyatçılıkla ortak özelliği Batı kültürü dahilinde Şark üzerinde entelektüel “otorite” sahibi oluşu idi.⁶¹ Said, ayrıca oryantalizmi ilmî ve akılcı bir zemine oturtan ve öncülük edenlerden birinin Silvestre de Sacy olduğunu ifade etmekte ve Almanya’daki oryantalizmi Sacy’nin hâkim olduğu başlangıç dönemi hariç iyice incelememediğini de itiraf etmektedir.⁶² Federal İktisadî İş Birliği ve Kalkınma Bakanlığının resmî verilerine göre Almanya’nın diğer Avrupa ülkelerinden sonra Asya ve Afrika’da 1884’te sömürgeciliğe başladığı, 1914’te ise yüz ölçümü bakımından İngiltere ve Fransa’nın ardından üçüncü büyük müstemleke imparatorluğuna sahip olduğu bâriz bir şekilde görülmektedir⁶³. Fakat Almanya birinci dünya harbinin ardından istimlak ettiği bütün

⁶⁰ Nimetullah Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler* (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 29.

⁶¹ Said, *Oryantalizm. Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, 16,38,40-41.

⁶² Said, *Oryantalizm. Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, 40, 202.

⁶³ Bakanlığın sayfasında 2021 senesinde Alman hükümetinin Namibya ile yaptığı bir anlaşma ile Almanların Herero ve Nama’lara karşı işlediği soykırımı tanıdığı ve işlenen cürümler için resmî özür dilediği de açıklanmaktadır.

bölgeleri diğer sömürgeci ülkelere bırakmak mecburiyetinde kalmış, böylece diğerlerine kıyasla müstemlekecilikleri geç başlayıp erken bitmiştir.⁶⁴

Roman Loimeier⁶⁵, Edward Said'in Alman oryantizmi hakkındaki görüşlerini tenkit ettiği makalesinde, Almanca konuşulan Orta Avrupa'daki İslâm ve şarkiyat çalışmalarının tarihine bakıldığında en azından birinci dünya harbine kadar, disiplinlerin gelişiminde belirgin bir farklılığın görülmediğini ifade etmektedir. Ayrıca Almanca konuşulan akademik oryantizmin İngiliz ve Fransız oryantizminden belki boyut olarak farklı olduğunu, ancak karakter ya da nitelik olarak kesinlikle aynı olduğunu savunmaktadır.⁶⁶ Mezkûr dönemde Almanların, nüfusu Müslüman olan Togo ve Kamerun gibi sömürgeleri bulunmaktaydı ve Osmanlı İmparatorluğu, Fas, Mısır ve İran'da da hatırı sayılır nüfuzları vardı. Bu bölgelere çeşitli sebeplerle vazifeliler de gönderiyorlardı.⁶⁷ Carl Brockelmann (1868-1956) da şarkiyat araştırmalarında İngilizlerin başı çekip yolu açtıklarını ve gerisini başka milletlere bıraktıklarını, Almanların da kısa bir zaman zarfında bu araştırmalarda liderliği ele geçirdiklerini ve uzun zaman muhafaza ettiklerini ifade etmiştir.⁶⁸ Bütün bunlardan Almanların bir müddet geriden gelseler de oryantizim ve onunla bağlantılı olarak sömürgecilikte diğer Avrupa ülkelerinden geri kalır bir durumunun olmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁹

⁶⁴ Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung, "Kolonialismus und Aufarbeitung der Vergangenheit", *Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung* (2023).

⁶⁵ Roman Loimeier (1957-), Alman şarkiyatçı, Göttingen Georg-August Üniversitesi öğretim üyesi ve İslâm Anropolojisi bölüm başkanı Öffentlichkeitsarbeit der Georg-August-Universität Göttingen, "Prof. Dr. Roman Loimeier - Georg-August-Universität Göttingen", *Georg-August Universität Göttingen* (Erişim 13 Ağustos 2024).

⁶⁶ Roman Loimeier, "Edward Said und der Deutschsprachige Orientalismus: Eine Kritische Würdigung", *Stichproben. Wiener Zeitschrift für kritische Afrikastudien* 1/2 (2001), 81.

⁶⁷ Loimeier, "Edward Said und der Deutschsprachige Orientalismus: Eine Kritische Würdigung", 65-69; Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 31-33.

⁶⁸ Carl Brockelmann, "Die morgenländischen Studien in Deutschland", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 76/1 (1922), 5.

⁶⁹ Peter Heine, "Berliner Islamwissenschaft. Ein Wissenschaftsgeschichtlicher Überblick", *Berlin für Orientalisten: Ein Stadtführer*, kitap editörü Gerhard Höpp - Norbert Matthes, 45-60, Zentrum Moderner Orient Geisteswissenschaftliche Zentren Berlin e.V. (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2002), 46.

1.2.1 Oryantalizm Araştırmalarında Bağımsızlık Arayışı

Almanya’da Doğu araştırmalarının başlangıç tarihi 16. yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. 1609 senesinde Heidelberg’te İslâm dünyasını araştırmak üzere Arapçanın da öğretildiği bir kürsü kuruldu.⁷⁰ Bu kürsünün daha çok yeni olması sebebiyle İslâm’ı daha derin araştırma arzusunda olan bazı Alman akademisyenler, Fransa, İtalya veya Hollanda’ya gitmek mecburiyetinde kalmışlardır.⁷¹

XVIII. yüzyılda Avrupa’nın genelinde olduğu gibi Alman şarkiyatçılığı da bağımsız bir ilim dalı olmaksızın Kilise nüfuzu altında devam ediyordu ve Şark araştırmaları daha ziyade filolojik temelde sürdürülüyordu. Bu zinciri kırmaya ilk teşebbüs eden Alman müsteşrik ve dil bilimci Johann Jacob Reiske (1716-1774) olmuştur. O, Doğu araştırmalarının kiliseden bağımsız olması gerektiğini savunmuş ve çalışmalarını da bu minval üzere devam ettirmiştir. İlmî çalışmalar açısından Almanya’da bir çığır açmış olsa da bu çıkışı üniversitedeki görevini kaybetmesine yol açmış ve 58 yaşında muhtaç ve yalnız bir halde ölmüştür.⁷² Reiske kendi dönemindeki Arap dil bilginlerinin önde gelenlerindedir ve hatıra gelen ilk mühim Alman oryantalisttir. Almanya’da Arap Dili araştırmaları da onun sayesinde seçkin bir hale gelmiştir. Muasırları arasında ılımlı yaklaşımlarıyla temâyüz eden Reiske, [Hz.] Muhammed’in yalancılık veya sapıklıkla itham edilmesine karşı çıkmış, İslâm’ın gülünç hurafelerden ibaret olması fikrini reddetmiştir. Bu görüşleri sebebiyle de din adamları tarafından zındıklıkla suçlanmış ve kendisiyle mücadele edilmiştir.⁷³ Ancak oryantalizmin kiliseden bağımsızlığı mücadelesinde zorluklara göğüs geren sadece Reiske değildir. Aynı zamanda şair olan başka bir şarkiyatçı Friedrich Rückert (1788-1866) de benzer sıkıntılarla mücadele etmiştir.⁷⁴

⁷⁰ Bülent Şenay, Almanya’daki şarkiyat araştırmalarının, 1477’de Eberhard Karls Üniversitesi’nin kuruluşunun ardından bünyesinde Hristiyan Teolojisine bağlı bir Şark Dilleri ve Kültürleri Bölümünün teşekkülüne kadar dayandırıldığını ifade etmektedir. Sonraki senelerde Tübingen Üniversitesi nezdinde Şark Enstitüsü’nün kurulduğunu ve 1521’den itibaren burada İbrânice ve Arabiyât çalışmaları icra edildiğini bildirmektedir. Bu mâlûmatı, Bert G. Fagner’in 2000 yılında Tokyo Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nda verdiği tebliğden ve Hermann Horstkotte’nin bir makalesinden temin ettiğini ifade etmektedir bk. Bülent Şenay, “Orta Doğu Araştırmaları Birinci Dünya Kongresi’ ve Almanya’da Oryantalist Çalışmalar”, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2002), 248. Ancak bu makalelere ulaşmamız mümkün olmadı.

⁷¹ Heine, “Berliner Islamwissenschaft. Ein Wissenschaftsgeschichtlicher Überblick”, 45.

⁷² Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 34-35.

⁷³ Zakzûk, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, 37.

⁷⁴ Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 35.

Alman oryantalizmi kilise bağımlılığından kurtulma mücadelesi verirken yeni bir bakış açısı filizlenmiş, Şark edebiyatının tesiriyle klasik oryantalizme bir nevi tepki olarak değerlendirilebilecek bir romantik akım meydana gelmiştir. Alman kültür tarihinde Doğu'ya gösterilen alâkanın en güzîde ifadesinin bu akımın temsilcilerinden meşhur şair, ilim ve devlet adamı Johann Wolfgang von Goethe'nin (1749-1832) *West-östlicher Divan* (Doğu-Batı Dîvanı) isimli eserinde ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Hatta Goethe'nin Jena Üniversitesi rektörlüğü esnasında, Şark araştırmaları için akademik bir kürsü kurulmasının lüzumunu savunduğu da nakledilmiştir.⁷⁵ Goethe, Heinrich Friedrich von Diez (1751-1817), Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856), Kur'ân'ın şiirsel anlamda kısmî bir meal çalışması da olan Friedrich Rückert (1788-1866) ve onların tesirinde kalan Annemarie Schimmel (1922-2003) gibi Doğu'nun edebiyatına hayran olan bazı müsteşrikler, Alman Oryantalizmini mezkûr bakış açısıyla buluşturmuştur. Böylece klasik oryantalizmin kasvetli ortamı, Şark araştırmacılarına romantik ekolün kapısını aralamıştır. Alman Romantikler Şark edebiyatı karşısındaki duruşlarıyla ve düşünceleriyle kilise oryantalizminden tamamen bağımsız olarak modern oryantalizmin başlangıç noktalarından birini oluşturmuşlardır.⁷⁶

1795 tarihinde Paris'te tesis edilen *École spéciale des Langues orientales vivantes* (Yaşayan Doğu Dilleri Özel Okulu) da Alman Şarkiyatçılığının kilisenin tesirinden kurtulmasında pay sahibidir. O devirde Avrupa'daki Şark araştırmalarının merkezi addedilen bu mektepte ders veren ünlü Fransız müsteşrik Antoine Isaac Silvestre de Sacy (1758-1838), modern Alman Oryantalizminin kurucu babası sayılır. Aslında de Sacy, Said'in de işaret ettiği üzere sadece Almanlara değil bütün Avrupalı şarkiyatçılara örnek olmuş mühim bir şarkiyatçıdır. Alman Oryantalizminin bilimselleşmesinde en ciddi ve metodolojik tesiri bırakan de Sacy, bu yönü ile pek çok Alman şarkiyatçının hocası olmuştur. Jena'da Gottfried Ludwig Kosegarten (1792-1850), Giessen'de Johann August Vullars (1803-1880), Kiel'de Justus Olhausen (1800-1882) ve Heinrich Leberecht Fleischer (1801-1888) onun öğrencilerinden bazılarıdır. De Sacy ve talebeleri, Doğu araştırmalarında bilhassa

⁷⁵ Şenay, “Orta Doğu Araştırmaları Birinci Dünya Kongresi’ ve Almanya’da Oryantalist Çalışmalar”, 248-249.

⁷⁶ Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 35-39.

Şark'ın üç temel lisanı (Language orientales Trias) olan Arapça, Türkçe ve Farsça üzerine derin filolojik araştırmalar yapılmasının şarkiyatçılığın bağımsızlaşmasında tesirli olacağını önemle vurgulamışlardır.⁷⁷ Almanca konuşulan ülkelerde o devirde üniversiteler hala kilisenin elinde olduğu için laik Şark araştırmaları da amatörlerce yürütülüyordu. Mesela bunlardan biri Avrupa'nın ilk uzmanlaşmış oryantalist dergisi *Fundgruben des Orients* (Şark'ın Hazinesi) dergisidir.⁷⁸ Bu dergiyi yayınlayan müsteşrik, Türkçede *Hammer Tarihi* olarak da bilinen, 10 ciltlik Osmanlı tarihinin müellifi Joseph von Hammer-Purgstall'dır.⁷⁹

1.2.2 Üniversitelerde Doğu Dilleri Kürsülerinin Kuruluşu

Almanya'da oryantalist çalışmalar XIX. asırdan itibaren enstitü haline gelme safhasına gelmiştir. İlk başta İbrânice ve Yunanca, sonra da diğer Şark lisansları ile Teoloji Fakültelerinde icra edilen oryantalist araştırmalar, ilk defa Almanya'nın doğusundaki Jena Üniversitesinde bağımsız bir bilim kürsüsü olma fırsatını bulmuştur. Yine Alman müsteşriklerin babası sayılan Silvestre de Sacy'nin ilk talebesi Johann Gottfried Ludwig Kosegarten, Paris'ten dönünce hocasının tavsiyesi ve Goethe'nin destek ve gayretiyle 1817 yılında Jena Üniversitesi Felsefe Fakültesinde Doğu Dilleri kürsüsüne atanmıştır. Buradaki profesörlüğü esnasında çeşitli tercüme yapımıştır. Kosegarten, 1824'te Greifswald'da Doğu Dilleri kürsüsünün başına geçmiş ve Arapça yazma eserler üzerinde çalışmıştır. Taberi'nin *Tarih*'ini, İsfahâni'nin *Kitabu'l-Eğâni*'sini yayınlamaya başlamıştır. Kosegarten'ın tamamlayamadığı çalışmaları, halefleri Gustav Stickel (1805-1897) ve Karl Voller (1857-1909) tarafından devam ettirilmiştir. Kosegarten⁸⁰, 1818 senesinde Bonn Rheinische Friedrich-Wilhelm Üniversitesi'nde Şark Dilleri ve Edebiyatı Kürsüsünü (*Lehrstuhl für Morgenlandische Sprachen und Lieteratur*) kurmuş ve başına da de Sacy'nin en ünlü talebesi Georg

⁷⁷ Remzi Avcı, *Alman Oryantalizmi: Carl Heinrich Becker ve Martin Hartmann Örneğinde Osmanlı Toplum ve Siyaset Söylemi* (Mardin: Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 36; Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 40-41.

⁷⁸ Hamdi Zakzük, bu derginin ismini *Yenabiu's-Şark* yani *Şark Kaynakları* olarak tercüme etmiş ve 1805'ten 1818'e kadar Viyana'da yayımlandığını bildirmiştir bk. Zakzük, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, 42.

⁷⁹ Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 36; Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 104.

⁸⁰ Johann Gottfried Ludwig Kosegarten'ın Alman Oryantalizmine kazandırdıkları hakkında bilgi için Carl Brockelmann'ın ilgili makalesine bakınız Carl Brockelmann, "Almanya'da Oryantalistik Çalışmalar (Carl Brockelmann)", çev. Bekir Ezer, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/2 (2009), 162-163.

Wilhelm Freytag'ı (1788-1861) getirmiştir. Böylece Freytag'la beraber Silvestre de Sacy'nin şekillendirdiği, Kilise tahakkümünden kurtulmuş Alman Şark Araştırmaları, enstitü formatına dönüşmüştür. Freytag, daha önce 1653'te Jacob Golius'un (1596-1667)⁸¹ kaleme aldığı Arapça-Latince lügati genişleterek aynı isimle yeniden dört cilt olarak yayınlamıştır. Bu oryantalist, başta Almanya'da reformist Yahudiliğin kurucusu olan meşhur müsteşrik ve Yahudi bilgini Abraham Geiger (1810-1874) olmak üzere birçok öğrencinin yetişmesinde pay sahibi olmuş ve güçlü Arapça öğretimi ile Harald Motzki'nin de eğitim gördüğü Bonn Üniversitesini, Şark lisanlarının ilk önemli temsilcisi haline getirmiştir. Onun ardından talebesi Johann Gildemeister (1812-1890)⁸² Bonn'daki oryantalist çalışmaların devamını sağlamıştır. Neticede Jena ve Bonn üniversiteleri Paris ekolünün Almanya'da iki güçlü sesi olmuştur. Böylece Şark Araştırmaları, 1930 senesine kadar birçok Alman üniversitesinde, felsefe fakülteleri bünyesinde kendisine bir yer edinmiş ve kuruluşunu gerçekleştirmiştir.⁸³

Yine de Sacy'nin en mühim talebelerinden olan Heinrich Leberecht Fleischer, Paris'te de Sacy'den aldığı eğitimini tamamladıktan bir süre sonra Almanya'da Dresden Kraliyet Kütüphanesi'nde Şark'a ait 400 civarında el yazması ile meşgul olmuş ve 1835 senesinden itibaren Leipzig Üniversitesi'nde hocası Karl Friedrich Rosenmüller'in (1768-1835) ölümüyle boşalan kürsüye tayin edilmiştir. Aslında bu Doğu Enstitülerinin filolojik oluşumundaki en önemli dönüm noktalarından biridir. Fleischer burada kendi ekolünü tesis etmiş ve Carl Paul Caspari (1814-1892), Ignaz Goldziher, Emil Kautzsch (1841-1890), Martin Hartman (1851-1918) gibi önemli

⁸¹ Jacob Golius'un doğum ve ölüm tarihi Deutsche Biographie adlı internet sayfasından alınmıştır Jacob Cornelis van Slee, "Golius, Jakob - Deutsche Biographie", *Allgemeine Deutsche Biographie* 9 (1879), S. 343 [Online-Version/Çevrimiçi Versiyonu] (Bayerische Staatsbibliothek) (Erişim 17 Nisan 2024). Bundan sonraki doğum ve ölüm tarihleri, kullanılan kaynaklarda bulunmayan bazı oryantalistler için de aynı kaynaktan ve *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nden istifade edilecek ve ayrıca belirtilmeyecektir Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bayerische Staatsbibliothek, "Die Deutsche Biographie", *Die Deutsche Biographie [Online-Version/Çevrimiçi Versiyonu]* (Erişim 08 Haziran 2024).

⁸² Johann Gildemeister'nın doğum ve ölüm tarihi Fück'ün *Die arabischen Studien in Europa* isimli eserinden alınmıştır Fück, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, 173.

⁸³ Nîmetullah Akın, "Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/1 (30 Haziran 2008), 42-44.

öğrenciler yetiştirmiştir.⁸⁴ Bunların yanı sıra Heinrich Leberecht Fleischer, 1821 yılında Paris’te kurulan *Société Asiatique* ve 1823 senesinde Londra’da kurulan *Royal Asiatik Society* örnek alınarak 1845 tarihinde Almanya’da tesis edilen *Deutsche Morgenländische Gesellschaft*’ın⁸⁵ (Alman Şark Cemiyeti) en müteşebbis ve faal üyelerinden biridir. Bu cemiyet 1847 senesinde, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* dergisini yayınlamaya başladığında Fleischer’in bu yayında ve *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* adı altında çıkarılan eserler dizisinde hizmeti büyüktür.⁸⁶

Bir diğer taraftan Tübingen’de Christian Friedrich von Schnurrer’in (1742-1822) 1775’te Şark Lisanları profesörü olması ile, ilâhiyat çalışmalarından bağımsız bir oryantalist araştırma geleneğinin ortaya çıktığı kabul edilmiştir. 1872 yılından 1889’a kadar Albert Socin (1844-1899) bu kürsüde görev almış, onun Arap grameri ile alâkalı araştırmaları, Carl Brockelmann’ın çalışmalarının dayanağı olmuştur. Bu kürsüde vazife icra eden mühim simalardan biri de 1921-1951 yılları arasında kürsüde bulunan Enno Littmann’dır (1875-1958) . Onun halefi Rudi Paret’tir (1901-1983) ve onun Kur’ân-ı Kerîm tercüme ve tefsiri ile ilgili çalışmaları Alman oryantalist geleneğine mühim bir katkı olarak kabul edilir.⁸⁷

1830’lardan sonra Alman Şarkiyatçılığına yön veren ekollerden biri daha önce de vurgulandığı gibi Fleischer’in etrafında kümelenip Gotfried Hermann’ın (1772-1848) tesiriyle şekillenen Leipzig ekolü, diğeri de öncülüğünü Heinrich Ewald’ın (1803-1875) yaptığı Göttingen ekolüdür. İslâm dini, hukuku ve toplumu hakkında ilmî çalışmalar yapmış olan Theodor Nöldeke ve Julius Wellhausen gibi mühim şahsiyetler Heinrich Ewald’ın yetiştirdiği talebelerindendir.⁸⁸ Diğer Doğu Dilleri kürsülerinde, 1845’te Heidelberg Üniversitesinde meşhur müsteşrik Gustav Weil, 1848’de Marburg

⁸⁴ Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 40-41,44.

⁸⁵ *Deutsche Morgenländische Gesellschaft* (Alman Şark Cemiyeti), Alman oryantalizminde çok mühim bir yer işgal etmektedir ve bu sebeple sonraki kısımda tekrar ele alınacaktır. Burada Fleischer’le bağlantısından dolayı değinilmiştir.

⁸⁶ H. Ahmed Schmiede, “Fleischer, Heinrich Leberecht”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996); Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 105-106.

⁸⁷ Şenay, “Orta Doğu Araştırmaları Birinci Dünya Kongresi” ve Almanya’da Oryantalist Çalışmalar”, 249.

⁸⁸ Avcı, *Alman Oryantalizmi: Carl Heinrich Becker ve Martin Hartmann Örneğinde Osmanlı Toplum ve Siyaset Söylemi*, 38.

Üniversitesinde Franz Dietrich (1810-1883) vardır ve 1861’de Greifwald Üniversitesinde de Wilhelm Ahlwarth (1828-1909) Kosegarten’dan boşalan ve felsefe fakültesine geçirilen kürsüde göreve başlamıştır. Sâmi dilleri ve Sanskritçe uzmanı ve en mühim şarkiyatçılardan biri olan Nöldeke’nin, 1872 senesinde Strassburg Üniversitesinde Sâmi dilleri profesörü olarak vazifeye başlamasından sonra bu üniversite, Leipzig’in yerini almış ve Şark araştırmalarının merkezi haline gelmiştir.⁸⁹

1963 senesinde yine Tübingen’de ikinci bir kürsü, Hristiyan Şark Kültürleri ve Dilleri Kürsüsü ismiyle tesis edilmiştir. Bu süreçte Rudi Paret’in halefi 1968’de Josef van Ess (1934-2021) olmuş ve 1999 yılında ordinaryüs profesör oluncaya kadar bu kürsüde görev almıştır. Van Ess, başka çalışmalarının yanı sıra erken dönem İslâm ilâhiyatı ile ilgilenmiş, bilhassa hicrî ikinci ve üçüncü asırların Mu‘tezilî düşünürleri ve bu dönemdeki diğer kelâmcılar hakkında mâlûmatın bulunduğu dağınık ilmî eserleri incelemiştir. Van Ess’in *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*. (Hicrî İkinci ve Üçüncü Asırlarda Kelâm ve Toplum) ismiyle yıllar süren araştırmasının neticelerini altı cilt halinde yayınladığı (1991-1997) bu eseri oldukça dikkat çekicidir.⁹⁰

19. asrın sonları ve 20. asrın başlarından itibaren Şark araştırmaları, daha da geliştirilip çeşitlendirilerek “*Orientalische Seminar*”, “*Seminare für Sprachen und Kulturen des Vorderen Orient*”, “*Orient Institut*” gibi isimler altında Şark’ın lisanını ve medeniyetini hususî olarak inceleyen ve günümüzde de varlığını devam ettiren bölümlere dönüşmüştür. Bu bölümler altında oluşturulan *Islamwissenschaft* (İslâm bilimleri) ana bilim dalında başta Kur’ân ve Hadis olmak üzere İslâmî ilimlerde çalışmalar günümüze kadar icra edilmiş ve araştırmalara devam edilmektedir.⁹¹

1.2.3 Alman Şark Cemiyeti

1845 yılında, Paris, Londra ve Boston’da kurulan Doğu cemiyetlerinin ardından, Alman oryantalist ve filologlar biraz gecikmeli olarak *Deutsche Morgenländische Gesellschaft*’ı – DMG – (Alman Şark Cemiyeti) kurmuş ve 1847

⁸⁹ Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 44.

⁹⁰ Şenay, “Orta Doğu Araştırmaları Birinci Dünya Kongresi’ ve Almanya’da Oryantalist Çalışmalar”, 249; Ulrich Rudolph, “Josef van Ess (1934–2021)”, *Der Islam* 99/1 (2022), 5-6.

⁹¹ Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 44-45.

senesinden itibaren de *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* – ZDMG (Alman Şark Cemiyeti Dergisi) isimli mecmuayı çıkararak ilmî çalışmalarını yayınlama fırsatı bulmuşlardır.⁹² Bu cemiyet başlangıçta benzerleriyle rekabet edecek imkânı bulamadıysa da uzun vadede Batı’daki Şark araştırmalarının en kuvvetli seslerinden biri olmayı başarmıştır.⁹³ Alman Şark Cemiyetinin amacının Doğu, Afrika, Asya ve Okyanus ülkelerinin dilleri ve kültürlerinin derinlemesine araştırılması ve elde edilen bilgilerin yaygın hale getirilmesi olduğu⁹⁴, cemiyetin tanıtım kitapçığında ifade edilmektedir.⁹⁵ Bu cemiyetin hazırladığı zemin üzerine ayrıca maksat ve çalışmaları farklılık arz eden *Seminar für Orientalische Sprachen* (SOS) (Şark Dilleri Bölümü) ve *Hamburgisches Kolonialinstitut* (HKI) (Hamburg Sömürge Enstitüsü) gibi müesseseler de kurulmuştur.⁹⁶

Alman Şark Cemiyeti, kurumlarının birer şubesi olarak 1961 yılında Beyrut’da *Orient Institut-Beirut*’u, 1989 yılında da İstanbul’da *Orient-Institut Istanbul*’u⁹⁷ tesis etmiştir.⁹⁸ Ayrıca Nepal Kathmandu’da kurulan araştırma merkezi 2014 senesinde yapılan bir sözleşmeyle feshedilmiştir.⁹⁹ Alman Şark Cemiyeti, Almanya’da şarkiyat çalışmalarının yüksek öğretim kurumları dışında kalan en önemli kurumudur. Hatta üniversitelerdeki araştırmaların yönünü, usulünü ve mecrasını tayin etme gücüne sahiptir. Sivil bir müessese olsa da çalışmaları için devletten destek almaktadır. Bunlara ilâve olarak DMG birincisini 30 Eylül - 01 Ekim 1930 tarihinde Leipzig’te tertip ettiği *Deutscher Orientalistentag*’ın – DOT – (Alman Oryantalistler Kongresi) daimî ev sahibi olmuştur. Cemiyetin onursal üye listesine (Ehrenmitglieder)¹⁰⁰ göz atıldığında bu kurumun Alman Oryantalizminde ne derece ehemmiyet arz ettiği

⁹² Bu mecmua 1847’den itibaren başlayan yayın hayatına hala devam etmekte ve Doğu ile ilgili çalışılan sahalarda elde edilen ilmî verileri yayınlamaktadır. Derginin dijital hale getirilmiş sayılarına <https://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/dmg/periodical/structure/2327> sayfasından ulaşmak mümkündür.

⁹³ Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 45-46.

⁹⁴ DMG’nin ilmî araştırma alanları için https://dmg-web.de/page/home_de internet sayfasına ve tarihî gelişimiyle alakalı geniş bilgi için Holger Preissler’in makalesine bakınız Holger Preissler, “Die Anfänge der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft”, *ZDMG* 145 (1995), 241-327.

⁹⁵ Deutsche Morgenländische Gesellschaft (DMG), “Flyer” (Erişim 23 Nisan 2024).

⁹⁶ Avcı, *Alman Oryantalizmi: Carl Heinrich Becker ve Martin Hartmann Örneğinde Osmanlı Toplum ve Siyaset Söylemi*, 39.

⁹⁷ Bk. <https://www.orient-institut.org> ve <https://www.oiiist.org/orient-institut/>.

⁹⁸ Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 46-47.

⁹⁹ Deutsche Morgenländische Gesellschaft (DMG), “Orientinstitute” (Erişim 20 Ağustos 2024).

¹⁰⁰ Bk. https://dmg-web.de/page/ehrenmitglieder_de.

anlaşılabilir.¹⁰¹ DMG, Alman ya da başka milletlere mensup bütün akademisyenlere açık olan ve üç ila beş senede bir tertiplenen Alman Oryantalistler Kongresinin otuz dördüncüsünü yani en son kongresini 12-17 Eylül 2022 tarihinde Berlin’de icra etmiştir. Bir dahaki Alman Oryantalistler Kongresi de 8-12 Eylül 2025 tarihinde Erlangen-Nürnberg Friedrich-Alexander Üniversitesinde planlanmıştır.¹⁰²

Alman Şark Cemiyeti, ZDMG’nin yanında temelleri 1857 senesinde atılan *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*’i (AKM) dergisini yayınlamaktadır ve bu da cemiyette temsil edilen oryantalist disiplinlerin çeşitliliğini¹⁰³ yansıtmaktadır.¹⁰⁴ Helmut Ritter’in bir edisyon serisi olarak yayınladığı *Bibliotheca Islamica*’yı ve 1910 senesinden beri yayın hayatına devam eden oryantalist dünyanın itibarlı dergisi *Der Islam*’ı da burada zikretmek yerinde olur. 1914 yılında¹⁰⁵ *Die Welt des Islams* kurulmuştur. 1954’e kadar yayınlanan dergi daha sonra aynı isimle Yeni Seri olarak yayın hayatına devam etmiştir. Helmut Ritter’in 1948’de yayınlanmasına vesile olduğu ve oldukça ses getiren *Oriens* dergisi, E.G. von Grunebaum’un *Bibliothek des Morgenlandes*’i, Hamburg’ta Nah- und Mittelost-Verein adlı bir dernek tarafından 1965’te yayınlanan *Orient* isimli bir başka dergi¹⁰⁶ ve Doğu sanatını ele alan Ernst Kuechnel’in *Kunst des Orients*’i de Doğu ile ilgili mühim yayınlardandır.¹⁰⁷

1.2.4 Almanların Oryantalizme Katkıları ve Bazı Meşhur Alman Oryantalistler

Hollanda ve Fransa’nın mühim rolüne rağmen Batı’da akademik İslâm ve hususî olarak da hadis araştırmalarına en önemli katkıları yapan oryantalistler arasında Almanlar öne çıkmıştır. Onların temâyüz etmesini sağlayan, Alman şarkiyatçılığının

¹⁰¹ Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 47-48.

¹⁰² Deutsche Morgenländische Gesellschaft (DMG), “DOT” (Erişim 20 Ağustos 2024).

¹⁰³ Bu cemiyet tarafından onlarca yıl boyunca bir standart olan ve günümüzde de hala sık sık atıfta bulunulan *Denkschrift zur Transliteration der arabischen Schrift* (Arap Yazısının Transliterasyonu) mühim bir kitapçık olarak yayınlanmıştır (Wiesbaden, 1969).

¹⁰⁴ (DMG), “Flyer”.

¹⁰⁵ Dergiyi daha sonra yayınlamaya devam eden Hollanda menşeli Brill Yayınları, bu yayının başlangıç tarihini 1913 olarak bildirmektedir Reiner Brunner, “Die Welt des Islams”, *Brill* (Erişim 25 Nisan 2024).

¹⁰⁶ Almanya’da Doğu’yu konu edinen çok daha fazla dergi yayınlanmıştır. Ancak tezin asıl meselesi oryantalist dergiler olmadığı için bu kadarla iktifa edilmiştir. Bu konuda muhtelif araştırmalar yapılmıştır mesela bk. Osman Kılıçsoy, *Alman Orientalistleri ve Çalışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991).

¹⁰⁷ Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 48-49.

hiç şüphesiz en kuvvetli taraflarından biri, tarihî-tenkit yöntemini Kitâb-ı Mukaddes metinlerine uyguladıkları gibi, başta Kur'ân-ı Kerîm ve hadis külliyatları olmak üzere Şark'ın dini, lisanı, tarihi ve kültürünün metinlerine uygulamalarıdır. Böylece zaman alan ve meşakkatli çalışmaların ardından Alman Oryantalizminin baş yapıtları ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁰⁸ Doğunun elyazması halinde bulunan önemli eserleri, edisyon kritiği, tahkiki, tenkidi yapılarak yayınlanmış ve ulaşılabilir hale getirilmiştir. Bu tenkit metodunun ilk tatbikçileri olarak iki Yahudi asıllı müsteşrikten bahsedilebilir; ilki Goldziher'in üstadı, Yahudi reformcu Abraham Geiger'dir. Geiger, *Was hat Mohammad aus dem Judenthume aufgenommen?*¹⁰⁹ (Muhammed Yahudilikten Ne Aldı?) isimli eserinde tarihî kaynak tenkidi yöntemini kullanarak Kur'ân-ı Kerîm'de mevcut olduğunu iddia ettiği Yahudiliğin izlerinin tespiti ile ilgilenmiştir. İkinci önemli isim Gustav Weil ise aynı metodu kullanarak *Historisch-kritische Einleitung in den Koran* (Kur'ân'a Tarihî Tenkidî Bir Giriş) kitabını kaleme almıştır. Tarihî kritik metodunun Şark literatürüne uygulanması hususunda Geiger ve Weil'in yanı sıra bu alanın babası sayılacak Theodor Nöldeke, Alfred von Kremer (1828-1889), Aloys Sprenger, Julius Wellhausen (1844-1918), Ignaz Goldziher, gibi isimler ilk akla gelenlerdir.¹¹⁰

Almanya'da İslâmî araştırmalarda büyük pay sahibi şarkiyatçılardan biri de Nöldeke'nin doktora talebesi, *Geschichte der Arabischen Literatur* (Arap Edebiyat Tarihi) (Weimar 1898-1902) müellifi Carl Brockelmann'dır. Bu mühim eserin 3 ciltlik zeyli (*Supplementband*, Leiden 1937-1942) Brockelmann'ın otuz beş yıllık bir çalışmasının mahsulüdür. Bu müsteşrikin altı yüz civarında eseri vardır.¹¹¹ Joseph Horowitz (1894-1931) de Almanya'da yetişen Yahudi müsteşriklerdendir. Vâkidî'nin *el-Meğazi*'si hakkında doktora tezi ve *Koranische Untersuchungen* (Kur'ân Araştırmaları) (Berlin-Leipzig 1926) gibi eserleri vardır. İlk dönem İslâm tarihi, eski

¹⁰⁸ Kızıl, "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları", 171; Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 50.

¹⁰⁹ *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen? Eine von der Königl. Preussischen Rheinuniversität gekrönte Preisschrift* (Bonn 1833)

¹¹⁰ Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 51-52.

¹¹¹ Nuri Yüce, "Brockelmann, Carl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/335-336.

Arap şiiri ve Kur'ân tefsiri ilgilendiği sahalardır¹¹² Strassburg Üniversitesinde Nöldeke ile beraber çalışan, aynı zamanda dil bilimci, geniş bir ilmî sahada kalem oynatan Enno Littmann¹¹³; Wellhausen, (Hollandalı olmasına rağmen Almanca eserler de veren) Snouck-Hurgronje ve Goldziher'in tesirinde kalan, *Der Islam* dergisinin kurucusu ve baş editörü Carl Heinrich Becker (1876-1933)¹¹⁴; Nöldeke, Brockelmann ve Littmann'ın öğrencisi ve Becker'in asistanlığını yapmış olan, Alman Şark Cemiyeti İstanbul Şubesinin ilk müdürü ve Fuad Sezgin'in hocası Hellmut Ritter (1892-1971)¹¹⁵; Arapça ve Sâmi diller, Arap edebiyatı, İslâmî ilimler ve Türk dili gibi alanlarda çalışmalar yapan ve *Orientalistische Literaturzeitung: Zeitschrift für die Wissenschaft vom ganzen Orient und seinen Beziehungen zu den angrenzenden Kulturkreisen* (Oryantalistik Literatür Dergisi: Bütün Şark İlmi ve Komşu Kültürlerle Münasebeti Hakkında Dergi) gibi ilmî dergilerin editörlüğünü yapan Gotthelf Bergsträsser (1886-1933)¹¹⁶; önceki şarkiyatçılardan farklı olarak Türklerin Müslüman olmasından sonra İslâm dünyasında meydana gelen hadiseleri araştıran ve Kuşeyrî ile ilgili bir doçentlik çalışması hazırlayan Richard Hartmann (1881-1965)¹¹⁷; Brockelmann'ın talebesi, daha çok Şii fırkaları üzerinde çalışmalarını yoğunlaştıran ve *Der Islam* mecmuasının uzun yıllar editörlüğünü yapan Rudolf Strothmann (1877-1960)¹¹⁸; Littmann'ın talebesi olan, hem Türkoloji hem de İslâm hukukunda doktora yapan ve Hindistan'da Aligarh İslâm Üniversitesinde şarkiyat bölüm başkanlığı icra eden Otto Spies (1901-1981)¹¹⁹ de tanınmış Alman oryantalistlerdir.

¹¹² Ziya Yılmaz, "Horovitz, Josef (Chajim)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/242-243.

¹¹³ Mehmet Kanar, "Littmann, Enno", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

¹¹⁴ Abdülkerim Özaydın, "Becker, Carl Heinrich", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

¹¹⁵ Özcan Taşçı, "Ritter, Hellmut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008).

¹¹⁶ Cengiz Kallek, "Bergsträsser, Gotthelf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2023).

¹¹⁷ Turgut Akpınar, "Hartmann, Richard", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

¹¹⁸ Hilal Görgün, "Strothmann, Rudolf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

¹¹⁹ Erdem Uçar, "Spies, Otto", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

Bilhassa hadis sahasında önemli iki Alman şarkiyatçı Goldziher ve Schacht'tır. Bu iki oryantalist Motzki ile bağlantılı olarak ayrıca ele alınacaktır. Alman oryantalistler içinde temâyüz eden bir diğer şarkiyatçı ise hocaları arasında Halle'de Brockelmann, Paul Kahle (1875-1964), Berlin'de Eduard Sachau (1845-1930) ve Frankfurt'ta Horovitz gibi meşhur bilginlerin olduğu Johann Wilhelm Fück'tür (1894-1974). *Muhammed Ibn Ishaq: literarhistorische Untersuchungen* (Muhammed b. İshâk: Tarihî Literatür Araştırmaları) tezi ile doktorasını tamamlamıştır.¹²⁰ Araştırmacı ve üniversite hocası olarak büyük ün ve takdir kazanan Fück'ün *Arabiya. Untersuchungen zur arabischen Sprach- und Stilgeschichte* (Arabiya. Arap Dili ve Üslubunun Tarihi Üzerine Çalışmalar) (Berlin 1950) adlı eseri Arap dili ve üslûp tarihi konusundaki ilmî tartışmalara önemli derecede tesir etmiş¹²¹, Arapçaya (Kahire, 1951) ve Fransızcaya (Paris, 1955) tercüme edilmiştir. 1930-1935 seneleri arasında, o zaman Hindistan, günümüzde Bangladeş hudutları içinde kalan Dakka Üniversitesinde Arap dili ve edebiyatı hocalığı ve bu bilim dalının başkanlığını yürütmüştür. Bu vazife ve uzak Doğu seyahati Fück'ün üzerinde derin izler bırakmıştır. Özellikle "Originalität des arabischen Propheten" (Arap Peygamberin Özgünlüğü) isimli [Hz.] Peygamberin daha objektif bir portresini çıkarttığı makalesinde, çağdaş İslâm'ın ve Müslümanların gelişme ve sorunlarına şahit oluşunun izleri vardır. Bir başka mühim eseri *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Leipzig 1955), XX. yüzyılın başlarına kadar Avrupa'da yapılan Arap diliyle ilgili araştırmalar hakkındadır ve bir kaynak niteliği taşımaktadır.¹²² Fück'ün [Hz.] Peygamber ve hadis ile ilgili eserleri şarkiyat araştırmalarında ayrı bir yere sahiptir. Onu seleflerinden ayıran husus, diğerlerinin Helen kültürüne hayranlıklarına ve İslâm'ın sahih bir özünün olmadığı, Yahudi ve Hristiyanlığın bir derlemesi olduğu şeklindeki görüşlerine mesafeli duruşudur. Objektif bir şarkiyatçı olarak tanınan Fück, iyi bir hoca olarak bilinmekte ve aynı zamanda kendi görüşlerini inceden inceye tetkik eden,

¹²⁰ Johann Fück, *Muhammad Ibn Ishâq: literarhistorische Untersuchungen* (Frankfurt am Main, 1925).

¹²¹ Johann Fück, *Arabiya: Untersuchungen zur arabischen Sprach- und Stilgeschichte* (Akad.-Verl., 1950).

¹²² Fück, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*.

dikkatli, gerektiğinde tartışan ancak tevâzu sahibi bir dil kullanıp polemiğe girmeyen bir ilim adamı izlenimi vermektedir.¹²³

Türkiye’de Kur’ân araştırmalarıyla tanınan, kendisine Kur’ân’ı ilmî ve kolay anlaşılır şekilde tercüme etmesini teklif eden Littmann’ın talebesi olan Rudi Paret de zikredilmesi gereken şarkiyatçılardandır. Spies ve Ritter’in de okul arkadaşı olan Paret, 1951-1968 yılları arasında hocası Littmann’ın yerine Semitistik ve İslâmiyat profesörlüğünde görev yapmış ve bu dönemde araştırmalarını daha çok İslâm’ın başlangıç dönemi ve bilhassa Kur’ân üzerinde yoğunlaştırmıştır. *Der Koran: Übersetzung* (Stuttgart 1966) ismiyle meşhur Kur’ân meâlini, *Der Koran: Kommentar und Konkordanz* (Stuttgart 1971) adıyla da Kur’ân tefsiri ve kelimeler endeksini hazırlamıştır. Bunun dışında Kur’ân’ı farklı açılardan ele alan pek çok araştırma ve inceleme kaleme almıştır. Oryantalizm tarihi ile ilgili de *Arabistik und Islamkunde an deutschen Universitäten. Deutsche Orientalisten seit Theodor Nöldeke* (Wiesbaden 1966) ve *Ein Jahrhundert Orientalistik. Lebensbilder aus der Feder von Enno Littmann und Verzeichnis seiner Schriften* (Wiesbaden 1955) isimli eserleri vardır. Bilhassa *Der Koran* (Darmstadt 1975) adlı derleme kitabın içindeki makalelerden on tanesini bizzat kendisi yazdığı için kendi eseri sayılabilir.¹²⁴

Almanya’nın yetiştirdiği müsteşrikler arasında Türkiye’de iyi tanınan önemli bir oryantalist de Annemarie Schimmel’dir. Ankara Üniversitesinin yeni kurulduğu yıllarda Dinler Tarihi Kürsüsünde ilk kadın ve ilk gayrimüslim profesör olarak görev yapan ve hatta *Dinler Tarihine Giriş* isimli bir ders kitabı da yazan Schimmel, pek çok lisana hâkim, hem Arap Filolojisi ve İslâmî İlimler, hem de Dinler Tarihi alanında doktora yapmış olan çok yönlü bir ilim insanı olarak tanınmaktadır. Hint alt kıtası Müslüman kültürüne derin alâka duyan ve bu hususta da çalışan Schimmel, Harvard Üniversitesinde Hint Müslüman kültürü dersleri vermiştir. Bütün ömrünü İslâm

¹²³ Bekir Ezer, *Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Sünnet ve Hadis Hakkındaki Çalışmaları (1900-1950)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 55-57; H. Ahmed Schmiede, “Fück, Johann W.”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996); Akın, *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*, 83-85.

¹²⁴ Turgut Akpınar, “Paret, Rudi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997); Josef van Ess, “Rudi Paret (1901-1983)” 61/1 (1984), 1, 4.

araştırmalarına vermiş olan bu müsteşrik, Doğu'nun sanat ve edebiyatına hayran nadir bir şarkiyatçıdır.¹²⁵

Kuşkusuz Almanya'da şarkiyat ile meşgul olanların sayısı çoktur ancak [Hz.] Peygamber veya Hadis hakkında çeşitli eserler kaleme alanlardan bazıları da şu isimlerdir; Leipzig Üniversitesinde otuz yıl Şark Filolojisi hocalığı yapan August Fischer (1865-1949)¹²⁶; 1928 yılında Türkiye'ye gidip yazma eserler üzerinde çalışan ve Münih Üniversitesi'nde Sâmi diller ve şarkiyat hocası olarak yıllarca vazife yürüten Otto Pretzl (1893-1941)¹²⁷; *Über den Ur-Qur'an* (Kur'ân'ın Aslı) isimli, Kur'ân'ın [Hz.] Peygamber'den çok daha eski olduğu iddiasına sahip tartışmalı bir kitabın müellifi olan Günter Lüling (1928-2014)¹²⁸; Fück'ün öğrencisi olan, İbn Hibbân b. Ahmed el-Büstî'nin (v. 354/965) *Meşâhîru 'ulemâ'i'l-emşâr* eseri hakkında doktora tezi hazırlayan ve eski eserlerin tashih ve tercümeleri ile çokça meşgul olan Manfred Fleischhammer (1928-)¹²⁹; Motzki'nin hocası, Bonn Üniversitesinde Şark Lisanları Enstitüsünde ve Hamburg Üniversitesinde Yakın Doğu Kültürü ve Tarihi Bölümünde¹³⁰ yıllarca hocalık yapmış, bir müddet Amerika ve Yemen'de misafir profesör olarak bulunmuş ve *Der Islam*'ın yıllarca editörlüğünü icra etmiş olan Albrecht Noth¹³¹ (1937-1999); bu bölümün ilk kısmında hadisın önemine dair görüşüne atıfta bulunulan, uzun yıllar Göttingen'de Arap Dili ve İslâm Bilimi bölümünde profesör olarak çalışmış, İslâm ve [Hz.] Peygamber hakkında pek çok kitap yazmış, kitaplarında [Hz.] Peygamber'in tarihliğini Batı aydınlanma felsefesine göre sorgulamış olan Tilman Nagel¹³²; Erlangen-Nürnberg Üniversitesinde İslâm Bilimi kürsüsünde

¹²⁵ Senail Özkan, "Schimmel, Annemarie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009); Stefan Wild, "Schimmel, Annemarie - Deutsche Biographie", *Deutsche Biographie* (Bayerische Staatsbibliothek) (2005).

¹²⁶ Halle Üniversitesi, "August Fischer (1865-1949) Orientalist" (Erişim 16 Ağustos 2024).

¹²⁷ Abdülhamit Birışık, "Pretzl, Otto", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/342.

¹²⁸ Chronologiekritik, "Günter Lüling" (Erişim 16 Ağustos 2024).

¹²⁹ Peter Noack, "Manfred Fleischhammer", *Marthin-Luther-Universität Halle-Wittenberg* (2024).

¹³⁰ „Seminar“ kelimesi Almandada üniversitelerde bölüm, enstitü ve merkez gibi mânalara gelmektedir. Bu sebeple Noth'un vazifede bulunduğu yerler „Seminar für Orientalische Sprache“ ve „Seminar für Geschichte und Kultur des Vorderen Orients“ enstitü ve bölüm olarak tercüme edilmiştir.

¹³¹ Harald Motzki, "Zum Gedenken: Albrecht Noth (1937-1999)", *Die Welt Des Islams, New Series* 40/1 (2000), 6.

¹³² Duncker & Humblot, "Tilman Nagel", *Duncker & Humblot Ein Forum für die Wissenschaft seit 1798* (Erişim 17 Ağustos 2024); Gregor Schoeler, "Tilman Nagels 'Authentizität' in der Leben-Mohammed-Forschung": eine Antwort", *Asiatische Studien: Zeitschrift der Schweizerischen Asienengesellschaft = Études asiatiques: revue de la Société Suisse-Asie* 68/1-2 (2014), 492-493.

profesörlük yapan, Kur’ân ve Batı’daki Kur’ân araştırmaları üzerinde çalışan ve meşhur şarkiyatçı Rückert’in eserleriyle de ilgili çalışmaları olan Hartmut Bobzin¹³³ (1946-); Bochum’daki Ruhr niversitesinde Felsefe Fakültesi Oryantalistik ve İslâm Bilimi bölümünde profesör olarak görev yapan, modern dönem İslâm eğitim ve bilim tarihi ve Müslüman toplumlarda dil ve din gibi alanlarda yoğunlaşan Stefan Reichmuth¹³⁴ (1950-); Berlin Freie niversitesinde Tarih ve Kültür Bilimleri Fakültesine bağlı İslâm Enstitüsünde profesör olarak görev yapan ve İslâm, modern Yakın Doğu ve tarihi ve İslâm hukuku alanlarında yoğunlaşan Gudrun Krmer¹³⁵ (1953-); 1989 yılında Tübingen niversitesinde *Das Bild des Richters in der adab al-qadi-Literatur* (Edeb’l-Kd Edebiyatında Hakim Tasavvuru) isimli teziyle doktorasını, 1996’da Köln niversitesinde *Kinderverkauf und Schuldknechtschaft. Untersuchungen zur frühen Phase des islamischen Rechts* (ocukların Satılması ve Borç Karşılığı Kölelik. Erken Dönem İslam Hukukuna Dair Araştırmalar) adlı doçentlik çalışmasını tamamlayan ve 2003 yılından beri Georg August Üniversitesi Arap Dili ve İslâm Bilimi Bölümünde profesör olarak alışan Irene Schneider¹³⁶ (1959-); nce Köln Üniversitesi Oryantalistik Enstitüsünde alışan, 2008 yılından beri Münster niversitesinde İslâm Tarihi bölümünde profesör olarak görev yapan Marco Schller¹³⁷ (1968-) ve 2009 senesinde Hollanda’da Motzki’nin danışmanlığında doktorasını tamamlayan, 2016 yılından itibaren Göttingen Georg August Üniversitesi Arap Dili ve İslâm Enstitüsü Bölümünde İslâm Bilimi profesörü olarak vazife icra eden ve Geç Antik ağdan klasik İslâm devrine kadar Yakın Doğu tarihi ve kültürü çalışma alanı olan Jens Scheiner (1976-).¹³⁸

Son olarak da araştırma konumuzla bağlantılı olarak şunu ifade etmekte fayda vardır; İslâm kaynaklarını ve hadisleri değerlendirme meselesinde Alman müsteşrikler içinde daha az şüpheci bir damar başlangıçtan itibaren mevcut olmuştur. Bu

¹³³ “Hartmut Bobzin”, *Lehrstuhl für Orientalische Philologie und Islamwissenschaft, Lehrstuhl für Arabistik und Semitistik* (2019).

¹³⁴ “Prof. Dr. Stefan Reichmuth” (Erişim 17 Ağustos 2024).

¹³⁵ “Krmer, Gudrun” (29 Mart 2010).

¹³⁶ *ffentlichkeitsarbeit Georg-August-Universitt Göttingen*, “Prof. Dr. Irene Schneider”, *Georg-August-Universitt Göttingen* (Erişim 17 Ağustos 2024).

¹³⁷ “Prof. Dr. Marco Schller” (Erişim 17 Ağustos 2024).

¹³⁸ *ffentlichkeitsarbeit Georg-August-Universitt Göttingen*, “Prof. Dr. Jens Scheiner”, *Georg-August-Universitt Göttingen* (Erişim 17 Ağustos 2024).

araştırmacılar arasında Türkçeye de çalışmaları tercüme edilen muasır Batılı araştırmacılar Josef van Ess, Harald Motzki, Gregor Schoeler¹³⁹ ve Andreas Görke¹⁴⁰ (1969-) sayılabilir.¹⁴¹

1.3 Alman Müsteşrik Harald Motzki'nin Şahsî ve Akademik Hayatı

Harald Motzki¹⁴², 25 Ağustos 1948 tarihinde, Sovyetler Birliği muhasarasının olduğu dönemde¹⁴³, Berlin'de, şehrin batı yakasında dünyaya gelmiştir.¹⁴⁴ Dindar Katolik bir aileye mensup olan Motzki'nin, ikinci dünya harbinin tesirleri sebebiyle zor günler geçiren Berlin'de vaftiz edilebilmesi için Katolik bir rahip bulunamamıştır. Bu sebeple önce Protestan olarak daha sonra beş yaşındayken Katolik olarak iki defa vaftiz edilmiştir. Yıllar sonra Hollanda'da eski öğrencisi ve arkadaşı J. Wagemakers'a bu çifte vaftiz sebebiyle kendisinin iki Hristiyan inancına sahip olduğunu ifade etmiştir (Wagemakers, 2012, 65). Çocukluğunun ilk altı senesini harbin ağır izlerini taşıyan

¹³⁹ Schoeler, doktorasını 1972 senesinde Giessen Üniversitesinde ve doçentlik çalışmasını 1981'de İslâm Biliminde aynı üniversitesin tamamlamıştır. 1973-1974 yılları arasında DMG'nin Beyrut Şark Enstitüsünde asistanlığında bulunmuştur. 1982 senesinden emekli olduğu 2009'a kadar İsviçre Basel Üniversitesinde İslâm Bilimi kürsüsünde başkanlık icra etmiştir ve hala akademik çalışmalarına devam etmektedir "Curriculum Vitae - Prof. Dr. Gregor Schoeler", *Universität Basel Departement Gesellschaftswissenschaften Nahoststudien* (Erişim 17 Ağustos 2024). Ayrıca Schoeler hakkında bir yüksek lisans tezi yapılmıştır bk. Selim Çelik, *Alman Oryantalist Gregor Schoeler'in Hadis Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

¹⁴⁰ Görke, 2001 yılında Hamburg Üniversitesinde doktorasını tamamlamış ve 2010 senesinde de Basel Üniversitesinde doçentlik çalışması yapmıştır. Hamburg Üniversitesinde (2001-2002), Basel Üniversitesinde (2002-2005), Berlin Sosyal Bilimler Araştırma Merkezinde (WZB) (2002-2005) ve ardından Berlin Freie Üniversitesinde (2006) doktora sonrası araştırma görevlisi olarak çalışmıştır. Sonra Kiel Üniversitesinde (2007-2011) İslâm Biliminde öğretim görevlisi olarak araştırmalarına devam etmiştir. Hamburg Üniversitesinde Erken Dönem Klasik İslâm alanında profesör olarak görev alan Görke (2009-2010) ardından İngiltere Edinburgh Üniversitesinde öğretim görevliliğine atanmıştır. Hâlihazırda aynı üniversitede çalışmalarını yürütmektedir "Andreas Görke", *The University of Edinburgh* (19 Haziran 2024).

¹⁴¹ Kızıl, "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları", 171-172.

¹⁴² Rahile Kızılkaya Yılmaz, müsteşrik Motzki'nin ölümünün ardından kaleme aldığı vefeyatta, – belki onun bir akademisyen olarak 1991-2011 yılları arasında Hollanda'da hizmet etmesi sebebiyle – Hollanda'lı bir şarkiyatçı olduğunu yazmıştır bk. Kızılkaya Yılmaz, "Hadis Alanındaki Çalışmalarıyla Tanınan Hollandalı Oryantalist", 195. Fakat Motzki Almandır krş. Çetinkaya, *Harald Motzki'nin İslam Hukukunun Teşekkülüne Dair Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, 4. Aynı yanlışlık TDV İslâm Ansiklopedisinde Joseph Schacht maddesinde de Motzki'nin Hollanda'lı olduğu maddenin müellifi Murteza Bedir tarafından da ifade edilmiştir bk. Bedir, "Schacht, Joseph", 36/225.

¹⁴³ Chefin des Presse- und Informationsamtes des Landes Berlin, "Berlin nach 1945 – Besetzung, Spaltung, Mauerbau und Kalter Krieg", *Berlin.de. Das offizielle Hauptstadtportal* (Erişim 14 Şubat 2024).

¹⁴⁴ Jens Scheiner, "Harald Motzki (1948–2019)", *Der Islam* 96/1 (2019), 1.

Berlin’de geçirdikten sonra¹⁴⁵, 1954 senesinde ailesiyle beraber, o zamanlar henüz Federal Almanya hudutları dahilinde olmayıp Fransız hakimiyeti altında bulunan, günümüzde Saarland Eyaleti’nin başkenti olan Fransa sınırındaki Saarbrücken şehrine göç etmiştir.¹⁴⁶

1.3.1 Motzki’nin Eğitim Hayatı

Saarbrücken’de Katolik bir ilkokulda öğrenim hayatına başlamıştır. Saarbrücken’deki eğitimi, Motzki ve ailesinin oraya taşınmasından bir yıl sonra 1955 senesinde şehir Almanya hakimiyetine geçmiş olsa da Fransa hudutlarına yakın olmasının da tesiriyle başka kültürlerle, bilhassa da Fransız kültürüne açık olmayı zaruri hale getiren bir eğitimidir. Bu öğretim geleneği sebebiyle orta öğrenimini 1959-1968 yılları arasında hümanist bir lisenin klasik kısmında tamamlamıştır. Mutaassıp Katolik bir aileden neşet etmiş olmasına ve kilise faaliyetlerine de iştirak etmesine rağmen, aydınlanma ve yenilenme geleneğine sahip böyle bir lisede eğitim görmesi onun tenkitçi bir tutum alıp ailesinden öğrendiği inanca mesafeli durmasına sebep olmuştur. Gençlik döneminde de yaşadığı bu çevre onu tesiri altına almış, başka kültürlerle olan merakını kamçulamıştır. Lisede hümanist eğitimin ayrılmaz parçası olan Yunanca ve Klasik Latincenin yanında Fransızca eğitimi de almıştır.¹⁴⁷

Daha çocukluk yıllarında başka kültür ve medeniyetlere olan alâkası onun mitlere, destanlara ve masallara ilgi duyup okumasına sebep olmuştur. İlk gençlik çağlarında dahi tarihe derin bir alâka göstermiş; Antik çağ, Orta çağ ve eski Mısır, Yunanistan ve Roma’yla ilgili pek çok kitap okumuştur. Bu ilgi alanları ve lise öğreniminde aldığı eğitimin de tesiriyle 1968’de yüksek tahsili için Bonn’a gitmek istemiştir. Orada Mukayeseli Din Bilimleri Bölümünde öğrenime başlamış, farklı dinlere olan merakı bu eğitimi almak istemesinde tesirli olmuştur. Ayrıca Bonn’daki Mukayeseli Din Bilimlerini benzer bölümlerden farklı kılan şey, İlahiyat Fakültesine değil Felsefe Fakültesine bağlı nadir bir bölüm olmasıdır. Motzki, derin merak duyduğu dinleri, kilise dogmalarından uzak, hür bir şekilde öğrenme imkânı sunduğu

¹⁴⁵ Bülent Uçar, “Prof. Dr. Harald Motzki ile Hayatı ve Eğitim Arka Planı Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/2 (2003), 181.

¹⁴⁶ Scheiner, “Harald Motzki (1948–2019)”, 1.

¹⁴⁷ Uçar, “Prof. Dr. Harald Motzki ile Hayatı ve Eğitim Arka Planı Üzerine”, 181-182; Harald Motzki, “A Short Biography of Harald Motzki”, (2017).

için burada tahsil görmeyi tercih etmiştir. Dinî metinleri birbiriyle kıyaslayabilmek için Mukayeseli Dinler Tarihinin yanında İbrânîce ve Arapça ile Tevrat ve İncil öğrenimi görmeye karar vermiştir. Tahsil hayatı boyunca bilhassa Yunan ve Roma Antik çağı, Mezopotamya, Mısır ve Arap Yarımadası, Yunanistan ve İsrail gibi mekânlar ve bunların yanı sıra çeşitli dinlerle meşgul olmuştur. Arkadaşlarından farklı bir çalışma sahası olan Motzki, pek çok mukayese imkânının bulunduğu, farklı dinlerde çeşitli hadise ve olguyu araştırmanın mümkün olduğu ve daha sonra uzun yıllar istifade edeceği ilginç ve ciddi bir eğitim almıştır. Bilhassa ilmî hayatında çok sık kullanacağı, Tevrat-İncil öğrenimi esnasında dersini aldığı tarihî-tenkitçi metin analiz yöntemi,¹⁴⁸ ilmî şahsiyetinin teşekkül etmesinde çok kıymetlidir. Yüksek tahsilin ikinci senesinde, biraz da Almanya'dan uzaklaşmak kastıyla gittiği ve bir sene tahsil gördüğü Paris Sorbonne Üniversitesinde, İncil bölümünde strüktüralist metin analizini¹⁴⁹ de öğrenmiştir.¹⁵⁰

Mukayeseli Din Bilimleri öğrenimi esnasında, bilhassa bu bilimin metodolojisi Motzki'nin hususî ilgi alanı olarak tezahür etmiştir. Çünkü o dönem dinlerin kıyasında geçerli olan metot, kavram ve nazariyelerin tecrübî-ilmî olup olmadığı ile alâkalı şüpheleri mevcuttur, daha çok bunların yakıştırma olduğu kanaatine sahiptir. Bu şüpheleri doğrultusunda yüksek lisans tezini Mukayeseli Din Bilimleri Bölümünde, din biliminde kullanılan kavramların değeriyle ilgili yazmıştır. Din biliminde kavramların ilmî bakımdan yeterince belirgin olup olmadığı, aynı terimle farklı kültürlerde cereyan eden tarihî hadiselerin izahının mümkün olup olmadığı, birbirine benzeyen lakin tıpatıp aynı olmayan olaylara aynı kavramın teşmil edilip edilmeyeceği

¹⁴⁸ Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* isimli kitabında bu metodu, metnin sıhhati, zamanı ve mekânının sorgulanması olarak tarif etmektedir. Metni, kim, ne zaman, nerede ve hangi şartlarda ve ortamda üretmiş suallerinin cevabının aranması ve metindeki hadiselerin tarihî gerçekliğinin irdelenmesi şeklinde izah eder, bk. Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2010), 37.

¹⁴⁹ Özcan Hıdır, Motzki ve İslâm Hukuku'nun kaynakları ile alâkalı bir makalesinde bu analiz metodunu kısaca şöyle izah etmiştir: "Metnin niyetini referans olarak alan ve anlamı, yazarın ya da okurun değil de metnin niyetinin temellendirilmesi olarak okuyan teorik bir yaklaşım olan strüktüralizm, 1960'ların başından itibaren Fransa'da oldukça etkili olmuştur. Bunlar genellikle "yapısalcılar" olarak bilinirler. Edebî ya da kutsal metinlerin tarihsel, toplumsal ve ekonomik gerçekliklerden soyutlayıp yalnızca metin merkezli bir okuma yöntemi olarak öne çıkmıştır." Özcan Hıdır, "Harald Motzki: Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Çalışmaları ve The Origins of Islamic Jurisprudence Adlı Eseri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 4 (2004), 275-276.

¹⁵⁰ Uçar, "Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine", 295-296; J. Wagemakers, "De diepte in: Portret van Harald Motzki", *Zemzem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Islam* 8/2 (2012), 65-67.

sorularının takibinde, 1974'te *Schamanismus als Problem religionswissenschaftlicher Terminologie* (Din Bilimi Terminolojisinde Problem Olarak Şamanizm) tezini kaleme almıştır. Bu tez felsefî meseleleri de ihtiva eden metodolojik bir çalışmadır ve 1977'de *Arbeitsmaterialien zur Religionsgeschichte* dizisi arasında yayınlanmıştır.¹⁵¹ Genç araştırmacı, meraklarının körüklediği ilmî açlığını doyumak için gayret sarf ederken, 1973 yılında, ömrünün sonuna kadar beraber kalacağı hayat arkadaşı Brigitte ile evlenmiştir.¹⁵²

Motzki, yüksek lisansını tamamladıktan sonra 1974 senesinde, din biliminde tespit ettiği usul meselelerinin de rolüyle ikinci bir öğrenim görmeye karar vermiştir. Okumayı tercih ettiği İslâm Bilimlerinin yanında Arabistik, Yeni Avrupa Tarihi ve sosyoloji de ilgisini çeken alanlardır. Bu ilim sevdasıyla Bonn ve Köln Üniversitelerinde Sâmi Dilleri, Eski ve Yeni Ahit Araştırmaları ve Avrupa Tarihi üzerinde çalışmıştır.¹⁵³ İslâm Bilimleri tahsilinin ardından doktora eğitimini de Bonn Üniversitesinde tamamlamıştır. Doktora tezini 1978'de o devirde Almanya'daki tek İslâm tarihçisi olarak addettiği Albrecht Noth'un (1937-1999) danışmanlığında yazmıştır. İlgisini cezbeden ve tezinin de konusu olan mesele, sömürgecilik devrinde Avrupaî ve İslâmî azınlıklar sistemidir. *Dimma und Égalité - Die nichtmuslimischen Minderheiten Ägyptens in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und die Expedition Bonapartes (1798-1801)* [Zimmîlik ve Eşitlik - 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Mısır'ın Gayrimüslim Azınlıkları ve Napolyon'un Mısır Seferi (1798-1801)] isimli tezini yazmaktaki amacı, hocası Noth'un da doktora çalışmasında yaptığı gibi hem Avrupa hem de İslâm tarihini araştırma arzusu, İslâm hakkında daha fazla mâlûmat edinmek ve bu çalışma esnasında tarihî-tenkitçi metodları kullanmak istemesidir. Aslında Fransa ile alâkalı bir meseleyi incelemesi biraz da Saarbrücken'deki geçmişiyle bağlantılıdır ve Paris'teki bir senelik tahsili de arşiv çalışmalarında çok faydalı olmuştur. Çalışmasında Mısır'ın Fransa tarafından zapt edilmesinin oradaki ekalliyet nizamına ne derece tesir ettiğini incelemiştir. Avrupaî ve İslâmî azınlıkların o

¹⁵¹ Uçar, "Prof. Dr. Harald Motzki ile Hayatı ve Eğitim Arka Planı Üzerine", 182.

¹⁵² Joas Wagemakers - Nicolet Boekhoff-van der Voort, "In memoriam Harald Motzki (25 augustus 1948 – 8 februari 2019)", *ZemZem: Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam* 15 (2019), 152-157; Scheiner, "Harald Motzki (1948–2019)", 2.

¹⁵³ Motzki, "A Short Biography of Harald Motzki"; Harald Motzki, "Harald Motzki and Abdur-Rahman Abou Almajd in Maghazi Hadiths (Reportage)" (2013).

dönemdeki ve daha önceki durumlarını tespit edip iki sistemi mukayese etmiştir. Bu mukayeseyi yaparken, her tür teori ve umumileştirmeden uzak durarak, Avrupa ve Mısır’da aynı devirde mevcut olan vakıayı, hakkında hüküm vermeksizin sadece tasvir ederek kıyaslamıştır. Bu tez 1979’da *Studien zum Minderheitenproblem im Islam* isimli seri içerisinde yayınlanmıştır.¹⁵⁴ Motzki’nin doktora tezi, 1980 yılında Almanya Federal Bilim ve Kültür Bakanlığı tarafından genç araştırmacıları takdir ve teşvik etmek maksadıyla verilen prestijli *Heinz-Maier-Leibnitz* ödülüne layık görülmüştür.¹⁵⁵

1.3.2 Motzki’nin Akademik Hayatı

Motzki, doktorasını tamamlamasının ardından dört sene boyunca Almanya’nın güney batısında bulunan Freiburg im Breisgau şehrinde Tarihî Antropoloji Enstitüsünün çeşitli medeniyetlerde çocukluk, gençlik ve aile hakkında bir araştırma projesinde çalışmıştır. Freiburg Üniversitesinde 1979-1983 yılları arasında bu projede vazifeli iken aynı zamanda Bremen Üniversitesinde İslâmî Araştırmalar ve Arapça alanında misafir öğretim görevliliğini icrâ etmiştir.¹⁵⁶ Freiburg’daki enstitüde yaptığı çalışmada İslâm toplumunun araştırılmasından sorumlu olan Motzki, Müslümanların ilk asırlarını araştırırken kendisi için yeni bir alana girmiş ve mühim tecrübeler edinmiştir. Proje kapsamında İslâm dininin erken kaynakları ile meşgul olmuş ve bir tarihçi bakış açısıyla bazı metodik sorunlarla karşılaşmıştır.¹⁵⁷ İslâm’ın temel kaynakları olan Kur’ân ve hadisin yanı sıra hukuk, felsefe, tıp ve âdâb eserlerini araştırırken kaynakların muhtevasının tarihlendirilmesi meselesindeki tespit ettiği sorunlar onu cezbetmiştir.¹⁵⁸ Neticede İslâm hukukuna ve bu hukukun tekâmül sürecine olan merakı ve araştırma arzusu bu dönemde zuhur etmiştir. Bu dönemi takip eden senelerde muteber uzmanlık dergilerinde ve disiplinler arası derleme ve antolojilerde, cinsî ahlâk, İslâm’da cinsiyet rolleri ve Müslüman çocukların sosyalleşmesi gibi hukukî mevzularda makaleler yazmış, böyle meseleleri güncelle

¹⁵⁴ Wagemakers - Voort, “In memoriam Harald Motzki (25 augustus 1948 – 8 februari 2019)”, 154; Uçar, “Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine”, 297-298.

¹⁵⁵ Motzki, “A Short Biography of Harald Motzki”; Bundesministerium für Bildung und Forschung (Almanya Federal Bilim ve Kültür Bakanlığı) BMBF, “Der Heinz Maier-Leibnitz-Preis”, *Bundesministerium für Bildung und Forschung - BMBF* (Erişim 12 Şubat 2024).

¹⁵⁶ Motzki, “A Short Biography of Harald Motzki”.

¹⁵⁷ Uçar, “Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine”, 298-300.

¹⁵⁸ Motzki, “Harald Motzki and Abdur-Rahman Abou Almajd in Maghazi Hadiths (Reportage)” (2013).

bağlantılı ve toplumsal şartlar ışığında tartışmaktan hoşlanan bir bilgin olarak tanınmasını sağlamıştır.¹⁵⁹

1980 yılında sevdiği ve kıymet verdiği hocası Albrecht Noth, Bonn'dan Hamburg Üniversitesindeki Yakın Doğu Tarihi ve Kültürü Enstitüsünün İslâm Bilimleri Bölümündeki başka bir profesörlük kadrosuna geçiş yapmış¹⁶⁰ ancak talebesi Motzki'yle bağlantısını koparmayarak desteklemeye devam etmiştir. Bu desteğinin bir tezâhürü olarak da birkaç sene sonra kendisine Hamburg'da bir asistanlık kadrosu teklif etmiş ve Motzki Freiburg'daki araştırma görevliliğinin ardından 1983 yılında hocasının bu teklifini kabul ederek vazifeye başlamıştır.¹⁶¹ Böylece 1983 ile 1989 seneleri arasında Hamburg Üniversitesi Orta Doğu Tarihi ve Kültürü Enstitüsü'nde yardımcı doçent olarak (Assistant Professor) görev yapmıştır.¹⁶²

Bir tarihçi olarak Motzki için kaynak tenkidi önemli bir temeldir ve çalışmalarında elindeki kaynakların değeri ve zamanı, hangi konu ve dönem hakkında ne ifade ettiği mühim meselelerdir. Bu meseleleri Goldziher ve Schacht da kendi araştırmalarında tetkik etmişlerdir. Bu minvalde Motzki araştırmalarını yaparken İslâm tarihinde önemli bir tesire sahip olduğunu düşündüğü fetvaları esas almıştır. Onun düşüncesine göre fetvalar ilginç bir kaynak olmasının yanında İslâm hukukunun tarihî değişim ve gelişiminin kayıt altına alındığı vesikalardır. Fetvaların tetkiki esnasında onların başlangıcını ararken Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-27) *Muşannef fi'l-ḥadîs* isimli eserine rastlamıştır. Bu eserin derinlemesine incelenmesinin lüzumuna inanan Motzki, ihtiva ettiği haberlerin doğruluğunu, gerçek ya da uydurma olduğunu tespit etmek için onu tahlil etmek istemiştir.¹⁶³ Bu araştırması, 1988-1989 kış döneminde Hamburg Üniversitesi Oryantalizm Bölümü tarafından doçentlik çalışması (Habilitation) olarak kabul edilmiştir.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Scheiner, "Harald Motzki (1948–2019)", 3.

¹⁶⁰ Hilal Görgün, "Noth, Albrecht", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/213-214.

¹⁶¹ Scheiner, "Harald Motzki (1948–2019)", 3.

¹⁶² Motzki, "A Short Biography of Harald Motzki".

¹⁶³ Uçar, "Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine", 300.

¹⁶⁴ Harald Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz: ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts* (Stuttgart: Deutsche Morgenländische Gesellschaft: Kommissionsverlag F. Steiner, 1991), V.

Die Anfänge der islâmischen Jurisprudenz Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts (İslâm Hukuku'nun Dayanakları 2./8. Asrın Ortalarına Doğru Mekke'deki Gelişimi) isimli tezinde evvela Goldziher, Schacht ve Batı dillerinde Müslümanların rivâyetleri hakkında fikir beyan eden diğer birçok akademisyenin faraziyelerini, metodlarını ve vardıkları neticelerini tenkitçi bir bakış açısıyla gözden geçirmiş ve onların eserlerindeki sorunları tespit etmiştir. Ardından Abdürrezzâk'ın *Muşannef*'ini derinlemesine tetkik ederek Goldziher ve Schacht'ın İslâm Hukuku'nun inkişafı ve Kur'ân'ın, [Hz.] Peygamberin hadislerinin ve diğer erken dönem rivâyetlerinin tesiriyle alâkalı hangi sonuçların müdafaa edilebilir olduğunu ve hangilerinin müdafaa edilemez olduğunu göstermeye çalışmıştır.¹⁶⁵ Bu ilmî inceleme çığır açan bir çalışmadır ve uzun zamandır Motzki'nin araştırdığı bu hususlarda otorite kabul edilen meşhur müsteşrik Schacht'ın bulgularını tenkit etmiştir.¹⁶⁶ Daha sora Hollanda'da beraber çalıştığı meslektaşı Kees Versteegh'e göre Motzki, mezkûr çalışmasında Abdürrezzâk es-San'ânî'nin kitabında naklettiği hadislerin hem isnâdlarındaki gelişmeyi hem de metinlerin çeşitliliğini tahlil ederek bu haberlerin çoğunun şüpheli Batılı araştırmacıların öne sürdüğünden çok daha eski bir döneme dayandığını gösterebilmiştir. Isnâd ve metinlerin birlikte analiz edildiği bu yöntem isnâd ve metin bütünlüğü (*isnad cum matn*) olarak bilinmektedir. Bu yöntemi kullandığı mevzubahis *Die Anfänge* adlı araştırması, Batı'da geniş çapta yenilikçi olarak kabul edilmiş ve akademik literatürde birçok tartışmaya sebep olmuştur.¹⁶⁷ Motzki bu eseri ile hocası Albrecht Noth'un tarih araştırmalarını bıraktığı yerden devam ettirmiştir.¹⁶⁸ Noth, tarihî kaynakların araştırılmasında hukukî kaynakların da tetkik edilmesinin lüzumuna inanmakla beraber, nadiren bu kaynakları kullanmıştır.¹⁶⁹ Motzki ise Hamburg'daki çalışmalarında kendini sadece hukukî kaynaklara hasretmiştir.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Motzki, "Harald Motzki and Abdur-Rahman Abou Almajd in Maghazi Hadiths (Reportage)" (2013).

¹⁶⁶ Wagemakers - Voort, "In memoriam Harald Motzki (25 augustus 1948 – 8 februari 2019)", 154.

¹⁶⁷ Kees Versteegh, "Vefeyat Harald Motzki (1948-2019)", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 5/2 (2019), 397-398.

¹⁶⁸ Scheiner, "Harald Motzki (1948–2019)", 4.

¹⁶⁹ Motzki, "Zum Gedenken", 5.

¹⁷⁰ Scheiner, "Harald Motzki (1948–2019)", 4.

İslâm Bilimlerinde doçentlik ünvanını aldıktan sonra, 1989-1991 yılları arasında Hamburg Üniversitesinde vekâleten İslâm araştırmaları profesörlüğünü yürütmüştür. 1991 senesinde 43 yaşındayken Hollanda'nın doğusunda yer alan, Almanya hududuna yakın Nijmegen şehrinde bulunan Katolik Üniversitesinde¹⁷¹ İslâm Bilimlerinde doçent (Hauptdozent) olarak göreve başlamıştır.¹⁷² 2001 yılından itibaren de emekli olduğu 2011 senesine kadar Felsefe Fakültesi İslâm Araştırmaları Metodolojisi Kürsüsünde profesör olarak çalışmıştır.¹⁷³ Motzki, *Analysing Muslim Traditions* kitabıyla, 2012 yılında İran İslâm Cumhuriyeti'nin İslâmî Araştırmalar dalında dünya çapında verilen yılın kitabı ödülünü (*World Prize for the Book of the Year of the Islamic Republic of Iran in the section Islamic Studies*) kazanmıştır.¹⁷⁴

1.3.2.1 Motzki'nin Doktora Talebeleri

İlme bu kadar düşkün ve ömrünü İslâm araştırmalarına adanmış olan Motzki'nin yetiştirdiği doktora talebeleri içinde bazıları, çeşitli üniversitelerde araştırmalarına devam etmektedirler. Doktora öğrencilerinden Jens Scheiner, Alman oryantalistler konusunda da belirtildiği üzere Göttingen Georg August Üniversitesinde 2010 yılından itibaren profesör olarak çalışmaktadır. *Isnād-cum-matn-Analyse und historische aḥbār: Überlieferungs- und Ereignisgeschichte Am Beispiel der Eroberung von Damaskus*. (İsnād ve Metin Bütünlüğü Analizi ve Tarihî Haberler: Şam'ın Fethi Örneği Üzerinden Gelenekler ve Hadiseler Tarihi) tezini daha sonra *Die Eroberung von Damaskus. Quellenkritische Untersuchung zur Historiographie in klassisch-islamischer Zeit*. ismi ile yayınlamıştır. İslâm tarihi ve ayrıca fetihler tarihi,

¹⁷¹ Nijmegen'deki Katolik Üniversitesinin ismi 2004 senesinde Radboud olarak değiştirilmiştir. Radboud, 899-917 yılları arasında Utrecht Piskoposu olarak görev yapmış ve Roma Katolik Yüksek Eğitiminin hamisi olmuş Katolik Kilisesi için mühim bir şahsiyettir. İsmi aynı zamanda bu üniversitenin kuruluşunun temellerini atacak olan vakfa da ad olmuştur "Radboud University" (Erişim 15 Şubat 2024). Kendisi de Rotterdam İslâm Üniversitesi'nde öğretim görevliliği icra eden Özcan Hıdır, Katolik Üniversitesi isminin bilhassa İslâm dünyasına pek de hoş gelmemesinin isim değişikliğinde etkili olduğunu ifade etmiştir Hıdır, "Harald Motzki: Hayatı, İlmi Şahsiyeti, Çalışmaları ve The Origins of Islamic Jurisprudence Adlı Eseri", 276.

¹⁷² Almanya'da üniversite kadroları Türkiye'den farklı olarak sürekli değil, umumiyetle süre tahditlidir. Motzki'nin Hamburg Üniversitesi'nde uzun müddet kalmayışının sebebi bu olabilir.

¹⁷³ Harald Motzki, *Leben mit Andersgläubigen: Lektionen aus der Frühgeschichte des Judentums, Christentums und Islams. Erweiterte Fassung der Rede, die beim Abschied als Professor für Methodologie der Islamforschung an der Fakultät der Philosophie, Theologie und Religionswissenschaften der Radboud Universität Nijmegen am Freitag, den 2. September 2011, gehalten wurde von Prof. Dr. Harald Motzki* (Nijmegen: Radboud Universität Nijmegen, 2011), 22.

¹⁷⁴ Motzki, "A Short Biography of Harald Motzki".

ilk devir İslâm'da eğitim, hadis ve bilhassa hocası Motzki gibi isnâd ve metin bütünlüğü analiz yöntemi hakkında araştırmalarına devam eden Scheiner'in çeşitli makaleleri ve kitap tanıtımları vardır.¹⁷⁵

Bir başka doktora öğrencisi Joas Wagemakers, Hollanda'da Utrecht Üniversitesinde Felsefe ve Din Bilimleri Bölümünde İslâm ve Arap Lisanı Araştırmalarında doçent olarak görev yapmaktadır. Siyasî meseleleri merkeze alan Wagemakers, modern Arap dünyasında muasır İslâm'ın entelektüel tarihi alanında çalışmakta ve Selefilik, Müslüman Kardeşler, Suudi Arabistan'da vatandaşlık, kadın ve Şii hakları ve Hamas konularını ele almaktadır.¹⁷⁶ Motzki'nin danışmanlığında *A quietist Jihadi-Salafî: the ideology and influence of Abu Muhammad al-Maqdisi*. (Sessiz/Quietist Bir Cihadî-Selefî: Ebu Muhammed el-Makdisi'nin İdeolojisi ve Tesiri) isimli doktora tezini hazırlamıştır.

Nicolet Boekhoff-van der Voort, *Between History and Legend: The Biography of the Prophet Muḥammad by Ibn Shihāb al-Zuhrī*. (Tarih ve Efsane Arasında: İbn Şihâb ez-Zührî'den Peygamber Muhammed'in Biyografisi) adlı tezi Motzki'nin danışmanlığında tamamlamıştır. Motzki'nin senelerce hocalık yaptığı Radboud Üniversitesinde doçent olan van der Voort, ilk devir İslâm, o dönemin rivâyetleri ve nakil sürecinde bu haberlere Müslümanlar tarafından yapılan değişiklikler üzerinde çalışmaktadır.¹⁷⁷ Wagemakers farklı bir alanda çalışsa da Scheiner ve van der Voort hocalarının çalışma sahalarında araştırmalarına devam etmektedirler.¹⁷⁸

1.3.3 Motzki'nin Çalıştığı İlmî Alanlar

Doktora talebesi Jens Scheiner, Harald Motzki Nijmegen'deki üniversitedeki çalışma hayatının ilk senelerinden itibaren hadis ilmi ile iştigal ettiğini, 1996'da kaleme aldığı "Quo vadis, Hadîṭ-Forschung?" başlıklı makalesiyle, o zamandan itibaren Motzki'nin ismiyle yakından irtibatlandırılan bir tahlîl yöntemi meydana getirdiğini (*isnad cum matn*) ifade etmektedir. Aslında Motzki bu yöntemi daha önce

¹⁷⁵ Öffentlichkeitsarbeit Georg-August-Universität Göttingen, "Prof. Dr. Jens Scheiner". Bu adresten Scheiner'in yayın listesine ulaşmak mümkündür.

¹⁷⁶ Utrecht University, "Dr. Joas Wagemakers" (Erişim 20 Ağustos 2024). Bu adresten Wagemakers'in yayın listesine ulaşmak mümkündür.

¹⁷⁷ Radboud Universiteit, "Dr. N.A. Boekhoff-van der Voort" (Erişim 20 Ağustos 2024).

¹⁷⁸ Doktora tezleri için <https://repository.ubn.ru.nl> internet adresine bakınız.

doçentlik çalışmasında da istimal etmiştir. O, takip eden on yıllarda da isnâd ve metnin birlikte değerlendirilmesi yöntemini çok sayıda örnek üzerinde çalışarak inkişaf ettirmiş ve defalarca açık tenkitlere karşı bu metodu müdafaa etmiştir. Isnâd metin bütünlüğü tetkik yöntemi ile yakından irtibatlı olarak hadislerin tarihlendirilmesi meselesi ve hadislerin güvenilirliği de 9 Şubat 2001 tarihindeki Katolik Üniversitesinin vazifeye başlama merasimi/Antrittsvorlesung¹⁷⁹ kapsamında (profesör olarak) icra ettiği konferanstan itibaren¹⁸⁰ yakından ilgilendiği konulardandır.¹⁸¹

Motzki'nin 1997'den beri tanınmasına vesile olan diğer araştırma alanları hadis ilmine ilâveten İslâm tarihi ve siyer ilmidir. Araştırmalarında, [Hz.] Muhammed'in hayatındaki münferit hadiseler hakkında ulaştığı yeni bulguları ortaya koymuş, [Hz.] Peygamber hakkında basmakalıp görüşlere işaret etmiş ve eski kaynakları incelemiştir. 2001 yılından sonra alâkadar olduğu diğer bir ilim dalı da erken dönem Kur'ân çalışmalarıdır.¹⁸² Netice olarak Harald Motzki'nin araştırmaları, bilhassa erken ve klasik dönemlerde (yani 18. yüzyıla kadar) İslâm'ın dinî ve içtimaî yapısının yanında hadis ve fıkıh ilimleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Öğrencisi Scheiner'e göre ana dili Almanca'nın yanı sıra İngilizce, Fransızca, Hollandaca, Arapça, Farsça, Türkçe, İbranice, Latince ve Klasik Yunanca olmak üzere hem modern hem de eski dillere hâkim olan Motzki, ilmî eserlerinde bütün yayın biçimlerini kullanmış, yayınlarının toplamı 150'ye ulaşmıştır. Bunlar arasında kaleme aldığı veya editörlüğünü yaptığı dokuz kitap, Almanca, İngilizce, Hollandaca veya Fransızca kaleme alınmış yaklaşık 100 akademik makale ve 44 kitap değerlendirmesi mevcuttur. Yayınlarının büyük bir kısmı İngilizce, Türkçe, Farsça ve Arapçaya tercüme edilmiştir.¹⁸³ Bu çeviriler sayesinde Harald Motzki, Avrupalı, Doğulu ve Amerikalı İslâm araştırmacıları üzerinde mühim bir tesire sahip olmuştur.¹⁸⁴ 2 Eylül 2011'de, 63 yaşındayken hastalığı sebebiyle erkenden emekliye ayrıldığı Radboud Üniversitesinde

¹⁷⁹ Antrittsvorlesung, Avrupa'daki üniversitelerde bir akademisyenin profesör olarak atandığında hem ilim camiasına hem de halka açık olarak verdiği bir nevi derse ve/veya konferansa verilen isimdir.

¹⁸⁰ Harald Motzki, "Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen" (Antrittsvorlesung, 09 Şubat 2001).

¹⁸¹ Scheiner, "Harald Motzki (1948–2019)", 4-5; Bülent Uçar, "Auszüge aus einem Interview mit Harald Motzki (gest. 2019)", *Hikma* 10/2 (2019), 250.

¹⁸² Scheiner, "Harald Motzki (1948–2019)", 4-5.

¹⁸³ Motzki, "A Short Biography of Harald Motzki".

¹⁸⁴ Scheiner, "Harald Motzki (1948–2019)", 6.

icra ettiği veda konuşmasında, gelecekte Müslümanların ve gayrimüslimlerin bir arada beraberce yaşamalarını daha iyi hale getirmek ve halihazırdaki tartışmaları tarihî hakikatlerle zenginleştirmenin lüzumuna işaret etmiştir. Özellikle Müslüman ya da gayrimüslim olsun bütün akademisyenler arasında iş birliği ve fikir alışverişi onun gönülden istediği bir şeydir.¹⁸⁵

Motzki 2011 senesinde emekli olduğunda meslektaşları, talebeleri ve dostları tarafından hazırlanan bir hatıra yayını ile (*Transmission and Dynamics of the Textual Sources of Islam. Essays in Honour of Harald Motzki*)¹⁸⁶ onurlandırılmıştır. Yukarıda işaret edilen 2012’de İran Cumhuriyeti’nin kendisine layık gördüğü ödülü sıhhatindeki sıkıntılar sebebiyle şahsen alamayan Motzki, ilim uğrunda emek harcamaya devam etmekten, ulaştığı ilmî sonuçları kamuyla paylaşmaktan ve bir şeyler üretmekten yine de vazgeçmemiştir. Son eseri, 2017’de yayınlanan *Reconstruction of a Source of Ibn Ishāq’s Life of the Prophet and early Qur’ān Exegesis* (İbn İshâk’ın Peygamberin Hayatı ve Erken Dönem Kur'an Tefsirine Dair Bir Kaynağının Yeniden İnşası) isimli kitabıdır.¹⁸⁷

Uzun bir hastalığın ardından 8 Şubat 2019 tarihinde 70 yaşındayken Hollanda-Almanya hududuna yaklaşık 30 kilometre uzaklıkta bulunan, Almanya’nın Kuzey-Ren Vestfalya eyaleti içinde yer alan küçük bir yerleşim yeri Goch’da hayatını kaybetmiştir.¹⁸⁸ Emekli öğretmen eşi Brigitte’in yanındayken son yolculuğuna çıkan Motzki, Katolik olmasına rağmen yakılarak külleri bir muhafazada Protestan usulüne

¹⁸⁵ Scheiner, “Harald Motzki (1948–2019)”, 6; Motzki, *Leben mit Andersgläubigen. Lektionen aus der Frühgeschichte des Judentums, Christentums und Islams. Erweiterte Fassung der Rede, die beim Abschied als Professor für Methodologie der Islamforschung an der Fakultät der Philosophie, Theologie und Religionswissenschaften der Radboud Universität Nijmegen am Freitag, den 2. September 2011, gehalten wurde von Prof. Dr. Harald Motzki*, 37-38.

¹⁸⁶ Editörlüğünü iki doktora talebesi ve bir meslektaşının yaptığı (Nicolet Boekhoff-van der Voort, Kees Versteegh and Joas Wagemakers), 2010 yılında Motzki’nin onuruna yayınlanan bu eserde, onu sevenlerin ve öğrencilerinin yanı sıra Berg ve Gledhill gibi bazı tenkit edenlerin de makaleleri yer almıştır. Batıda ilgili kişilerin önemli gördükleri şahsiyetlere belli dönemlerde (50.; 60.; 65. vb. doğum günlerinde) böyle yayınlanmış kitapların hediye edilmesi geleneği vardır.

¹⁸⁷ Scheiner, “Harald Motzki (1948–2019)”, 7.

¹⁸⁸ Selim Çelik, 2021 yılında kabul edilen *Alman Oryantalist Gregor Schoeler'in Hadis Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi* isimli yüksek lisans tezinde Harald Motzki’nin Hollanda’da öldüğünü bildirmiştir Çelik, *Alman Oryantalist Gregor Schoeler'in Hadis Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, 91. Fakat Motzki, Hollanda yakınlarında daha önce 2001 senesinde Bülent Uçar’ın kendisiyle röportaj yaptığı, ilçe diyebileceğimiz küçük bir yer olan Goch/Almanya’da hayata veda etmiştir. Bk. Uçar, “Auszüge aus einem Interview mit Harald Motzki (gest. 2019)”, 250.

göre yerel mezarlığa defnedilmiştir. Ancak eşinin ifadesine göre daha çok seküler eğilimli bir hayat yaşamış olan Motzki'nin hiç çocuğu¹⁸⁹ yoktur.¹⁹⁰

1.4 Harald Motzki'nin Şahsiyeti

Çocukluğundan itibaren başka kültürlerle karşı ilgisi ve gençliğinde tarihe olan merakı, Motzki'yi bu konularda çok kitap okumaya sevk etmiştir. Başka dinlere de alâka duymaya başlayınca, eski metinleri okuyabilmek ve birbirleriyle kıyaslayabilmek için pek çok lisan öğrenme ihtiyacı hissetmiştir.¹⁹¹ Daha genç bir delikanlı iken İslâm'a olan özel ilgisi artarak devam etmiş ve ömrünü İslâm araştırmalarına hasretmesine neden olmuştur. Motzki, dünya ve sorunları hakkında akıl yürüten bir insan olarak, İslâm'ın yaşanılan bu âlemde mevcut olduğunu, Müslümanların bu dünya hayatını paylaştıklarını, onların yeryüzündeki çeşitli sual ve meselelere cevap ve çözüm bulduklarını düşünerek bir gayrimüslim olmasına rağmen İslâm'ı araştırmaya, öğrenmeye değer bulmuş ve bu uğurda senelerce emek sarf etmiştir.¹⁹²

Motzki, hareketli ve sağlıklı bir hayatı tercih etmiştir. Bilhassa yürümekten hoşlanmış ve tabiatta uzun yürüyüşlere çıkmıştır. Ardında bıraktığı bu kadar eseri muhtemel ki zamanı iyi yönetmesine borçludur. Nerdeyse hiç televizyon seyretmemiş, ancak dünyanın gidişatını internet ve gazetelerden takip etmiştir. İş yerinde ve mümkün olan zamanlarda klasik müzik dinlemek zevkleri arasındadır.¹⁹³

Bu ilim adamını yakından tanıyanların gözlemlerine göre Motzki, büyük nazariyelerden uzak duran, kaynakları merkeze alan ve incelemelerinde lisanı ve tarihi ön planda tutan bir çalışma tarzına sahipti. Hocası Albrecht Noth¹⁹⁴ gibi, Avrupalı

¹⁸⁹ Doktora talebesi Scheiner, Motzki hakkında yazdığı vefeyatta cenaze merasiminde Motzki'nin eşinin yanında gördüğü çocukları Cornelia ve Paul'den bahsetmektedir bk. Scheiner, "Harald Motzki (1948–2019)", 1.

¹⁹⁰ Uçar, Brigitte Motzki'den aldığı bilgiye göre ise, Scheiner'in Motzki'nin çocukları zannettiği Cornelia'nın aslında onun kız kardeşi ve Paul'un da yeğeni olduğunu beyan etmiştir bk. Uçar, "Auszüge aus einem Interview mit Harald Motzki (gest. 2019)", 249.

¹⁹¹ Uçar, "Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine", 296.

¹⁹² Motzki, *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, 7.

¹⁹³ Scheiner, "Harald Motzki (1948–2019)", 9; Uçar, "Auszüge aus einem Interview mit Harald Motzki (gest. 2019)", 249.

¹⁹⁴ Motzki ile Noth'un araştırmalarının birbirine benzerliği için bk. Albrecht Noth, "Hadis Kitiği Bakımından Müslüman Âlimler ile Oryantalistlerin Ortak Noktaları", çev. Şuayip Seven, *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 9/1 (2023), 139-147. Ayrıca Seven'in 2018 yılında yayınladığı doktora tezine de bk.

olsun, Anglo-Amerikan ya da Arap olsun bütün meslektaşlarının araştırmalarını ciddi manada nazarıdikkate almaya itina göstermiştir. Onun diğerlerini dikkate alma usûlü, diğer araştırmacıların öncüllerini, yöntemlerini ve bulgularını tenkitçi bir şekilde tahlil etmek şeklindeydi ve bu tahlil hem kabul hem de reddi ihtiva etmekteydi. Ona göre, ilmî inkişaf için tartışma ve tenkit mutlaka olması gereken hususlardı ve ilmî bir münâzaranın maksadı hakikat arayışı olmalıydı. Bizzat kendisi de bu nevi münâzaralarda bulundu, ancak cedelleşmeden uzak, mesafeli bir tarzda yazılı olarak ve inançla bunu icra etmeye gayret etmiştir. Kendinden önce yaşamış olsun, muasırı olsun, meslektaşlarının eserlerini tenkitçi bir yaklaşımla incelediğinde, eksik, döngüsel argümanlar ya da açıkça belirtilmeyen öncüller fark ettiğinde bunlara mutlaka işaret etmiş; yanlış tezler, yetersiz metodlar ve keyfi sonuçlar tespit etmiştir. Bu nevi hataları bıraktığı eserlerden anlaşıldığına göre çekinmeden tebârüz ettirmiştir ancak sık sık kendi yaklaşımının ya da tezlerinin ve ulaştığı neticelerinin eksik ve hatalarını da tashih etmekten geri durmamıştır. Ancak tespitlerini yaparken, eleştirirken, tashih ederken, sakin ve soğukkanlı davranmış, bir bilim adamına yakışır bir ahlâkla hareket etmiş ve böyle durumlarda alternatif yorumlar da teklif etmiştir. Meslektaşlarıyla hiçbir zaman şahsî münakaşa arayışında olmamıştır, aksine münasebetleri daha çok fikir teatisinde bulunmak şeklinde tezahür etmiştir. Motzki'nin “Quo Vadis Hâdîth-Forschung” makalesinin yayınından sonra Hollandalı meslektaşlarından Gautier Hendrik Juynboll'ün¹⁹⁵ kendisiyle irtibatını koparmasında olduğu gibi şahsî anlaşmazlıklar olduğunda çok üzülmüştür.¹⁹⁶

Motzki'nin ilmî araştırmalardaki şüpheyile ilgili düşünceleri şöyleydi: Onun için şüphe çok mühim bir kıstastı ve şüphecî olan kişi, ilkeli ve tutarlı olmak mecburiyetindeydi. Bütün tezlerin, nazariyelerin, kuramların, bilimin bütün bulgularının sürekli gözden geçirilmesinin lüzumuna inanıyordu. Her şeyin, bütün bilgilerin, hâkim fikir dahi olsa yine şüpheyile sorgulanması gerektiğini düşünüyordu.

Traditionelle Hadith-Hermeneutik im Zusammenhang mit modernen Ansätzen der Ankaraner Schule. Berlin: Klaus Schwarz (De Gruyter), Erstausgabe., 2018.

¹⁹⁵ Türkiye'de ilim çevrelerinde tanınan Hollandalı müsteşrikin ilk ismi, Gual ya da Gualtherus veya Gautier şeklinde yazılmaktadır Fatma Kızıl, “Juynboll, Gualtherus Hendrik Albert”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020). Ancak yaygın olan kısaltılarak G.H.A. şeklinde kullanımıdır.

¹⁹⁶ Scheiner, “Harald Motzki (1948–2019)”, 7-8.

Ona göre, bir ilim adamı belli neticelere ulaştığında onlara dayanıp rahatlamamalı, aksine bunları mütemadiyen tenkit ederek sorgulamalıydı. Çünkü bilim, ancak araştırmacının kendi bulgularını ve meslektaşlarının sonuçlarını daima sorgulaması ile inkişaf edebilirdi. Bu onun ilmî duruşuydu ve bundan dolayı farklı düşünen ilim adamlarıyla münâkaşadan da çekinmemiştir. Mütemadiyen bulguların sorgulanması inancından dolayı meslektaşlarından, mantıklı, bir temele dayanan tenkitlere kendisi de açık olmuştu. Çünkü onun düşüncesine göre eleştiri de ilmî araştırmalarda çok önemli bir meseleydi.¹⁹⁷ Motzki'nin şüpheciliği, sorgulayıcılığı ve tenkitçiliği Batı oryantalist gelenekten geldiği için ve ilimde aranan şartlar sayılacağı için belki yadırganmayabilir. Ancak çoğu zaman araştırmalarında elde ettiği bulguları, şartlar benzer durumlara teşmil etmek ya da bir genelleme yapmak için olgunlaşsa dahi bunu yapmaması, onun ilmî alt yapısı dikkate alındığında tuhaf görünmektedir.

Kendi kanaatine göre onun tenkit anlayışı sadece başkalarına yönelik değildi, aynı zamanda hatta öncelikle kendini eleştirirdi. Bizzat kendi kullandığı isnâd metin bütünlüğü metodunun her zaman sorunsuz çalışmadığını da bu açıdan rahatlıkla itiraf etmekten çekinmezdi. İlmî mânada ve insanlar hakkında yapılan genellemelerden hoşlanmazdı. Batılı İslâm araştırmacılarının az sayıdaki metne dayanarak yüzyıllara ve farklı yörelere teşmil edilen genel yargılara varmalarını, onların önemli hatalarından biri olarak görüyordu.¹⁹⁸ İnsanların onu “iyimser” veya “şüpheci olmayan” şeklinde vasıflandırmalarına da direnmiş ve kendini ilmî olarak müdafaa etmiştir. Kendisini açık fikirli bir araştırmacı olarak nitelendirmiş, tek taraflı veya ön yargılı olarak algılanmaktan kaçınmıştır.¹⁹⁹ Motzki, zaman zaman meslektaşları tarafından, hadislerin doğru olduğu başka bir ifadeyle otantik olduğu ön kabulünden hareket etmekle itham edilmiştir. Ancak o çalışmalarındaki çıkış noktasının tarafsız ve seküler olduğunu ifade etmiştir. Onun kanaatine göre araştırmalarında vardığı netice, bir dinin ya da öğretinin inançlarına uymuyorsa, bu durum kendisinin ona karşı menfi tavır takınmasından kaynaklanmamaktaydı. Ya da ulaştığı sonucun bir inancın ya da öğretinin ön kabulüne uygun olması, kendisinin o inancı kabul ettiği mânasına gelmezdi. Çalışmalarının neticeleri ampirik, denetime açık ön kabul ve varsayımlara,

¹⁹⁷ Uçar, “Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine”, 302-303, 312.

¹⁹⁸ Uçar, “Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine”, 340.

¹⁹⁹ Scheiner, “Harald Motzki (1948–2019)”, 8.

aynı şekilde tecrübe edilmiş ve denetlenmesi mümkün ilmî metodlara dayanmaktaydı.²⁰⁰

Harald Motzki, çok dürüst ve cömert bir insandı, bilimsel araştırmalarda beraber çalıştığı arkadaşlarıyla iş birliği içinde çalışır, onları ve kendisine küçük bir katkıda bulunanları yazılarında minnetle anardı.²⁰¹ Mütevazî bir yapıya sahipti, umumiyetle dikkat çekmekten kaçınır ve büyük konferanslarda yer almazdı. Görüşlerini daha ziyade kitabî olarak ifade ederdi.²⁰² Meslektaşlarının ifadesine göre nazik, cana yakın, yardımsever, güvenilir ve saygılı bir ilim adamıydı. Motzki, kaynaklara tenkitçi bakış açısını inananlara karşı saygılı bir tutumla birleştirebilme mahareti ve insanlarla dostane bir münasebet kurması sebebiyle öğrencileri tarafından da çok sevilmekteydi. Derslerini büyük bir dikkat ve mükemmel bir hazırlıkla veren, talebelerinin yazdığı makaleler ve araştırmalar hakkında daima iyi düşünülmüş ve tarafsız yorumlar yapan iyi bir öğretmen ve hocaydı. Araştırmaları denetleyen bir hoca olarak, talebelerinin tezlerini okumaya ve titizlikle tashih etmeye kendini adanmıştı. Küçük hataları bile fark edebileceğini öğrencilerine sık sık ispat etmişti. Onun bu titiz çalışması, öğrencilerinin iyi yetişmiş bilim insanı olmalarını ve onu hep minnetle hatırlamalarını temin etmiştir. Sadece kendi talebelerinin tezlerini değil, daha başka pek çok tez ve makaleyi de katkı ve eleştirileriyle önemli ölçüde geliştirmiş bir ilim adamıydı.²⁰³

Anlaşılabilirliği kadarıyla Motzki, yaratılış itibarıyla yumuşak ve ahlâken iyi bir insan olması ve bu hususiyetlerin benzerlerine sahip bir hocanın talebesi olması sebebiyle, Batı ilim dünyasındaki meslektaşlarından daha farklı bir bakış açısına sahip olabilmiştir. Emekli olmadan önce yaptığı veda konuşmasında, terör saldırılarının arkasında hep Müslümanların aranmasının yanlışlığını, Hristiyan ve Yahudi dünyasının kendi dindaşlarına dahi hoşgörüsüz ve kanlı geçmişini anlatarak ve

²⁰⁰ Uçar, “Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine”, 305, 337.

²⁰¹ Buna bir örnek için *Analysing Muslim Traditions* kitabının ön sözüne bakınız Harald Motzki vd. (ed.), *Analysing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and Maghazi Hadith* (Leiden, Boston: Brill, 2010), XIV-XV.

²⁰² Scheiner, “Harald Motzki (1948–2019)”, 8-9.

²⁰³ Wagemakers - Voort, “In memoriam Harald Motzki (25 augustus 1948 – 8 februari 2019)”, 156-157; Nicolet Boekhoff-van der Voort vd. (ed.), “Introduction”, *The Transmission and Dynamics of the Textual Sources of Islam: Essays in Honour of Harald Motzki*, Islamic History and Civilization, Volume 89 (Leiden, Boston: Brill, 2011), 9-12.

Müslümanların tarih boyunca gayrimüslim tebaasına gösterdiği müsamahayı örnek vererek anlatmış, beraber karşılıklı saygı içinde yaşamının önemini vurgulamıştır. Çizdiği bu tablo güzel olsa da o da bir oryantalisttir ve oryantalist paradigmanın hususiyetlerinin büyük bir kısmı kendisinde mevcuttur. Yeri geldikçe onun bu özelliklerine işaret edilecektir.

1.5 Harald Motzki'nin Eserleri

Motzki'nin eserleri hem sayıca fazla hem de çeşitlidir.²⁰⁴ Bunun en mühim sebebi Batılı ilim araştırmacılarının tek alana yönelme yerine interdisipliner çalışmalar yapmalarındır. Bu sebeple Motzki'nin bir eseri mesela hem tefsir hem de hadis ile ilgili olabilmektedir. Tasnif konusunda Özcan Hıdır'ın ilimlere göre ayırımından yararlanarak Motzki'nin eserleri hakkında özel bir sınıflama yoluna gidilmiştir. Bu esnada birçok ilim dalının alanına girebilecek konumda olanların öncelikle çalışma konumuzla ilgisi varsa hadis alanına dahil edilmiştir.

Motzki'nin eserleri ile ilgili varsa tercümeleri, başka yazarların eser değerlendirmeleri ve münazaraları dipnotta belirtilmiştir. Motzki, 2017 yılındaki kendi yayın listesinde Arapçaya henüz basılma hazırlığında olan eserlere işaret etmiştir ancak bunların bir kısmının neşredildiği anlaşılmış, aramalar neticesinde henüz yayınlanmadığı anlaşılmış olanlar da hala yayınlanma ihtimali sebebiyle listede gösterilmiştir. Kitap değerlendirmeleri hariç eserlerin Türkçe tercümeleri verilmiş, hadis ilmüne dair eserleri de umumiyetle kısaca tanıtılmıştır. Motzki'nin makale başlıklarında temas ettiği âyetlerin meâli Diyanet İşleri Başkanlığının *Kur'ân Yolu Meali*'inden alınmıştır.

²⁰⁴ Bu kısımda Motzki'nin kendi yayın listelerinin yanında şu kaynaklardan da istifade edilmiştir Harald Motzki, "Bibliography Harald Motzki", *The Transmission and Dynamics of the Textual Sources of Islam: Essays in Honour of Harald Motzki*, ed. Nicolet Boekhoff-van der Voort vd., Islamic History and Civilization, Volume 89 (Leiden, Boston: Brill, 2011), 13-24; Harald Motzki, "Publications by Harald Motzki (Update 3)", *Academia.Edu Harald Motzki Sayfası*, (2017), 3; Serdar Aslan, "Harald Motzki (1948-2019) (Bibliographie)" (Erişim 11 Haziran 2024); Hıdır, "Harald Motzki: Hayatı, İlmi Şahsiyeti, Çalışmaları ve The Origins of Islamic Jurisprudence Adlı Eseri".

1.5.1 Hadis ile İlgili Eserleri

- “The *Muşannaf* of ‘Abd al-Razzâq al-Şan‘ânî as a source of authentic *aḥādīth* of the First Century A.H.” *Journal of Near Eastern Studies* 50 (1991), 1-21.²⁰⁵

“Hicrî I. Asırdaki Otantik Hadislerin Kaynağı Olarak Abdürrezzâk es-San‘ânî’nin *Musannef*’i“ isimli makalede Motzki, önce hadislerin tarihinin tespiti meselesiyle ilgili Batılı araştırmacıların genel bakışından kısaca bahsetmiş, sonra kaynak tahlili için seçtiği Abdürrezzâk es-San‘ânî’nin *Musannef*’inin nasıl bir kaynak olduğunu ve onun râvîlerini ele almıştır. *Musannef*’in tetkiki neticesinde Motzki, bu eserin büyük bir kısmının daha önceki çeşitli hacimdeki mecmualardaki metinlerin bir derlemesi olduğu ve bu mecmuaların hiç değilse kısmen yeniden inşa edilebileceği sonucuna ulaşmıştır. Abdürrezzâk’ın râvîlerinin güvenilirliğini tespit etmek için İbn Cüreyc’in rivâyetlerini ve onun en çok rivâyette bulunduğu Atâ bin Ebû Rebâh’tan naklettiklerini seçmiş, onların örnekliği üzerinden değerlendirme yapmaya çalışarak, güvenilir olanları, güvenilirliği kesin olmayan şüpheli hadislerden tefrik etmenin mümkün olduğu, bahsi geçen rivâyetlerin büyük ihtimal otantik olduğu ve bu haberlerin muhtemelen İbn Cüreyc’in hocası Atâ’ya ait olduğu neticesine ulaşmıştır. Motzki, Atâ’nın sahâbe ve [Hz.] Peygamber’den naklettiği fikhî cevapları tetkik ettiğinde, onun İbn Abbas’tan naklettiği rivâyetlerin genel olarak güvenilir olduğunu tespit etmiş ve Atâ’nın sahâbeden işittiğini iddia ettiği haberlerin -aksi ispat edilinceye kadar- otantik kabul edilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Atâ’nın Ömer b. Hattâb (v. 73/693) gibi başka sahabîlerden rivâyetlerini de tahlil eden Motzki, bu rivâyetlerin hicrî I. asrın ikinci yarısına tarihlendirilebileceği kanaatine ulaşmıştır. Atâ, merfû olduğunu bildiği fakat [Hz.] Peygamber’e izafe etmediği “*el-Veled li’l-firâş veli’l-âhir el-hacer*” (“çocuk evlilik yatağına aittir ve gayr-i meşrû münasebette bulunanlar ise hiçbir şey elde edemezler”) kaidesini iki yerde kullanmıştır ve [Hz.] Peygamber’in

²⁰⁵ Mükerrer yayın; ed. H. Motzki *Ḥadīth. Origins and Developments*, Aldershot: Ashgate, 2004, 287-308; Farsçası: “Muşannaf-i ‘Abd al-Razzâq al-Şan‘ânî: manba’î barāye aḥādīth-i mu’tabar qarn nakhust-i hijrî”, trc. Shâdî Nafîsî. *‘Ulûm-i Ḥadīth* 40 (2006), 95-122; Türkçe tercümesi: “Hicrî I. Asırdaki Sahih Hadislerin Kaynağı Olarak Abdürrezzâk es-San‘ânî’nin Musannef’i”, trc. Bekir Kuzudişli, *Hadis Tetkikleri Dergisi/Journal of Hadith Studies* 5 (2007) 1, 117-141; Mükerrer yayın; ed. Mustafa Shah, *The Ḥadīth. Critical Concepts in Islamic Studies. Vol. III. Scholarship, Perspectives, and Criticism*. London: Routledge, 2010, 1-25; Mükerrer yayın; ed. H. Motzki, *Ḥadīth. Origins and Developments*, London: Ashgate by Routledge, 2016. S. 287-308; Mükerrer yayın: “İsnâd ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları”, trc. Bekir Kuzudişli, *İsnâd ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, (İstanbul: İz, 2011), 265-303.

fikhî hükmü olduğundan bahsetmemiştir. Motzki mevcut delillerden Atâ'nın bu kaideyi kendisinin uydurmasının mümkün olmadığı neticesine varılacağı kanaatindedir. Bu kaide ile alâkalı hadisi araştıran Motzki, bu hadisin Schacht'ın iddia ettiği gibi uydurma olmadığını, en azından hicrî I. asrın ikinci yarısında tedavülde olması gerektiğini, hatta bu kıssanın doğru bir öze sahip olmasının mümkün olduğunu ve [Hz.] Peygamber'in böyle bir hüküm vermesinin ihtimal dahilinde olduğunu ileri sürmektedir. Bilhassa “*el-Veled li'l-firâş*” misalini araştırma tercihinin Schacht'ın bu husustaki hipotezleri olduğunu belirten Motzki, bu fikhî kaidenin hicrî I. asrın ikinci yarısına tarihlendirilebileceği iddiasının Schacht'ın bazı temel tezlerini sarstığını öne sürmüştür. Bu makale Motzki'nin *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz* adlı çalışmasının ilk yarısının bir özettir.

- “‘Abd al-Razzāk al-Şan‘ânî“, *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, IX, Leiden: Brill 1995, 7-8.²⁰⁶

“Abdürrezzâk es-San‘ânî”: Abdürrezzâk es-San‘ânî hakkında umumiyetle ricâl edebiyatı eserlerinden hazırladığı ansiklopedi maddesidir.

- „*Quo vadis Hadîť-Forschung?* Eine kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll: „Nâfi ‘ the mawlā of Ibn ‘Umar, and his position in Muslim *hadîth* literature“, *Der Islam* 73 (1996), 40-80, 193-231.²⁰⁷

“Hadis Araştırmaları nereye gidiyor? G. H. A. Juynboll’ün “Nâfi‘ the Mawla of Ibn Umar and his position in Muslim *hadîth* literature“ İsimli Çalışmasına Bir Tenkit Denemesi” adlı oldukça uzun olan bu makale Motzki’nin en çok tanınan eserlerinden

²⁰⁶ Mükerrer yayın: ‘Abd al-Razzāq al-Şan‘ânî. İçinde: *The Encyclopaedia of Islam. Third Edition* (2007), 7-9.

²⁰⁷ “G. H. A. Juynboll’ün “Nâfi‘ the Mawla of Ibn Umar and his position in Muslim Hadith Literature“ Adlı Çalışmasına Bir Tenkit Denemesi”, trc. Bülent Uçar, ed. Bülent Uçar, *Batı’da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, (İstanbul: Hadisevi, 2006), 151-235; Revize edilmiş İngilizcesi: *Whither Hadîth Studies?* trc. Paul Hardy/Frank Griffel, ed. H. Motzki vd. *Analysing Muslim traditions. Studies in legal, exegetical and Maghāzî Hadîth*, (Leiden: Brill, 2010, 47-124), Arapça tercümesinin basılma sürecinde olduğu belirtilmektedir ancak bulunamamıştır; Juynboll’un hayatı ve eserleri, hadis tarihlendirme teorisi hakkında bir girişle birlikte Farsçası: “Morürî Enteqādî Bar Ketāb-e Dāerat-o l-Ma‘āref-e Aḥādîth-e Rasmî”, trc. S. Ali Aghaei, *Āyeneh-ye Pazhūhesh [The Mirror of Research]* 133 (2012): 77-89; Farsçası: “Moṭāle‘āt-e Ḥadîthî Be Kojā Mî-Rawad?”, trc. Seyyedeh Zahra Moballegh, ed. S. Ali Aghaei *Tārîkh Godharî-e Ḥadîth: Raweshhā wa Nemūneha*, (Tahran, 2015), 331-415; Akpınar, Ömer Faruk. “G.H.A. Juynboll’ün Nâfi’ Hakkındaki İddialarına H. Motzki’nin Verdiği Yanıtın Değerlendirilmesi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 33-54.

olup çeşitli dillere de çevrilmiştir. Kaynak kıtlığı, mevcut kaynakların Müslüman menşeli haberlerden müteşekkil olması ve bu haberlerin de hakkında mâlûmat verdikleri hadiselerden bir buçuk asır sonra meydana gelmiş olması meselelerinin, ilk devir Batı İslâm araştırmalarının sorunları olduğu tespiti ile makalesine başlamıştır. Bu nevi haberlerin gerçeklik derecesinin ne olduğu meselesi Batılıları meşgul etmiş, kimileri mezkûr haberleri tarihî kaynak olarak kabul ederken, kimileri onların siyasi, dinî ve hukukî gelişmeler neticesinde teşekkül ettikleri yani uydurma oldukları ve tarihî kaynak olarak inkâr edilmeleri gerektiği görüşünü savunmuştur. Motzki, haberlerin kaynak değerlerinin bu şekilde ihtilafı olduğu müddetçe İslâm tarihinin inşasının çok zayıf temeller üzerinde olacağı kanaatini dillendirmektedir. Motzki, bu halden kurtulmak için de iki yolun varlığından bahsetmektedir: Birincisi İslâmî haberlerin doğruluk derecesini tespit için önceki girişimlerin tenkitçi bir şekilde incelenmesi yani öncüllerin, yöntemlerin ve sonuçların kabul edilebilir olup olmadığının sorgulanması. İkincisi de haberlerin tarihî kıymetiyle ilgili güvenilir izahata imkân veren kıstaslar bulmak maksadıyla kaynakların yeniden incelenmesi. İşte makalesinde yukarıda bahsettiği yollarla G.H.A. Juynboll'ün Abdullah b. Ömer'in (v. 73/693) kölesi olduğu iddia edilen Nâfi' (v. 117/735) ismiyle bağlantılı haberlerin kaynak değeri hakkında yaptığı çalışmasını tenkit etmektedir. Motzki, Juynboll'ün *Kütüb-i Sitte*'de mevcut olan Nâfi'-İbn Ömer hadis isnadlarının gerçekte ona değil Mâlik b. Enes'e dayandığı tezinin doğru olmadığını, Juynboll'ün araştırmasında kullandığı fitre hadisi örneğini isnâd metin bütünlüğü yöntemiyle analiz ederek göstermiştir. Ancak Motzki'nin sonuçlarına göre Nâfi'nin fitre hadis metni yalnızca kısmen inşa edilebilmektedir. Motzki'nin isnâd ve metin tahlili ile bu rivâyetlerin çoğunun isnâd zincirlerinin Nâfi'nin talebelerine kadar takip edilebileceğinin tespiti, Juynboll'ün Nâfi'-İbn Ömer rivâyetlerinin uydurulmasından tamamen *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin ya da onların hocalarının sorumlu olduğu ya da bu haberlerin çoğunlukla Mâlik'in metninin taklidi olduğu iddiasının geçersizliğini ortaya koymaktadır. Motzki, Juynboll'ün sonuçlarını genelleştirdiğini ve tezlerinin şüpheli olduğunu öne sürmekte; isnâd kümelerinin yorumuyla ilgili ön kabulerinin tutarsızlığını, isnâd tahlil sayısının azlığını ve hadislerin metin farklılıklarını kâfi miktarda karşılaştırmayı da eleştirmektedir. Ayrıca Juynboll'ün Nâfi'nin tarihî bir şahsiyet olma ihtimalini de olmayışı doğrultusunda araştırmasını ve kendi görüşünün aksi yönünde haberleri

şuurlu bir şekilde görmezden gelişini tenkit etmektedir. Türkçeye tercüme edilen bu makale tezin çeşitli kısımlarında ele alınmaktadır.

- “The Prophet and the Cat: on dating Mâlik’s *Muwatta*’ and legal traditions”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 22 (1998), 18-83.²⁰⁸

“Peygamber ve Kedi. Mâlik’in *Muvatta*’ı ve Fikhî Hadislerin Tarihlendirilmesi Üzerine”: Motzki’nin üzerinde çalıştığı konulardan biri olan kaynak tarihlendirme mevzusu ile alakalı uzunca bir makaledir. İskoçyalı müsteşrik Norman Calder (1950-1998), *Studies in Early Muslim Jurisprudence* (Oxford, 1993) isimli kitabında erken dönem fikhî kaynakların Batı’da şimdiye kadar kabul edildiği tarihten daha sonra hatta bazılarının bir asır sonra telif edildiği tezini ileri sürmüştür. Böyle bir tezin tenkitçi müzakeresinin zaruri olduğunu kanaatine sahip olan Motzki, bu makalesinde Calder’in Mâlik’in *Muvatta*’ını geç tarihlendirmesini tarihî-tenkitçi bir yöntemle eleştirmiş ve Calder’in geç bir tarih teklif ettiği kedi ile ilgili hadisin I./VII. asrın ikinci yarısında merfû bir hadis olarak yayıldığını öne sürmüştür. Motzki, hadisin râvîsi Ebû Katâde’nin hadisi bizzat [Hz.] Peygamber’e dayandırıp dayandırmadığının hükme bağlanamayacağını iddia etmektedir. Araştırmanın isnâd metin bütünlüğü tahlil metodu bölümünde de bu makaleden söz edilmektedir.

- “The Collection of the Qur’ân. A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments.”, *Der Islam* 78 (2001), 1-34.²⁰⁹

²⁰⁸ “Peygamber ve Kedi. Mâlik’in *Muvatta*’ı ve Fikhî Hadislerin Tarihlendirilmesi Üzerine”, trc. Bekir Kuzudişli, *İsnâd ve Metin Bağlamında Hadis Tahrihlendirme Metotları*. İstanbul: İz, 2011, 177-262.

²⁰⁹ Türkçesi: “Kur’ânın Cem’i - Son Dönem Metodolojik Gelişmeler Işığında Batılı Görüşlere İlişkin Yeni Bir Değerlendirme.”, trc. Selim Türcan, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/10 (2006) 2, 131-163; Farsçası: “Tārīkh gudhārī tafsīr mawsūm bihi Ibn ‘Abbās: çand nuktiyi takmīli”, trc. Morteza Karimi-Nia (Murtazā Karīmīniyā), *Ulūm-i Hadīth* 11 iv/42 (Aralık 2006 - Mart 2007), 31-48; Farsçası: “Jam’ wa tadwīn-i Qur’ân: Bāznigari dar dīdgāh hāye gharbī dar partowe taḥawwolāti jadīde rawīsh shinākhtī”, trc. Morteza Karimi-Nia (Murtazā Karīmīniyā) *7 Āsimān*, (*Seven heaven: A journal of the Center for Religious Studies* 32 2007), 155-196; trc. Bekir Kuzudişli, “Kur’ân’ın Toplanması. Son metodik gelişmeler ışığında Batılı bakış açısını yeniden düşünmek, *İsnâd ve Metin Bağlamında Hadis Tahrihlendirme Metotları*, (İstanbul: İz, 2011), 131-173; Mükerrer yayın; ed. Mustafa Shah *Tafsir: Interpreting the Qu’ran: critical concepts in Islamic studies*, I/478-492, (Abingdon, Oxon, New York: Routledge, 2012); Arapçası: إعادة تقييم امقاربات الغربية في ضوء التطورات المنهجية الحديثة (Cem’u’l-Kur’ân; iâdetu taqyîmi’l-muqarabâti’l-garbiyyeti fi zav’i’t-tetavvurât el-menhecīyyeti’l-hadīşīyye)”, ts., b.y.y., Tafsir Center for Qur’anic Studies. Tafsir Center for Qur’anic Studies مركز تفسير للدراسات القرآنية.

“Kur’ân’ın Cem’i. Son Metodolojik Gelişmeler Işığında Batılı Yaklaşımların Yeniden Değerlendirilmesi”: Makalenin ilk hali Haziran 1998’de Leiden’da yapılan “Qur’anic Studies on the Eve of 21st Century” isimli sempozyumda sunulmuştur. Aynı zamanda Kur’ân’la da bağlantısı olan bu makalede Motzki, evvela Batılı araştırmacıların tarihî bir kaynak olarak Kur’ân’a yaklaşımlarını ele almakta ve görüş ayrılıkları olan bu mesele için bazı çözümlere işaret etmektedir. Kur’ân’ın cemedilmesi ile ilgili Müslümanların görüşlerine kısaca değindikten sonra Batı’lı ilim adamlarının bakış açısını eleştirel bir tarzda dile getiren Motzki, bu husustaki Batılı çalışmaların öncül, metot ve sonuçları bakımından hâlâ tartışılabilir olduğu fikrindedir. Daha sonra elde edilen son kaynaklar ve metodoloji açısından yeni gelişmeler çerçevesinde Kur’ân’ın toplanması ile ilgili rivâyetleri tahlil etmektedir. Haberlerin geliştirilen yöntemlerle analizi neticesinde Kur’ân tarihi ile ilgili rivâyetlerin hadiseleri gören kimselere ulaştığının ispat edilemediğini, bu meselelerin hadislerde nakledildiği şekliyle gerçekten meydana gelip gelmediğinden de emin olunamayacağını iddia etmektedir. Buna ilâveten Müslüman rivâyetlerinin Batılıların kabul ettiğinden daha eski ve dolayısıyla iddia edilen olaylara daha yakın olduğunu da kabul etmektedir.

- „Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen“, Antrittsvorlesung, 09.02.2001, Nijmegen.²¹⁰

„Rivâyetlerin Tarihlendirilmesinde Metot“, 9 Şubat 2001 tarihinde Motzki’nin Nijmegen Katolik Üniversitesi Felsefe Fakültesinde İslâm araştırmaları profesörlüğüne başlama merasiminde icra ettiği konuşmanın metnidir. Bu konuşmasında o Batı İslâm araştırmalarında haberlerin tarihinin tespitinde kullanılan metodlar ve bu metodları kullanan Batılı müsteşriklerden söz etmiştir. Araştırmanın Motzki’nin hadis tarihlendirmesi kısmında bu konuşma teferruatlı bir biçimde ele alınmıştır.

²¹⁰ Hollandacası: „Methoden voor de datering van islamitische overleveringen“, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar voor Methodologie van het Islamonderzoek aan de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit te Nijmegen op vrijdag 9 februari 2001, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 2001; ed. Bülent Uçar, “Rivâyetlerin / İslâmî Haberlerin Tarihlendirilmesinde Metot“, trc. Bülent Uçar, *Batı’da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, (İstanbul: Hadisevi, 2006), 129-147.

- „Der Prophet und die Schuldner. Eine *ḥadīth*-Untersuchung auf dem Prüfstand“, *Der Islam* 77 (2000), 1-83.²¹¹

„Peygamber ve Borçlular. Teste Tâbi Tutulan Hadis İncelemesi” şeklinde tercüme edebileceğimiz bu makaleyi Motzki Schneider’in *Kinderverkauf und Schuldknechtschaft. Untersuchungen zur frühen Phase des islamischen Rechts* (Stuttgart, 1999) (Çocukların Satılması ve Borç Karşılığı Kölelik. Erken Dönem İslam Hukukuna Dair Araştırmalar) isimli eserindeki borç hukuku ile ilgili hadisleri analizini ve vardığı neticeleri eleştirmektedir. Schneider ve Motzki bölümüne bakınız.

- „Ar-radd ‘alā r-radd - Zur Methodik der *ḥadīth*-Analyse“, *Der Islam* 78 (2001), 147-163.²¹²

„Reddiyyeye Karşılık Reddiye – Hadis Tahlil Metodolojisi Hakkında“: Motzki’nin Schneider’e karşı kaleme aldığı „Der Prophet und die Schuldner“ makalesine cevap olarak „Narrativität und Authentizität: Die Geschichte vom weisen Propheten, dem dreisten Dieb und dem koranfesten Gläubiger“ (Hikâyecilik ve Sahihlik: Hakîm Peygamberin, Yüzsüz Hırsızın ve Kur’ân’a Hâkim Olan Müminin Hikâyesi) başlıklı bir makale yazmıştır. Motzki de cevaben bu reddiyeyi kaleme almıştır. Schneider ve Motzki bölümüne bakınız.

- “Hadith”, *Encyclopedia of Islam and the Muslim World I*, ed. R. C. Martin, New York (MacMillan), 2004, 285-288.

Encyclopedia of Islam and the Muslim World adlı ansiklopedide kaleme aldığı “Hadis” maddesidir. Bu maddede hadis kelimesinin anlamını, kullanım alanlarını anlatıp, Batılı

²¹¹ Motzki’nin bu makalede tenkit ettiği kitap: Irene Schneider, *Kinderverkauf und Schuldknechtschaft. Untersuchungen zur frühen Phase des islamischen Rechts*, (Stuttgart: Steiner, 1999); Schneider’in Motzki’ye cevabı: Irene Schneider, „Narrativität und Authentizität: Die Geschichte vom weisen Propheten, dem dreisten Dieb und dem koranfesten Gläubiger“, *Der Islam* 77 (2000), 84-115; Makalenin İngilizce tercümesi: “The Prophet and the Debtors. A *Ḥadīth* Analysis under Scrutiny”, trc. Sonja Adrianovska, *Analysing Muslim traditions. Studies in legal, exegetical and Maghāzī Ḥadīth*, (Leiden: Brill, 2010), 125-205.

²¹² Arapça tercümesinin basılma sürecinde olduğu belirtilmektedir ancak bulunamamıştır. Schneider, Irene: „Narrativität und Authentizität: Die Geschichte vom weisen Propheten, dem dreisten Dieb und dem koranfesten Gläubiger“, *Der Islam* 77 (2000), 84-115; Irene Schneider, Stellungnahme, *Der Islam* 78 (2001) 1, 163; Vivien Reid tarafından revize edilmiş yayın: “Al-Radd ‘alā l-Radd: Concerning the Method of *Ḥadīth* Analysis”, trc. Sonja Adrianovska, ed. H. Motzki vd. *Analysing Muslim traditions. Studies in legal, exegetical and Maghāzī Ḥadīth*, (Leiden: Brill, 2010), 209-225

araştırmacıların ve Müslümanların ona yükledikleri mânaları açıklamıştır. İslâm Kültüründe hadisin yeri, hadis külliyatları ve hadis tarihini de kısaca özetlemiştir.

- “The author and his work in Islamic literature of the first centuries. The case of ‘Abd al-Razzāq’s *Muşannaḥ*”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 28 (2003), 171-201.²¹³

“İlk Asırların İslâm Edebiyatında Müellif ve Eseri. Abdürrezzâk’ın *Musannef* Örneği”: Bu makalesinde Motzki İslâmî ilimlerle alakalı farklı bir meseleyi gündeme getirmektedir. İslâm edebiyatı ile Batı edebiyatını mukayese ettiği bu çalışmasında, eser ve müellif yaklaşımları hususunda İslâm dünyası ile Batı dünyasının farklarını önce İbn İshâk’ın (v. 151/768) *Sîre*, Mâlik’in *Muvatta*, Şâfiî’nin *Kitâbü’l-Ümm* ve Vakıdî’nin (v. 207/823) *el-Meğâzî* isimli kitapları daha sonra da *Musannef* üzerinden ele almaktadır. Kitabın tarihi gelişimini de ele aldığı araştırmasında Müslüman müellif ve eserlerini Batılı araştırmacıların bulgu ve görüşleri üzerinden değerlendirmektedir.

- “The Question of the Authenticity of Muslim Traditions Reconsidered. A Review Article”, ed. H. Berg, *Method and Theory in the Study of Islamic Origins*. Leiden 2003, 211-257.

“Müslüman Rivâyetlerinin Tekrar Gözden Geçirilmesi. Bir Değerlendirme Makalesi”: Bu makale Motzki tarafından Herbert Berg’in *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period* (Erken Dönem İslâm’da Tefsirin Gelişimi: Oluşum Dönemine Ait Müslüman Edebiyatının Otantikliği) isimli kitabını tenkit için yazılmıştır. Motzki, İslâmî kaynaklarla ilgili Batıdaki araştırmalarda şüpheci (Goldziher, Schacht, Wansbrough, Crone ve Cook gibi isimler) ile onları eleştirenlerin (Fück, Kister, van Ess, Muranyi, Schoeler ve Motzki gibi isimler) aralarında süren tartışmaların son yirmi yılda yeniden canlandığını, çıkmaza girdiğini ve her iki tarafın birbirini ikna edemediğini belirtmektedir. Motzki’ye göre Berg bu kitabında, Batılı araştırmacılar arasındaki bu tartışmaları takip edip bir çıkış yolu göstermeye çalışmaktadır. Berg, İslâm’ın ilk

²¹³ Aynı isimle mükerrer yayın: ed. Mustafa Shah, *The Ḥadīth. Critical Concepts in Islamic Studies. Vol. I. Codification, Authenticity*, (London: Routledge, 2010), 320-350.

devrindeki tefsir ilminin teşekkülünü anlattığı kitabında hicrî I. asra ait rivâyetlerin II. asrın sonunda üretildiğini ve hiçbir kaynak değeri taşımadıklarını ileri süren şüphecilerin görüşlerini destekleyen kesin delillere sahip olduğunu iddia etmektedir. Ancak Motzki, onun iddialarının doğru olmadığını göstermek için bu makaleyi kaleme almıştır. Berg'in kitabının iyi yazıldığını, argümanlarını açık, İbn Abbas'a (v. 68/687-688) atfedilen tefsir rivâyetlerinin isnâdlarını değerlendirmesini dahiyane bulduğunu da itiraf etmektedir. Fakat Berg'in delillerini ikna edici bulmadığını belirten Motzki, onun argümanlarını ele alarak, kendi delillerini Batılı araştırmacıların tezleriyle beraber uzunca ele almaktadır. Neticede hadislerin mevsukiyeti hususunda Batılıların aşırı şüpheciliğini eleştiren Motzki, onların tarihî bağlamda güvenilir bir kaynak olarak değerlendirilebileceğini savunmuştur.

- *Ḥadīth - Origins and Developments*, (ed.) Aldershot: Ashgate, 2004, *The Formation of the Classical Islamic World* 28 (Ashgate/Variorum), 423 pp.²¹⁴

Hadis: Kaynaklar ve Gelişimi: Bu derlemenin editörlüğünü üstlenen Motzki, kitaba yazdığı giriş ve “The *Muşannaḥ*” makalesiyle katkıda bulunmuştur. Derlemede hadisin kaynağı ve nakli; isnâdın kaynağı ve güvenilirliği; hadisleri tahlil ve tarihlendirme yöntemleri başlıkları altında müsteşriklere ait eski ve yeni 17 makale mevcuttur.

- “Introduction - *Ḥadīth: Origins and Developments*”, ed. H. Motzki, *Ḥadīth - Origins and Developments*, Aldershot 2004, xii-lxiii.²¹⁵

“Giriş - *Hadis: Kaynakları ve Gelişimi*”: *Ḥadīth - Origins and Developments* isimli editörlüğünü icra ettiği derleme kitaba hayli teferruatlı bir giriş olarak bu makaleyi yazmıştır. Hadis kelimesinin Müslüman hadis edebiyatındaki mânası ve unsurlarını

²¹⁴ Özcan Hıdır, *Ḥadīth: Origins and Developments*, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/1 2004. 205-208; Farsçası: *Ḥadīth Islāmī: khāstgāhā wa-sayr taṭawwur*, trc./ed. Morteza Karimi-Nia (Murtazā Karīmīniyā) Kum 1390 Sh. / 2011; Mükerrer yayın: *Ḥadīth. Origins and Developments*. ed. H. Motzki. London: Ashgate by Routledge, 2016.

²¹⁵ Arapça tercümesinin basılma sürecinde olduğu belirtilmektedir ancak bulunamamıştır. Farsçası: *Ḥadīth payūhī dar gharb- Muqaddimahā-ye dar bāb khāstgāh wa taṭawwur-e ḥadīth*, trc. Murtaza Kariminiya. *Ulum-i Ḥadīth* 10 (Eylül 2005-Mart 2006), cilt: 3&4 (/ 37 & 38), 3-31; Mükerrer yayın: *Ḥadīth. Origins and Developments*. ed. H. Motzki. London: Ashgate by Routledge, 2016. xiii-lxiii; *Hadis: Kaynağı ve Gelişimi*, trc. Dilek Tekin, *Hadis Tetkikleri Dergisi/Journal of Hadith Studies* (2016), 103-140.

izah ederek başlamaktadır. Motzki, hadislerin muhtevalarının çeşitliliği sebebiyle sadece hadis külliyatlarında değil diğer İslâm ilimleriyle ilgili çalışmalarda da yer aldığını ifade etmektedir. Eserde yayınlanan makalelerle ilgili kısa bir mâlûmat verdikten sonra hadisin kaynağı ve nakli meselesine Batı’da hadis çalışmalarının tarihini anlattığı bölümle başlamaktadır. Bu mevzuyu anlatırken Batılı araştırmacıları hadis çalışmalarına sevkeden sebeplerden de kısaca bahsetmektedir. Muir, Sprenger, Dozy ve von Kremer gibi hadis ilmine dair telifte bulunan müsteşriklerin görüşlerini dile getirip, ilk çalışmalardaki hadise bakışı özetlemektedir. İlk Batılı araştırmacıların hadislerin mevsubiyeti hususundaki fikirlerinin değişkenliğine işaret eden Motzki, hicrî 3. asırda tedavülde olan ve sonrasında çoğalan hadislerin büyük bir kısmının uydurma olduğunu kabul ettiklerini ve onların nazarından bunun gerekçelerini açıklamaktadır. Daha sonra hadisin doğuşu ve tarihî değerinden bahseden Motzki, XIX. yüzyılın sonunda Goldziher’le başlayan şüpheciliğe işaret edip onun hadisle alâkalı görüşlerini özetlemiş ve Batı’daki tesirlerini belirtmiştir. Ancak onun hadis ilmine dair bazı argümanlarının yanlışlığını da açıklamaları esnasında yeri geldikçe vurgulamaktadır. Ardından Goldziher’in yakın takipçisi Schacht’ın Batılı hadis araştırmalarına getirdiği yenilikleri anlatan Motzki, onun temel görüşlerini sıralayıp bunlara gelen tepkileri de dile getirmektedir. Motzki, Schacht’ın bıraktığı derin izler sonrasında Batı hadis araştırmalarında Schacht’ın görüşlerinin merkezinde olduğu bir bölünmeye dikkat çekmekte ve bu meseleyi açıklamaktadır. Onun görüşlerini reddedenler, genel itibariyle takip edenler ve ileri sürdüğü tezlerini değiştirmeye çalışanlar olarak kısımlandırdığı araştırmacıları ve görüşlerini kendini de bu taksimata dahil ederek izah etmektedir. Hadislerin nakledilme şekline dair görüşler, Şii hadis kaynakları, isnâdın güvenilirliği meselesi, isnâdlara göre tarihlendirme ve en çok alâkadar olduğu hadis tarihlendirme metodları da bu makalede ele aldığı meselelerdir.

- “Sa’îd b. Djubayr”, *Encyclopaedia of Islam, Supplementvolume*, fasc. 9-10, Leiden 2004, 697-698.

“Sa’îd b. Cübeyr”: Hem Müslüman hem de Batılı kaynaklardan istifade ederek bu maddeyi yazmıştır. İbn Cübeyr’in Abdürrezzâk’ın *Musannef’i* ve *Tefsîr’*indeki rivâyetlerinin otantik görüldüğünden de bahsetmektedir.

- “Dating Muslim Traditions: A Survey”, *Arabica* 52:2, (2005), 204-253.²¹⁶
“Hadis Tarihlendirme Metodları: Bir Araştırma” makalesinde Motzki hadis tarihlendirme ameliyesi ile ilgili yöntemleri tahlil etmektedir. Tezin Motzki’nin hadis tarihlendirmesi bölümünde daha teferruatlı anlatılmaktadır.
- „Tradition: XI. Islam“, *Religion in Geschichte und Gegenwart, 4.Auflage*, Bd. 8, Tübingen 2005, 520-521.
„Rivâyet: XI. Bölüm İslâm“: Motzki, bu maddede *Geçmişte ve Günümüzde Din* serisinde İslâmî kavramlardan rivâyeti ele almıştır. Burada rivâyetin genel ve dar mânasını kısaca açıklamıştır.
- *Batıda hadis çalışmalarının tarihi seyri*, ed. Bülent Uçar, İstanbul 2006, 355 pp.
- “*Isnād*”, ed. J. L. Esposito, *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World* III, Oxford UP 2009, 201-203.
“İsnâd”: Bu maddede isnâdın kelime anlamını, ıstılahî anlamını, kaynağı ve gelişimini ve haberlerin güvenilirliğinde oynadığı rolü teferruata fazla girmeden izah etmiştir. Kısaca isnâd hakkındaki günümüz tartışmalarına da değinmiştir.
- ““Amr b. Dînâr”, *The Encyclopaedia of Islam* three vol. II, Leiden 2009, 84-85.
“Amr b. Dînâr“: Bu ansiklopedi maddesini Amr b. Dînâr (v. 126/744) hakkında yazmıştır. Önce kısaca tanıttıktan sonra genel olarak rivâyetlerini değerlendirmiştir. Bu maddede, Amr b. Dînâr’ın rivâyetlerinden bahsettiği *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz* isimli eserine atıfta bulunmuştur.

²¹⁶ Arapça tercümesinin basılma sürecinde olduğu belirtilmektedir ancak bulunamamıştır. Aynı isimle mükerrer yayın; ed. Mustafa Shah, *The Ḥadīth. Critical Concepts in Islamic Studie*, Vol. II. *Isnāds: Transmission, Terminology, and the Issue of Dating*, (London: Routledge, 2010), 39-81; “Hadis Tarihlendirme Metotları: Bir Araştırma”, trc. Bekir Kuzudişli. *İsnād ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, (İstanbul: İz, 2011), 65-127; Farsçası: “Arzyābī-e Tārīkh Godharī-e Aḥādīth”, trc./ed. S. Ali Aghaei, *Tārīkh Godharī-e Ḥadīth: Raweshhā wa Nemūneha. [Dating Muslim Traditions: Methods and Case Studies]*, (Tahran, 2015), 21-80.

- „Ewig wahre Quellen? Wie glaubwürdig sind die Hadithe? Die klassische islamische Hadith-Kritik im Licht moderner Wissenschaften“, ed. Thorsten Gerald Schneiders, *Islamverherrlichung: Wenn die Kritik zum Tabu wird*, Wiesbaden 2010, 57-72.

“Ebediyen Doğru Kaynaklar mı? Hadisler Ne Kadar Güvenilir? Modern Bilimin Işığında Klasik İslâm Hadis Tenkidi”: Motzki bu makalesinde Müslüman hadis tenkidini Batılı bakış açısıyla eleştirmektedir. Bu makalenin mahiyetine Motzki’nin hadis ve sünnete bakışının ele alındığı bölümde tekrar değinilecektir.

- *Wie glaubwürdig sind die Hadithe? Die klassische islamische Hadith-Kritik im Licht moderner Wissenschaft*, Wiesbaden: Springer VS }essentials{, 2014.²¹⁷
Hadisler Ne Kadar Güvenilir? Modern Bilimin Işığında Klasik İslâm Hadis Tenkidi: „Ewig wahre Quellen?“ isimli makalesinin hafif elden geçirilip risale şeklinde yayınlanmış halidir.

- H. Motzki with N. Boekhoff-van der Voort, S. W. Anthony, *Analysing Muslim traditions. Studies in Legal, Exegetical and Maghāzī Ḥadīth*, Leiden 2010, 501 pp.
Müslüman Rivâyetlerinin Tahlili. Hukuk, Tefsir ve Meğâzî Hadis Araştırmaları: Editörlüğünü üstlendiği bu kitapta kendisinin “The Jurisprudence of Ibn Shihāb al-Zuhrī”; “Whither Ḥadīth Studies?”; “The Prophet and the Debtors”; “Al-Radd ‘Alā l-Radd: Concerning the Method of Ḥadīth Analysis” ve “The Origins of Muslim Exegesis. A Debate” makaleleri, Boekhoff-van der Voort’un “The Raid of the Hudhayl: Ibn Shihāb al-Zuhrī’s Version of the Event” [Hüzeyl Baskını (Reci’ Vakası): İbn Şihâb ez-Zührî’nin Hadiseyi Hikâye Edişi] ve Sean W. Anthony’nin “Crime and Punishment in Early Medina: The Origins of a Maghāzī-Tradition” (Erken Dönem Medine’de Suç ve Ceza: Bir Meğâzî Rivâyetinin Kaynakları) isimli makaleleri mevcuttur.

²¹⁷ “Wie glaubwürdig sind die Hadithe? Die klassische islamische Hadith-Kritik im Licht moderner Wissenschaft” (2010) makalesinin cüzî revize edilmiş ve yeni isimle müstakil olarak mükerrer yayımıdır.

- *İsnâd ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, Introduction and translation: Bekir Kuzudişli, İstanbul 2011, 303 pp.

Bu kitapta Motzki'nin çeşitli makaleleri ve mütercim Kuzudişli'ye ait bir makale vardır.

- “Theme Issue: Methods of Dating Early Legal Traditions: Introduction”, *Islamic Law and Society* 19 (2012), 1-10.

“Özel Sayı: Erken Dönem Hukuk Rivâyetlerinin Tarihlendirme Yöntemleri: Giriş”: Motzki, bu girişte, Batılı hadis tarihlendirme yöntemlerinden özet olarak bahsedip bu konuyla ilgili mevcut sorunlardan bahsetmiştir. Bu sorunların çözüme kavuşturulması için Scholer'le beraber isnâd ve metnin tahlil yöntemiyle yaptıkları incelemelerden kısaca söz etmektedir. Bu yöntemin diğer tarihlendirme metodlarından daha işlevsel olduğunu örneklerle anlatmaktadır. Mevcut kaynaklardan eski kaynakların inşasının da hukukî rivâyetlerin tarihlendirilmesinde kullanılabileceğini daha önceki araştırmalarındaki örnekler üzerinden izah etmektedir. Yazdığı girişte son olarak bu özel sayıda yer alan tarihlendirme ile ilgili makalelerin muhtevalarından söz etmektedir. Araştırmanın hadis tarihlendirme bölümünde başka bilgiler de mevcuttur.

- “Motzki’s Reliable Transmitter: A Short Answer to P. Gledhill”, *Islamic Law and Society* 19 (2012), 194-199.²¹⁸

“Motzki'nin Güvenilir Habercisi: P. Gledhill'e Kısa Bir Cevap”: Daha önce P. J. Gledhill'in kendisini eleştirdiği “Motzki’s forger: The Corpus of the Follower ‘Atâ’ in Two Early 3rd/9th-century *Hadîth* Compendia” (Motzki'nin Sahtekârı: 3./9. Yüzyıla Ait Eski İki Hadis Mecmuasında Takipçi ‘Atâ’ın Külliyatı” makalesine kısa bir cevap olarak Motzki tarafından kaleme alınmıştır. Gledhill makalesinde, Motzki'nin “The *Muşannağ*“ adlı makalesini temel alarak onun yeni kaynaklardan daha eski haberlerin inşa edilmesi yöntemini tenkit etmiştir. Motzki de cevaben yazdığı “Motzki’s Reliable Transmitter” adlı makalesinde Gledhill'in onun tahlil metodıyla ilgili iddialarına tek tek cevap vermektedir. Gledhill'in makale başlığında ‘Atâ b. Ebû

²¹⁸ P. J. Gledhill, “Motzki’s forger: the corpus of the Follower ‘Atâ’ in two early 3rd/9th-century *hadîth* compendia”, *Islamic Law and Society* 19 (2012), 160-193.

Rebâh'ı sahtekâr olarak vasıflandırmasına karşın Motzki de kendi başlığında onun güvenilirliğine vurgu yapmaktadır.

- “Abraham, Hagar and Ishmael at Mecca: A Contribution to the Problem of Dating Muslim Traditions”, ed. Andrew Rippin, Roberto Tottoli, *Books and Written Culture of the Islamic World. Studies Presented to Claude Gilliot on the Occasion of his 75th Birthday*, Leiden/Boston 2015, 361-384.

“İbrahim, Hacer ve İsmail Mekke’de: Müslüman Rivâyetlerinin Tarihlendirilmesi Meselesine Bir Katkı”: Motzki bu çalışmasında, [Hz.] İbrahim, [Hz.] Hacer ve [Hz.] İsmail’in Mekke’de yaşadıkları hadiselerle rivâyetlerin tarihlendirme ameliyesinde kullanılmaya münasip olduğu düşüncesinden hareket etmektedir. Motzki bu anlatının, içinde bulunduğu en eski mecmuayla aynı zamanda meydana çıkma veya bu mecmuadan önce mevcut olma ihtimali ve tahkiye gerçekten de mecmuadan önceyse onu ne kadar geriye götürmenin mümkün olduğu meselerini araştırmıştır. Bu meselelere cevap bulmak için de tarihî kaynağı yeniden inşa etme ve isnâd metin bütünlüğü tahlil yöntemlerini kullanmıştır. Neticede mevcut en eski yazılı kaynak olan Abdürrezzâk’ın *Musannef*’ine dayanarak, onun tahkiye versiyonunu ilk etapta Ma‘mer b. Râşid’in (v. 153/770) talebesi olduğu döneme, yani hicrî II. asrın ikinci çeyreğine tarihlendirmenin mümkün olduğunu ileri sürmektedir. Daha sonra da Ma‘mer’in hikâyesinin isnâdda iki farklı kaynağın birleşiminden türediği (Basra’lı hocası Eyyûb b. Ebî Temîme’nin bir rivayeti ve Eyyûb’un az bilinen Mekkeli çağdaşı Kesîr b. Kesîr’in bir rivayeti) bilgisi sayesinde, hikâyenin varyantlarının hicrî II. asrın ilk çeyreğinde zaten dolaşımda olduğu sonucuna varmaktadır. Motzki, hikâyenin sonraki iki kaynakta, Buhârî’nin (v. 256/870) *el-Câmiu’s-sahîh*’inde ve Taberî’nin (v. 310/923) *Tarih* ve *Tefsîr*’inde bulunan rivâyetlerinin bu tarihlendirmeyi doğruladığını ifade etmektedir. Sonra hikâyenin Buhârî’nin eserindeki dört versiyonunun tahlilini yapan Motzki, sonuçta [Hz.] İbrahim ve ailesiyle ilgili hikâyenin hicrî I. asrın son çeyreğinde mevcut olduğunu tespit etmektedir. Taberî’nin rivâyet varyantlarını analiz ettiğinde ise elde edilen sonuçların önceki tarihlendirmeyi desteklediğini fakat tetkik edilen haberlere dayanarak, Saîd b. Cübeyr’in naklettiği hikâyenin kısmen mi yoksa

tamamen mi [Hz.] Peygamber'in yeğeni İbn Abbas'a dayandığını tespit etmenin mümkün olmadığını iddia etmektedir.

- „Die Rolle der Prophetenüberlieferung (Hadith) im Islam“, ed. Peter Gemeinhardt, *Zwischen Exegese und religiöser Praxis. Heilige Texte von der Spätantike bis zum Klassischen Islam*, Tübingen 2016, 227-244.

“İslâm'da Nebevî Haberin (Hadisin) Rolü”: Motzki bu makalesine hadisin kelime mânası ve yapısını izah ederek başlamaktadır. Hadislerin ihtiva ettiği konuları, kutsal metinler olup olmadığını, hadislerin otantikliğini, buldukları külliyatları ve Müslüman hukukçuların hadislerden hangi şekilde hüküm çıkardıklarını genel itibarıyla ve misaller üzerinden kısaca anlatmaktadır.

1.5.1.1 Hadis ile İlgili Eser Değerlendirmeleri

- “John Burton: *An introduction to the Ḥadīth*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994, xxiv, 210 pp.”, *Der Islam* 75 (1998), 148-152.
- “Eerik Dickinson: *Development of early Sunnite Hadīth criticism*. Leiden 2001“, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 156 (2006), 475-476.
- “G. H. A. Juynboll, *Encyclopedia of canonical hadīth*. Leiden/Boston 2007”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 36 (2009), 539-549.²¹⁹
- “Suleiman A. Mourad ve James E. Lindsay, *The Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in the Crusader Period: Ibn ‘Asākir of Damascus (1105-1176) and His Age, with an Edition and Translation of Ibn ‘Asākir’s The Forty Hadiths for Inciting Jihad*, Leiden & Boston 2013, xiv + 211 pp.”, *Ilahiyat Studies* 4, Number 1, Winter/Spring 2013, 110-114.

²¹⁹ G.H.A. Juynboll'un hayatı, eserleri ve hadisleri tarihlendirme teorisi hakkında bir girişle beraber Farsçası: Trc. S. Ali Aghaei, *Morūrī Enteqādī Bar Ketāb-e Dāerat-o l-Ma‘āref-e Aḥādīth-e Rasmī, Āyeneh-ye Pazhūhesh* [The Mirror of Research] 133 (2012), 77-89.

1.5.2 Kur'ân, Kur'ân Tarihi ve Tefsir Hakkındaki Eserleri

- *De koran: ontstaan, interpretatie en praktijk*, ed. H. Motzki with M. Buitelaar, Muiderberg 1993, 129 pp.

Kur'ân: Kaynakları, Yorumu ve Uygulaması.

- „De tradities over het ontstaan van de korantekst: verzinsel of waarheid?“, *De koran: ontstaan, interpretatie en praktijk*. ed. H. Motzki with M. Buitelaar, Muiderberg 1993, 12-29.

“Kur'ân Metninin Teşekkülüne Dair Rivâyetler Uydurma mı Gerçek mi?”

- “Bridewealth”, *Encyclopedia of the Qur'ân vol. 1* (2001), 258-259.

“Mehir”, Kur'ân Ansiklopedisi maddesi.

- “Chastity”, *Encyclopedia of the Qur'ân vol. 1* (2001), 298-300.

“İffet”, Kur'ân Ansiklopedisi maddesi.

- “Marriage and Divorce”, *Encyclopedia of the Qur'ân vol. 3* (2003), 276-281.

“Evlence ve Boşanma”, Kur'ân Ansiklopedisi maddesi.

- “Muşhaf”, *Encyclopedia of the Qur'ân vol. 3* (2003), 463-466.

“Mushaf”, Kur'ân Ansiklopedisi maddesi.

- “Nâmûs”, *Encyclopedia of the Qur'ân vol. 3* (2003), 515-516.

“Nâmûs”, Kur'ân Ansiklopedisi maddesi.

- “Waiting period”, *Encyclopedia of the Qur'ân vol. 5* (2006), 453-455.

“İddet”, Kur'ân Ansiklopedisi maddesi.

- “Alternative Accounts of the Qur’ân’s Formation”, ed. J. D. MacAuliffe, *Cambridge Companion to the Qur’ân*, Cambridge 2006, 59-75.²²⁰

“Kur’ân’ın Teşekkülüyle Alâkalı Alternatif Açıklamalar”

- “Dating the so-called *Tafsîr Ibn ‘Abbās*. Some additional remarks”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 31 (2006) [published 2007], 147-163.

“İbn Abbas’ın *Tefsîr*’i Olarak İsimlendirilen Eserin Tarihlendirilmesi. Birkaç İlave İzah”

- “Zij moeten hun omslagdoeken over hun decolletés slaan... (Koran 24:31)”, *ZemZem: Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Islâm*, 5/3 (2009), 65-72.

„Başörtülerini yakalarının üzerinden bağlasınlar... (Kur’ân 24/31)“

- “The Origins of Muslim Exegesis. A Debate”, ed. H. Motzki vd., *Analysing Muslim traditions. Studies in Legal, Exegetical and Maghāzī Ḥadīth*. Leiden 2010, 231-304.²²¹

“Müslümanların Tefsir Kaynakları. Bir Tartışma”

1.5.2.1 Kur’ân ile İlgili Eser Değerlendirmeleri

- „Tilman Nagel: *Der Koran. Einführung - Texte – Erläuterungen*, München 1982. Beck. 371 pp.“, *Der Islam* 62 (1985), 132-133.
- “David S. Powers: *Studies in Qur’ân and Ḥadīth - The Formation of the Islamic Law of Inheritance*. Berkeley usw. 1986. University of California Press, 263 pp.”, *Der Islam* 65 (1988), 117-120.

²²⁰ Fransızca özeti: “Le Coran - ‘Des théories alternatives’”, *Philosophie Magazine*, Hors-Série Paris (février-avril 2010), 91-92; Arapçası: روايات بديلة حول تشكل القرآن (Rivâyât bedîleti havle teşekkülü’l-Ḳur’ân)”, trc. Hüsam Sabri - مركز تفسير للدراسات القرآنية - Tafsir Center for Qur’anic Studies, Tafsir Center for Qur’anic Studies.

²²¹ Arapça tercümesinin basılma sürecinde olduğu belirtilmektedir ancak bulunamamıştır. Mükerrer yayın; ed. Mustafa Shah, *Tafsir: interpreting the Qu’ran: critical concepts in Islamic studies*, (Abingdon, Oxon, New York: Routledge, 2012), I/509-570.

- “*Textual Sources for the Study of Islam*, ed. and transl. by Andres Rippin and Jan Knappert. Manchester 1986. Manchester University Press. XI, 209 pp.”, *Der Islam* 65 (1988), 121.
- “Richard Bell: A Commentary on the Qur’ān, ed. by C.E. Bosworth and M.E.J. Richardson. Manchester, University of Manchester, 1991 (Journal of Semitic Studies Monograph 14), 2 vols, XII, 608 and 603 pp.”, *Bibliotheca Orientalis* 51 (1994), 179.
- Muranyi, Miklos: ‘*Abd Allāh b. Wahb: Al-Ġāmi‘*’. *Die Koranwissenschaften. Herausgegeben und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992.
- „Miklos Muranyi: ‘*Abd Allāh b. Wahb (125/743-197/812)*’. *Al-Ġāmi‘*’. *Die Koranwissenschaften. Herausgegeben und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz 1992 (Quellenstudien zur Hadīṭ- und Rechtsliteratur in Nordafrika. Orientalisches Seminar der Universität Bonn. Centre d’Etudes de la Civilisation et des Arts Islamiques Kairouan/Raqqāda)“, *Orientalistische Literaturzeitung* 90 (1995), 412-415.
- “Herbert Berg: *The Development of Exegesis in Early Islam. The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period*, Richmond, Surrey 2000 (Curzon Studies in the Qur’ān)”, (*Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 91 (2001), 457-462.

1.5.3 Siyer ile İlgili Eserleri

- “Mohammed und die Grundlegung der Welt des Islam“, *Journal für Geschichte*, Heft 6 (1987), 10-17.
- „Muhammed ve İslâm Dünyasının Kuruluşu”

- „Tussen feit en fictie: Het probleem van de Muḥammad-biografie“, *Sharḡiyyāt* 11/1 (1999), 1-13.

„Hakikat ve Kurgu Arasında: Muhammed'in Biyografisi“

- *The Biography of Muḥammad. The Issue of the Sources*, ed. H. Motzki, Leiden 2000, 330 pp.²²²

Muhammed'in Biyografisi. Kaynaklar Meselesi.

- “Introduction”, *The Biography of Muhammad: The Issue of the Source*, ed. H. Motzki, Leiden: Brill, 2000, XI-XVI.

“Giriş”, *Muhammed'in Biyografisi. Kaynaklar Meselesi.*

- “The Murder of Ibn Abī l-Ḥuqayq: On the Origin and Reliability of some *maghāzī*-Reports”, ed. H. Motzki, *The Biography of Muḥammad: the Issue of the Sources*, Leiden: Brill, 2000, 170-239.

“İbn Ebü'l-Hukayk'ın Katli: Bazı Meğâzî Rivayetlerin Kaynağı ve Güvenilirliği Üzerine”

- „Bekehrung mit Gewalt - ein christliches Stereotyp über Mohammed und den Beginn des Islams“, ed. M. Hutter, *Religionswissenschaft im Kontext der Asienwissenschaften. 99 Jahre religionswissenschaftliche Lehre und Forschung in Bonn*, Berlin: LIT-Verlag, 2009, 263-283, [Religionen in der pluralen Welt. Religionswissenschaftliche Studien, Bd. 8].

„Şiddet Kullanarak Din Değiştirme“ - Muhammed ve İslâm'ın Başlangıcı Hakkında Bir Hıristiyan Klişesi”

²²² J. Hämeen-Anttila: *American Center of Oriental Research* 64 (2003), 255-258; M. Arkoun: *Arabica* 48 (2001), 270-271; R. Tottoli: *Annali (Istituto Universitario Orientale)* 60-61 (2000-2001/2002), 575-577; T. Bayhom-Daou: *Bibliotheca Orientalis* 58 (2001), 483-486; A.-L. de Prémare: *Bulletin Critique des Annales Islamologiques* 18 (2002), 33-41; A. Hasan: *Islamic Studies* 43 (2004), 111-116; A. Afsaruddin: *Journal of the American Oriental Society* 121 (2001), 726-728; Y. Dutton: *Journal of Islamic studies* 14 (2003), 205-208; W. Raven: *Journal of Law and Religion* 15 (2000-2001), 627-632; D. Waines: *Journal of Semitic Studies* 47 (2002), 161-163; P. Heine: *Orientalistische Literaturzeitung* 96 (2001), 414-421; S. Günther: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 155 (2005), 614-619.

- Andreas Görke, Harald Motzki, Gregor Schoeler: “First Century Sources for the Life of Muḥammad? A Debate”, *Der Islam* 89, Nr.1/2 (2012), 2-59.
“Muhammed’in Hayatına Dair İlk Asır Kaynakları? Bir Tartışma”
- Andreas Görke und Harald Motzki: „Tilman Nagels Kritik an der Isnad-cum-matn-Analyse. Eine Replik“, *Asiatische Studien* 68 (2), (2014), 497-518.²²³
Motzki’nin Görke ile beraber yazdığı makale: „Tillman Nagel’in İsnâd Metin Bütünlüğü Analizine Yönelik Eleştirisi. Bir Cevap“
- *Reconstruction of a Source of Ibn Ishāq’s Life of the Prophet and early Qur’ân Exegesis. A Study of Early Ibn ‘Abbās Traditions*. Piscataway, NJ: Gorgias, 2017.²²⁴
Peygamber’in Hayatı ve Erken Dönem Kur’ân Tefsirine Dair İbn İshâk’ın Bir Kaynağının Yeniden İnşası. Erken Dönem İbn Abbâs Rivâyetleri Üzerine Bir Araştırma.

1.5.4 Tarih, Kültür ve Antropoloji ile İlgili Eserleri

- *Dimma und Egalité. Die nichtmuslimischen Minderheiten Ägyptens in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und die Expedition Bonapartes (1798-1801)*, Bonn: Dissertation 1978; Bonn 1979 (Bonner Orientalische Studien, Bd. 27/5. Studien zum Minderheitenproblem im Islam 5), 562 pp.; Harrassowitz, Wiesbaden 1979.²²⁵
Doktora tezi: *Zimmîlik ve Eşitlik - 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Mısır’ın Gayrimüslim Azınlıkları ve Napolyon’un Mısır Seferi (1798-1801).*

²²³ Tilman Nagel: „Authentizität‘ in der Leben-Mohammed-Forschung“, *Arabica* 60 (2013), 516-568; Nagel’a Schoeler’in cevabı: Schoeler, Gregor: „Tilman Nagels Authentizität‘ in der Leben-Mohammed-Forschung“. *Eine Antwort*“, *Asiatische Studien* 68 (2014), 469-496.

²²⁴ Arapça tercümesinin basılma sürecinde olduğu belirtilmektedir ancak bulunamamıştır; S. R. Burge: *Review of Qur’anic Research* 5 (2019), 47-54; Akpınar, Mehmetcan; “Harald Motzki, Reconstruction of a Source of Ibn Ishāq’s Life of the Prophet and Early Qur’ân Exegesis: A Study of Early Ibn ‘Abbās Traditions. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2017, 144, ISBN: 9781463206598”, *Der Islam* 96/2 (2019), 531-537; 1. bölümünün Arapçası (The problem of sources on the life of the Prophet Muhammad, 9-19): ياسين البحياوي - Yassine Yahyaoui. في القراءة النقدية للتراث: مقاربات معاصرة/2:1 مجلة مونستر للدراسات الإسلامية والفلسفية (Ocak 2023), *Münster Journal for Islamic and Philosophical Studies*, 149-163.

²²⁵ E. Wagner: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 131 (1981), 436-437.

Schölch: *Orientalistische Literaturzeitung* 79 (1984), 165-167.

- „Bonaparte und die ägyptischen Religionsgelehrten – Koloniale Religionspolitik und ihre Beantwortung durch die islamische Elite“, *Saeculum* 34 (1983), 10-35.
„Napolyon ve Mısırlı Din Âlimleri – Sömürgeci Din Siyaseti ve Müslüman Elitlerin Buna Cevabı“

- „Geschlechtsreife und Legitimation zur Zeugung im frühen Islam“, ed. Ernst Wilhelm Müller, *Geschlechtsreife und Legitimation zur Zeugung*, Freiburg/München, Alber, 1985, 479-550.
„Erken Devir İslâm Tarihinde Bulûğ ve Üremenin Meşruiyeti“

- „Das Kind und seine Sozialisation in der islamischen Familie des Mittelalters“, ed. Jochen Martin, August Nitschke, *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*, Freiburg/München, Alber, 1986, 391-441.
„Ortaçağ Müslüman Ailesinde Çocuk ve Sosyalleşmesi“

- „Der Islam - Das Reich der Kalifen“, ed. J. Martin, N. Zwölfer, *Geschichtsbuch 1. Die Menschen und ihre Geschichte in Darstellungen und Dokumenten*, Berlin 1986, 190-199. Neue Ausgabe: Berlin 1992, 216-226, Cornelsen (Schulbuch).
„İslâm – Halifelerin Devleti“

- „Wal-muḥṣanātu mina n-nisā’i illā mā malakat aimānukum (Koran 4:24) und die koranische Sexualethik“, *Der Islam* 63 (1986), 192-218.
„Elinizin altında bulunan cariyeler müstesna evli kadınlar da size haram kılındı (Kur’ân 4/24) ve Kur’ânî Cinsel Ahlâk“

- „Muslimische Kinderehen in Palästina während des 17. Jahrhunderts. *Fatāwā* als Quellen zur Sozialgeschichte“, *Die Welt des Islams* 27 (1987), 82-90.²²⁶
„17. Yüzyılda Filistin’de Müslüman Çocuk Evlilikleri. İctimâî Tarih Kaynağı Olarak *Fetvâlar* ”

²²⁶ İngilizcesi: “Child marriage in seventeenth-century Palestine”, ed. M. Kh. Masud et.al., *Islamic legal interpretation. Muftis and their fatwas*, New York Harvard University Press, 1996, 129-140, 347-349.

- „Dann machte er daraus die beiden Geschlechter, das männliche und das weibliche...“ (Koran 75:39) - Die historischen Wurzeln der islamischen Geschlechterrollen“, ed. Jochen Martin, Renate Zoepffel, *Aufgaben, Rollen und Räume von Mann und Frau II*, FreiburgMünchen, 1987 607-641, Alber.

„Ondan iki eşi, erkek ve dişiyi yaratmıştır...” (Kur’ân 75/39) - İslamî Cinsiyet Rollerinin Tarihî Kökenleri

- „‘Hinter dem Schleier’: Frauen in der islamischen Geschichte vor dem 20. Jahrhundert: Probleme der Forschung“, ed. A. Jones, *Außereuropäische Frauengeschichte: Probleme der Forschung*, Pfaffenroth 1990, 25-40, Centaurus.
- „Peçenin Ardında’: 20. Yüzyıl Öncesi İslâm Tarihinde Kadınlar: Araştırma Sorunları“

- „Der Untergang des neomamlukischen Regimes in Ägypten im Spiegel einer Biographie“, *Sharqiyyât* 3/2 (1991), 47-58.

“Bir Biyografiye Yansıyan Mısır'daki Neo-Memlûk Rejiminin Çöküşü”

- „God en geweld: legitimatie en delegitimatie. Bronnen en geschiedenis in de Islam“, red. P. Valkenber, *God en geweld: legitimatie en delegitimatie*, Budel 2002, 39-64.²²⁷

“Tanrı ve Şiddet: Meşrulaştırma ve Gayrimeşrulaştırma. İslâm'da Kaynaklar ve Tarih”

- „Das Kopftuch - ein Symbol wofür?“, *Religion, Staat, Gesellschaft - Zeitschrift für Glaubensformen und Weltanschauungen* 5 (2004), 175-201.

„Başörtüsü – Neyin Simgesi?“

- „Mag een Duitse moslima met hoofddoek les geven op een openbare school?“, *Recht van de Islam* 22, Maastricht 2005, 31-39.

²²⁷ Revize edilmiş Almanca versiyonu: „Ist die Gewaltanwendung von Muslimen gegen Nichtmuslime Religiös bedingt? Eine Studie der klassischen Ğihād-Konzeptionen“, ed. B. Jokisch/U. Rebstock/ L.I. Conrad, *Fremde, Feinde und Kurioses. Innen- und Außenansichten unseres muslimischen Nachbarn*, (Berlin/New York: De Gruyter 2009), 417-452.

“Başörtülü Bir Alman Müslüman Kadın Devlet Okulunda Öğretmenlik Yapabilir mi?”

- *Leben mit Andersgläubigen: Lektionen aus der Frühgeschichte des Judentums, Christentums und Islams*, Erweiterte Fassung der Rede, die beim Abschied als Professor für Methodologie der Islamforschung an der Fakultät der Philosophie, Theologie und Religionswissenschaften der Radboud Universität Nijmegen am Freitag, den 2. September 2011, gehalten wurde von Prof. Dr. Harald Motzki, Nijmegen: Radboud Universität Nijmegen, 2011.²²⁸

Başka Dinlere Mensup İnananlarla Beraber Yaşamak: Erken Dönem Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm Tarihinden Alınacak Dersler

1.5.4.1 Tarih, Kültür ve Antropoloji ile İlgili Eser Değerlendirmeleri

- “The Islamic Middle East, 700–1900: Studies in Economic and Social History Edited by Abraham L. Udovitch, Princeton, N.J.: The Darwin Press, 1981”, *Der Islam* 60 (1983), 374-376.
- “Mehdi Keyvani: *Artisans and guild life in the later Safavid period. Contributions to the social-economic history of Persia*, Berlin 1982: Schwarz Verlag (Islamkundliche Untersuchungen, Bd. 65), xii, 339 pp.”, *Der Islam* 61 (1984), 369-370.
- “B. F Musallam: *Sex and society in Islam. Birth control before the nineteenth century*. Cambridge: Cambridge University, 1983“, *Der Islam* 62 (1985), 372-375.
- „Henri S. J Lammens.: *Islam. Belief and Institutions*. London 1929/Reprint New Delhi 1979. Oriental Books Reprint Corporation. ”, *Der Islam* 62 (1985), 134.

²²⁸ Göreve veda konuşması iki dilli olarak müstakillen bir kitapçık olarak basılmıştır, Almancası: 22-43; Hollandacası: *Leven met andersdenkenden: lessen uit de vroege geschiedenis van jodendom, christendom en islam. Abscheidder prof. dr. Harald Motzki. Leben mit Andersgläubigen: Lektionen aus der Frühgeschichte des Judentums, Christentums und Islams. Abschiedsrede von Prof.Dr. Harald Motzki*, 1-20; Mükerrer yayın: „Leven met andersdenkenden.“, *ZemZem*, Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam (2/2011), 91-100.

- *Märchen des Orients*. Einmalige Kassettenausgabe. Köln: Diederichs (Die Märchen der Weltliteratur) 4 Bd., *Der Islam* 62 (1985), 174.
- “Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot: *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Cambridge u.a. 1984 (Cambridge Middle East Library), Cambridge University Press, 300 pp.”, *Der Islam* 62 (1985), 362-364.
- “Gabriel Baer: *Fellah and townsman in the Middle East. Studies in social history*. London: Frank Cass & Co., 1982.”, *Der Islam* 62 (1985), 161-162.
- „‘Abdarrahmān al-Ġabartī: *Bonaparte in Ägypten. Aus der Chronik des ‘Abdarrahmān al-Ġabartī (1754-1829)*, übersetzt von Arnold Hottinger, Zürich/München 1983 (Die Bibliothek des Morgenlandes), 451 pp.“, *Der Islam* 62 (1985), 358-362.
- “Carl F. Petry: *The civilian elite of Cairo in the later Middle Ages. Princeton, N.Y. 1981 (Princeton Studies on the Near East)*, xxiv, 475 pp.”, *Der Islam* 61 (1984), 133.
- “Ira M. Lapidus: *Muslim cities in the later Middle Ages. Student edition*. Student edition, Cambridge, N.Y. 1984. Cambridge University Press. XVI, 208 pp.”, *Der Islam* 63 (1986), 345.
- „Gudrun Krämer: *Minderheit, Millet, Nation? Die Juden in Ägypten 1914-1952*. Wiesbaden: Harrassowitz 1982. VIII, 477 pp. Bonner Orientalistische Studien. N.S., ed. v. O. Spies, 27/7. Studien zum Minderheitenproblem im Islam, 7“, *Orientalistische Literaturzeitung* 81 (1996), 273.

- “F. Robert Hunter: *Egypt under the khedives 1805–1879. From household Government to Modern Bureaucracy. Pittsburgh 1984.* University of Pittsburgh Press. XV, 283 pp.”, *Der Islam* 63 (1986), 352-353.
- “Thomas Philipp: *The Syrians in Egypt 1725-1975.* Stuttgart 1985: Steiner (Berliner Islamstudien, 3), XV, 188 pp.“, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 137 (1987), 195-6.
- W. Montgomery Watt und Michael Marmura: *Der Islam. Bd. 2: Politische Entwicklungen theologische Konzepte. Stuttgart: Kohlhammer, 1985.* 502 pp.“, *Der Islam* 65 (1988), 116-117.
- “Crone Patricia and Martin Hinds: *God’s Caliph. Religious authority in the first centuries of Islam.* Cambridge 1986. 155 pp.“, *Der Islam* 66 (1989), 361-363.
- “Patricia Crone: *Meccan Trade and the Rise of Islam.* Princeton University Press, Princeton and Basil Blackwell, Oxford 1987, vii, 300 pp.”, *Journal of Semitic Studies* 34 (1989), 223-226.
- “Ibrāhīm b. Abū Bakr al-Ṣawālīhī al-‘Ūfī al-Ḥanbalī: *Tarāğim al-Ṣawā‘iq fī wāqi‘at al-ṣanāğiq.* ed. ‘Abd al-Raḥīm ‘Abd al-Raḥmān ‘Abd al-Raḥīm. Kairo 1986 Institut Français d’Archéologie Orientale du Caire. (Textes Arabes et Etudes Islamiques, Tome XXIV) vii, 181 pp.“, *Der Islam* 66 (1989), 368.
- „Ingeborg Baldauf: *Die Knabenliebe in Mittelasien: Baçabozhk. Berlin 1988: Das Arabische Buch, 1988.* 116p.“ *Der Islam* 68 (1991), 189-190.
- “Avner Gil‘adi: *Children of Islam. Concepts of Childhood in Medieval Muslim Society.* London 1992: Macmillan, XII, 176 pp.”, *Bibliotheca Orientalis* 51 (1994), 727-728.

1.5.5 İslâm Hukuku ve Fıkıh ile İlgili Eserleri

- *Die Anfänge der Islamischen Jurisprudenz. Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts*, Stuttgart 1991 (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Bd. L,2), 292 pp. [Habilitationsschrift].²²⁹

İslâm Hukuku'nun Dayanakları 2./8. Asrın Ortalarına Doğru Mekke'deki Gelişimi: Motzki'nin doktora çalışması olan bu kitap hem İslâm hukuku hem de hadis ilmiyle ilgili mühim bir çalışmadır. Eserde Schacht'ın İslâm hukukunun teşekkülü ile ilgili görüşlerinin genelde kabul edilemez olduğu ve İslâm hukuk biliminin başlangıcının en az 50-75 yıl daha geri götürülmesinin mümkün olduğu Motzki tarafından gösterilmiştir. Önce İslâm hukukunun oluşumuna dair Batı'da gerçekleştirilmiş eski ve yeni çalışmaları tenkitçi bir yaklaşımla inceleyen Motzki, sonra da ilk dönem hukuk tarihi açısından önem arzeden Abdürrezzâk'ın *Musannef*'ini incelemektedir. *Musannef*, Mâlik'in *Muvatta*'ından daha hacimli, hicrî III. asrın diğer hadis mecmualarına kıyasla eski döneme daha fazla ışık tutan ve hicrî II. asrın ilk devrine ait elde olmayan eserler hakkında daha çok mâlûmat sunan bir eserdir. Motzki, bu eserdeki Mekkeli râvîlerin isnâd zincirlerini ve metinlerini teferruatlı bir şekilde

²²⁹ M. Muranyi: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 143 (1993), 408-410; Fikret Karapınar, "Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz: (İslam Hukuku'nun Dayanakları) Harald Motzki. Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts. Deutsche Morgenländische Gesellschaft: Kommissionsverlag F. Steiner, Stuttgart: 1991, IX+291, ISBN 978-3-515-05433-2". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 1/3, 2001, 179-182; İngilizcesi: *The Origins of Islamic Jurisprudence. Meccan Fiqh before the Classical Schools*, trc. Marion H. Katz, (Leiden: Brill, 2002); M. W. Hofmann: *Muslim World Book Review* 22 (2002), 16-18; Karapınar, Fikret, "Harald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştiri", *Oryantalizmi Yeniden Okumak. Batı'da İslam Çalışmaları Sempozyumu 11-12-Mayıs 2002-Adapazarı*, ed. Abdullah Aydın vd. 293-326, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 599 İlmi Eserler 97, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003; Özcan Hıdır, "Harald Motzki: Hayatı, İlmi Şahsiyeti, Çalışmaları ve The Origins of Islamic Jurisprudence Adlı Eseri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 4 2004, 275-283; G. S. Reynolds: *Journal of Semitic Studies* 50 (2004), 227-230; P. Lory: *Revue de l'Histoire des Religions* 221 (2004), 238-240; H. Berg: *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004), 288-289. Y. Dutton: *Journal of Law and Religion* 15 (2004), 277-279; C. Melchert: *Islamic Law and Society* 11 (2004), 404-408; Bülent Uçar, *İslâm Hukuk Biliminin Başlangıcı: 2./8. Yüzyılın Ortasına Kadar Mekke'deki Gelişimi*, trc. Bülent Uçar, (İstanbul: Hadisevi, 2006), 31-93; ed. Bülent Uçar, *Die Anfänge der Islamischen Jurisprudenz: Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts* Adlı Eser Üzerine", *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, (İstanbul: Hadisevi, 2006), 93-128; Arapçası: *Bidāyāt al-fiqh al-islāmī wa-taḥawwuruḥu fī Makka ḥattā muntaḥif al-qarn al-hijrī al-thānī/al-milādī al-thāmin*, trc. Khayr al-Dīn 'Abd al-Hādī ve Jurj Tāmīr, (Beirut: Dār al-Bashā'ir al-Islāmiyya 2010), [Maktabat Nizām Ya'qūbī al-khāssat al-Baḥrayn. Dirāsāt wa-buḥūth 8]; M. H. Benkheira: *Bulletin Critique des Annales Islamologiques* 22 (2006), 36-39; D. Wainer: *Bibliotheca Orientalis* 64 (2007), 485-488; A. O. Sanni: *Journal of Oriental and African Studies* 17 (2008), 267-269; Arapça – muhtemelen başka bir – tercümesinin basılma sürecinde olduğu belirtilmektedir (2017) ancak bulunamamıştır.

inceleyip güvenilirliklerini tespit etmekte ve II. yüzyılın ilk çeyreğinde bu isnâd zincirleri içindeki daha eski kaynakları açığa çıkarmaktadır. Hatta bu tenkitçi kaynak analiziyle yaptığı incelemelerde ulaştığı mâlûmatı biyografik eserlerdeki bilgilerle mukayese etmekte ve Mekke'deki hukuk ilminin kaynağını I. asrın ortasına kadar takip edebilmektedir. Araştırmanın çeşitli yerlerinde bu çalışmadan bahsedilmiştir.

- „Die Entstehung der Islamischen Jurisprudenz im Licht neuer Quellen“, *Akten des XXIV. Deutscher Orientalistentages*, Köln 1990, 207-213.²³⁰

„Yeni Kaynaklar Işığında İslâm Fıkhnın Ortaya Çıkışı“: Motzki 1988 yılında Oryentalisler Kongresi'nde (Orientalistentag) sunduğu bu çalışmasında, bir asrı aşkın bir zamandır Batılı İslâm araştırmacılarını meşgul eden İslâm hukukunun ne zaman ve nerede hayata geçtiği meselesine yeni kaynaklar ışığında bir bakış sunmaya çalışmaktadır. Meseleye 1870 senesinde Eduard Sachau'nun „Zur ältesten Geschichte des Muhammedanischen Rechts“ ve 1875 'te Alfred von Kremer'in *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* eserlerinden başlamakta, sonra Goldziher'in fikirleri ve takipçisi Josef Schacht'ın *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* isimli kitabından devam ederek Batı ilim dünyasında bu mevzu hakkında yazılanları kısaca özetlemektedir. Motzki, yayınlanmasının ardından geçen kırk sene boyunca Schacht'ın bu tezlerine gelen itirazların, onun İslâm hukukunun kaynaklarına dair görüşlerinin gözden geçirilmesini temin edemediğini beyan etmektedir. Fakat henüz yayınlanmamış doçentlik çalışmasında, Abdürrezzâk'ın Musannef'i ışığında Schacht'ın bazı temel tezlerinin savunulamaz olduğunu ortaya çıkardığını tebârüz ettiren Motzki, bu sunumunda kabaca o tezlerini açıklamıştır.

- „Der Fiqh des -Zuhrī: Die Quellenproblematik“, *Der Islam* 68 (1991), 1-44.²³¹

²³⁰ Fransızcası: *La naissance de la jurisprudence Islamique: Nouveaux résultats et méthodes de recherche, Cahiers du centre d'études et de recherches économiques et sociales de l'Université de Tunis. Série Sociologie* 18 (1991), 7-21.

²³¹ İngilizcesi: “The Jurisprudence of Ibn Şihâb al-Zuhrī. A Source-critical Study”, trc. Barbara Paoli, *Taquino - Taqwīm - Rivista del Centro Interdipartimentale di Scienze dell' Islam 'Re Abdulaziz' dell' (Università Bologna 1, 2000)*, 59-116; Vivien Reid tarafından revize edilmiş İngilizce mükerrer yayın: “The Jurisprudence of Ibn Shihâb al-Zuhrī. A Source-Critical Study”, trc. Vivien Reid/ Paoli, *Analysing Muslim traditions. Studies in legal, exegetical and Maghāzī Ḥadīth*, (Leiden: Brill, 2010), 1-46; Türkçesi: “İbn Şihâb ez-Zuhrī'nin Fıkhnı: Bir Kaynak Tenkidi İncelemesi”, trc. Fatma Kızıl, *Hadis Tetkikleri Dergisi/Journal of Hadith Studies* III/2 (2005), 129-168; Mükerrer yayın: ed. Bülent Uçar,

“İbn Şihâb ez-Zührî’nin Fıkhi: Bir Kaynak Tenkidi İncelemesi””: Bu makalesi de hem hadis hem de fıkıh ilmiyle bağlantılıdır. Motzki bu çalışmasında, Schacht’ın İbn Şihâb ez-Zührî (v. 124/742) hakkındaki bazı tezlerinin yanlışlığını ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Araştırmasında *Die Anfänge*’nin temel kaynağı olan Abdürrezzâk’ın *Musannef*’inin yanı sıra Malik’in *Muvatta* adlı eserinden de faydalanmaktadır. Çalışmanın muhtelif bölümlerinde bu makaleye işaret edilmektedir.

- „Religiöse Ratgebung im Islam: Entstehung, Bedeutung und Praxis des *muftî* und der *fatwâ*“, *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 2, 1994, 3-22.²³²

“İslâm’da Dinî Danışmanlık: *Müftü* ve *Fetvânın* Teşekkülü, Anlamı ve Uygulaması”

- „Volwassen worden in de vroeg-islamitische periode: maatschappelijke en juridische gevolgen“, *Sharqiyyât* 6/1 (1994), 55-70.

“İslâmî Erken Dönemde Reşit Olma: Sosyal ve Hukukî Yansımalar”

- „Het ontstaan van het islamitisch recht. De recente wetenschappelijke discussi“, *Recht van de Islam* 13 (teksten RIMO-symposium 1995), Maastricht 1996, 1-17.

“İslâm Hukukunun Doğuşu. Güncel İlmî Tartışmalar”

- „Het ontstaan van het islamitisch recht“, ed. Henk Driessen, *In het huis van de islam*, Nijmegen 1997, (SUN), 240-258.

“İslâm Hukukunun Doğuşu”

- „Die Entstehung des Islamischen Rechts“, ed. Albrecht Noth und J. Paul, *Der Islamische Orient - Grundzüge seiner Geschichte*, Würzburg 1998, 151-173.

“İslâm Hukukunun Doğuşu”

“İbn Şihâb ez-Zührî’nin Fıkhi: Bir Kaynak Tenkidi İncelemesi”, trc. Fatma Kızıl, *Bati’da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, (İstanbul: Hadisevi, 2006), 239-291; Arapça tercümesinin basılma sürecinde olduğunu belirtmektedir (2017) ancak bulunamamıştır.

²³² Hollandacası: Ed. A. van Dijk, „Raadgeving in de Islam: ontstaan, betekenis en praktijk van *muftî* en *fatwâ*“, *Raad in religieuze tradities*. Zoetermeer, Boekencentrum, 1995, 45-59.

- „Islamisches Recht“, ed. R. Blaes, G. Schult, *Islam - Glaube, Gesellschaft, Recht, Wirtschaft*, Wiesbaden, 1998, 85-104 (*Zentrale Fortbildung der Programmmitarbeiter von ARD und ZDF dossier*).

„İslâm Hukuku“

- “The role of non-Arab converts in the development of early Islamic law”, *Islamic Law and Society* 6 (1999), 1-25.²³³

“Arap Olmayan Muhtedilerin Erken Dönem İslâm Hukukunun Gelişmesindeki Rolü”

1.5.5.1 İslâm Hukuku ile İlgili Eser Değerlendirmeleri

- “Herbert Berg: *Islamic Origins Reconsidered: John Wansbrough and the Study of Early Islam*. Special Issue of *Method & Theory in the Study of Religion* 9-1 (1997)”, *Der Islam* 78 (2001), 171-172.
- “Islamic Law: Transmission and Authenticity of the reports from the Prophet”, ed. S. N. Katz, *The Oxford International Encyclopedia of Legal History*, (Oxford University Press, 2010), vol. 3, 330-333.
- Noel J. Coulson und Abdelwadoud Yehia: *Studien zum islamischen Recht* Veröffentlichungen der Kommission für Europarecht, Internationales Recht und Ausländisches Privatrecht Nr. 2, herausgegeben von Fritz Schwind. Wien 1983, (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte. 408. Band), 37 pp.“, *Der Islam* 62 (1985), 151-2.
- “Patricia Crone: *Roman, provincial and Islamic law. The origins of the Islamic patronate*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987, 178 pp.“, *Der Islam* 65 (1988), 342-345.

²³³ Türkçe tercümesi: “Arap Olmayan Muhtedilerin Erken Dönem İslâm Hukûku’nun Gelişmesindeki Rolü”, trc. Mustafa Öztürk, *Marife Dergisi* 1 (2001), 161-178; Arapçası: “دور الموالي من غير العرب في تطور الفقه الإسلامي المبكر”.

- „Miklos Muranyi: *Materialien zur mälikitischen Rechtsliteratur*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1984, IX, 146 pp.“, *Der Islam* 66 (1989), 367-368.
- *Islamic Law and Society 1, 1994, Orientalistische Literaturzeitung* 92 (1997), 132-133.
- *Islamic Law and Society 2, 1995, Orientalistische Literaturzeitung* 92 (1997), 643-645.
- *Islamic Law and Society 3, 1996, Orientalistische Literaturzeitung* 93 (1998), 68-70.
- “John Burton: *The Sources of Islamic Law. Islamic theories of abrogation*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990”, *Der Islam* 75 (1998), 152-154.
- “Yasin Dutton: *The Origins of Islamic Law. The Qur'an, the Muwaṭṭa' and Madinan 'Amal*, Richmond: Curzon Press, 1999 (Culture and Civilization in the Middle East)”, *Der Islam* 78 (2001), 164-167.²³⁴

1.5.6 Diğer İslâmî İlimlerle İlgili Eserleri

- „Es gibt keinen Gott außer Gott, und Mohammed ist der Gesandte Gottes“, ed. Gernot Rotter, *Die Welten des Islam*, Frankfurt a.M.: Fischer, 1993, 11-21.
„Allah'tan Başka İlah Yoktur, Muhammed Allah'ın Elçisidir“
- *Approaches to Arabic Linguistics. Presented to Kees Versteegh on the occasion his sixtieth birthday*, ed. H. Motzki and Everhard Ditters: Leiden: Brill, 2007, 757 pp.
Arap Dilbilimine Yaklaşımlar. Altmışıncı Doğum Günü Vesilesiyle Kees Versteegh'e Takdim Edilmiştir

²³⁴ Revize edilmiş İngilizcesi: “Yasin Dutton, *The Origins of Islamic Law. The Qur'an, the Muwaṭṭa' and Madinan 'Amal*, Richmond: Curzon Press, 1999”, *Journal of Law and Religion* 15 (2001), 369-372.

- „Erziehung. IX. Islam“, *Religion in Geschichte und Gegenwart, Bd. 2*, Tübingen 1999, 1532-1534.²³⁵

„Eğitim. IX. Bölüm İslâm“, *Geçmişte ve Günümüzde Din* isimli seride bir ansiklopedi maddesi.

- „Ist die Gewaltanwendung von Muslimen gegen Nichtmuslime religiös bedingt? Eine Studie der klassischen *ğihād*-Konzeptionen“, ed. B. Jokisch u.a., *Fremde, Feinde und Kurioses: Innen- und Außenansichten unseres muslimischen Nachbarn*, Berlin/New York: de Gruyter, 2009, 417-452.

„Müslümanların Gayrimüslimlere Karşı Şiddet Uygulaması Dinî Gerekçelere mi Dayanmaktadır? Klasik Cihad Anlayışı Hakkında Bir Araştırma“²³⁶

- „Aandacht voor kinderen in het klassiek islamitisch recht“, *Recht van de Islam* 24 (2010), 11-18.

“Klasik İslâm Hukukunda Çocuklara Gösterilen İlgi”

1.5.6.1 Diğer İslâmî İlimlerle İlgili Eser Değerlendirmeleri

- „Walter Werkmeister: *Quellenuntersuchungen zum Kitāb al-‘Iqd al-farīd des Andalusiers Ibn ‘Abdrabbih (246/860-328/940). Ein Beitrag zur arabischen Literaturgeschichte*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983, Bd. 70, 551 pp.“, *Der Islam* 61 (1984), 337-378.

- „Stefan Leder: *Ibn al-Ğauzī und seine Kompilation wider die Leidenschaft. Der Traditionalist in gelehrter Überlieferung und originärer Lehre, Beiruter Texte und Studien*, Band 32, Beirut: in Kommission bei Franz Steiner Verlag, Wiesbaden: Steiner, 1984, XIV, 328 p. mit 12 p. arab. Text und 1 Faltafel“, *Die Welt des Orients* XIX (1988), 207-208.

²³⁵ *İngilizcesi*: “Education, IX. Islam, *Religion Past and Present*, vol. 4, Leiden 2008, 331-332.

²³⁶ Daha önce listede zikredilmiş olan „God en geweld: legitimatie en delegitimatie. Bronnen en geschiedenis in de Islam“ isimli makalenin gözden geçirilmiş Almanca tercümesidir.

- „Udo Tworuschka: *Analyse der evangelischen Religionsbücher zum Thema Islam*, Braunschweig: Georg-Eckert-Institut, 1986, 343 p. und 299 p.“, *Der Islam* 65 (1988), 158-159.
- „Gudrun Peuster-May: *Die Behandlung der Religionen in der schulbezogenen Literatur des 18./19. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Jahre 1850-1900*, Köln/Wien: Böhlau, 1988, 685 pp.“, *Der Islam* 68 (1991), 191-192.

1.5.7 İslâm İlimleri Haricindeki Eserleri

- „Ein Beitrag zum Problem des Stierkultes in der Religionsgeschichte Israels“, *Vetus Testamentum* 25 (1975), 470-485.
“İsrail’ in Dinî Tarihinde Boğa Kültü Sorununa Bir Katkı”
- „Wissenschaftstheoretische und -praktische Probleme der religionswissenschaftlichen Terminologie“, ed. Gunther Stephenson, *Der Religionswandel unserer Zeit im Spiegel der Religionswissenschaft*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976, 323-338.
“Din Bilimleri Terminolojisinin Teorik ve Pratik Sorunları”
- *Schamanismus als Problem religionswissenschaftlicher Terminologie*, Bonn: Brill, 1977, 143 pp.
Bir Dinî Terminoloji Meselesi Olarak Şamanizm, Yüksek Lisans Tezi.
- „Zum Gedenken: Albrecht Noth (1937-1999)“, *Die Welt des Islams* 40 (2000), 1-6.
„Albrecht Noth’un (1937-1999) Hatırasına/Vefeyat”
- “Damanhūrī, Shaykh Aḥmad al-“, ed. Aziz S. Atiya, *The Coptic Encyclopedia*, New York/Toronto: MacMillan, 1991, 687-688.
“Şeyh Ahmed el-Damanhūrī”, Kıptî ansiklopedi maddesi.

- “Jirjis al-Jawharī”, ed. Aziz S. Atiya, *The Coptic Encyclopedia* New York/Toronto: MacMillan, 1991, 1332-1334.

“Circis el-Cevherî”, Kıptî ansiklopedi maddesi.

- “Kléber, Jean-Baptiste”, ed. Aziz S. Atiya, *The Coptic Encyclopedia*, New York/Toronto: MacMillan, 1991, 1416-1417.

“Jean-Baptiste Kléber”, Kıptî ansiklopedi maddesi.

- “Menou, Jacques François Abdallah”, ed. Aziz S. Atiya, *The Coptic Encyclopedia*, New York/Toronto: MacMillan, 1991, 1591-1592.

Jacques François Abdallah Menou”, Kıptî ansiklopedi maddesi.

- “İbrāhīm al-Jawharī”, ed. Aziz S. Atiya, *The Coptic Encyclopedia*, New York/Toronto: MacMillan, 1991, 1274.

“İbrahim el-Cevherî”, Kıptî ansiklopedi maddesi.

- “Mubāshirūn”, ed. Aziz S. Atiya, *The Coptic Encyclopedia*, New York/Toronto: MacMillan, 1991, 1687-1688.

“Mübeşşirūn”, Kıptî ansiklopedi maddesi.

- “Muhdī, Muḥammad al-”, ed. Aziz S. Atiya, *The Coptic Encyclopedia*, New York/Toronto: MacMillan, 1991, 1695-1696.

“Muhammed el-Muhdī”, Kıptî ansiklopedi maddesi.

1.5.7.1 İslâm İlimleri Haricindeki Eser Değerlendirmeleri

- „Louise Bäckman & Ake Hultkranz: *Studies in Lapp Shamanism*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1978, 128 pp.“, *Anthropos* 74 (1979) 660–662.

- „Anna-Leena Siikala: *The Rite Technique of the Siberian Shaman*, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1978, 385 pp.“, *Anthropos*, 74 (1979) 655–657.

1.5.8 Hakkında ve Onuruna Yayınlananlar

- Muh. Amiruddin, *Harald Motzki's view on ḥadīth authenticity (analysis study of harald motzki's method of isnād cum matn analysis)*. Undergraduate (S1) thesis, IAIN Walisongo. Walisongo Semarang/Endonezya: State Institute for Islamic Studies, Lisans Tezi, 2013 [Undergraduate (S1) Thesis].
- Bilal Ahmad, *Textual Criticism: A Comparative Study between the Methods of Joseph Schacht and Harald Motzki in the Study of Ḥadīth*. İslamabad: International Islamic University, Doktora Tezi, 2016.
- Tolga Çetinkaya, *Harald Motzki'nin İslam Hukukunun Teşekkülüne Dair Görüşlerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Imam Sahal Ramdhani, *The Aecheology of Motzki's Studies on Hadith (Study of the Origin of Isnād Cum Matn Method)*. Yogyakarta/Endonezya: Islamic State University of Sunan Kalijaga, Yüksek Lisans Tezi (Master Thesis), 2019.
- Syahrul Ramadhan, *Studi Komparatif Metode Taqṭī' al-Mutun Analysis Muamma Dengan Isnād Cum Matn. Harald Motzki. (Analisis Hadis Al-Muslimu Man Salima al-Muslimūn)* Surabaya/Endonezya: Program Studi Ilmu Hadis Fakultas Ushuluddin Dan Filsafat Universitas Islam Negeri Sunan Ampel Surabaya, Lisans Tezi, 2023.
- Selim Çelik, *Alman Oryantalist Gregor Schoeler'in Hadis Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Bülent Uçar, "Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine". ed. Bülent Uçar, *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, (İstanbul: Hadisevi, 2006), 295-348.

- Uçar, Bülent. „Auszüge aus einem Interview mit Harald Motzki (gest. 2019) (Teil 1)“, *Hikma* 10/2 (2019), 249-263.
- Uçar, Bülent., „Auszüge aus einem Interview mit Harald Motzki (gest. 2019) (Teil 2)“, *Hikma* 11/1 (2020), 138-149.
- Ed. Nicolet Boekhoff-van der Voort vd., *The Transmission and Dynamics of the Textual Sources of Islam: Essays in Honour of Harald Motzki*, (Leiden, Boston: Brill, 2011).
- Joas Wagemakers ve Nicolet Boekhoff-van der Voort, “In memoriam Harald Motzki (25 augustus 1948 - 8 februari 2019)”, *ZemZem: Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam*.
- Scheiner, Jens. “Harald Motzki (1948–2019)”, *Der Islam* 96/1 (2019), 1-9.
- Rahile Kızılkaya Yılmaz, “Hadis Alanındaki Çalışmalarıyla Tanınan Hollandalı Oryantalist: Harald Motzki (1948-2019)”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (2019), 195-201.
- Kübra Güngör, “Harald Motzki’nin Müşterek Ravi Teorisine Katkıları ve Teoriye Yöneltilen Eleştiriler”, (II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - IV. 6-8 Mayıs 2013, Bursa).

1.5.9 Doktora Tez Danışmanlıkları²³⁷

- Ulrike Mitter, *Das frühislamische Patronat: Eine Untersuchung zur Rolle von Fremden Elementen bei der Entwicklung des Islamischen Rechts*. 1999.

²³⁷ Üniversitesinin açık erişim sistemi üzerinden hem doktora tezlerine hem de Motzki’nin jüri üyeliği yaptığı tez savunmalarına (<https://repository.ubn.ru.nl> adresi) ulaşılabilir.

- Judith Jolen, Maria. *The Quest for Legitimacy: The Role of Islam in the State's Political Discourse in Egypt and Jordan (1979-1996)*. 2003.
- Gundula Krüger, *Islamismus und Frauenbild im Spiegel des Ägyptischen Wochenmagazins Ruz al-Yusuf*, (2004 Hamburg).²³⁸
- S. Bangstad, *Global Flows, Local Appropriations: Facets of Secularisation and Re-Islamization Among Contemporary Cape Muslims*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.
- J. J. Scheiner, *Isnād-cum-matn-Analyse und historische aḥbār: Überlieferungs- und Ereignisgeschichte Am Beispiel der Eroberung von Damaskus*. 2009.
- J. Wagemakers, *A quietist Jihadi-Salafi: the ideology and influence of Abu Muhammad al-Maqdisi*. 2010.
- Nicolet Boekhoff-van der Voort, *Between History and Legend: The Biography of the Prophet Muḥammad by Ibn Shihāb al-Zuhrī*. Leiden: Brill, 2012.
- Carmen Becker, *Learning to Be Authentic. Religious Practices of German and Dutch Muslims Following the Salafiyya in Forums and Chat Rooms*. 2013.
- S. Schulthess, *Les Manuscrits Arabes Des Lettres de Paul. La Reprise d'un Champ de Recherche Négligé*. 2016.

²³⁸ Universität Hamburg, "Dissertationen in der Islamwissenschaft" (Erişim 25 Ağustos 2024).

İKİNCİ BÖLÜM

MOTZKI'NİN HADİSE YAKLAŞIMI, YÖNTEMLERİ VE TENKİT ETTİĞİ BAZI ORYANTALİSTLER

2.1 Motzki'nin Hadis ve Sünnete Yaklaşımı

Hadis ve sünnet, Müslümanlar için Kur'ân-ı Kerîm'den sonra dinin ikinci temel kaynağı ve belli bir nispette mukaddes kabul edilen, Müslüman ferdin hayatına şekil veren ve böylece cemiyetin de işleyişini etkileyen, dolayısıyla da İslâm toplumunu ayakta tutan temel unsurlardan kabul edilmektedir. İslâm medeniyeti açısından son derece ehemmiyeti olan hadisler, Batılı araştırmacılar tarafından çoğu zaman sadece tarihî mâlûmat olarak değerlendirilmiş, mevsukiyetine kuşkuyla yaklaşmış, güvenilirliklerine dair karineler umûmiyetle hafife alınırken aksi mevzubahis olduğunda, yani hadislerin uydurma ihtimalleri sözkonusu olduğunda neredeyse derhal dikkate değer görülmüştür. Batılı oryantalist geleneğin bir temsilcisi olan Motzki, hadis ve sünnete seleflerinden hadis ve sünnete dair eserlerinde siyâsî ve ideolojik oryantalizmin tesirinden uzak ilmî tarafsızlık kaygılarını önceleyen bir tutum sergilemiştir.

2.1.1 İslâm Fıkhnın Kaynağı Olarak Hadisler

Motzki, hadis kaynaklarının kendi ifadesine göre *ebediyyen sağlam kaynaklar* olup olmadığını ve hadislerin mevsukiyetini modern Batı İslâm bilimine göre “Ewig wahre Quellen? Wie glaubwürdig sind die Hadithe? Die klassische islamische Hadith-Kritik im Licht moderner Wissenschaften” isimli makalesinde ele almıştır. Müslüman bakış açısını inceleyen Motzki, [Hz.] Muhammed'in sünnetinin diğer din kurucularına benzer bir şekilde normatif bir işlevinin olduğunu tespit etmiştir. Sünnet, usûl-ü fıkhta Kur'ân'dan sonra ikinci temel kaynaktır ve fıkıhçılar bu kaynaktan ilahî hukuk olan şeriatı geliştirmişlerdir. Kur'ân gibi sünnet de tam mânasıyla olmasa da muhteva bakımından ilahi bir vahiy olarak kabul edilmektedir.²³⁹

²³⁹ Harald Motzki, “Ewig wahre Quellen? Wie glaubwürdig sind die Hadithe?”, *Islamverherrlichung: Wenn die Kritik zum Tabu wird*, ed. Thorsten Gerald Schneiders (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010), 57.

Motzki, hadislerin [Hz.] Peygamber'in vefatından bir buçuk asır ya da daha fazla zaman sonra kayda geçirilmiş olmasının İslâm hukukçularının sünnetin gerçekliğinin nasıl tespit edilip ispatlanacağı meselesiyle ilgilenmelerine sebep olduğunu ve bunun şaşırtıcı bir şey olmadığını ifade etmiştir. Onun tespitine göre fukahâ, kayda alınışına kadar geçen sürede hadislerin yanlış nakledilmesi veya tahrif edilmesi tehlikesinin farkındaydılar. Onlar bu meseleyi her düzgün hadiste metinden önce mevcut olan isnâd yardımıyla halletmişlerdir. Isnâd, İslâm rivâyetlerine has bir özelliktir ve -güya- hem hadisin metnini ve hem de o hadisi rivâyet eden isimleri nakleden, ardı ardına sıralanmış râvî zinciri olarak tarif edilmektedir. Fıkıh âlimleri, bir hadisin sahih sıfatını elde etmesi için senedinin kesintisiz (muttasıl) olması ve her nesilden en az beş (ne kadar çoksa o kadar iyi) râvînin aynı hadisi birbirinden bağımsız olarak ve aynı muhteva ile nakletmiş olmasını (bu nevi rivâyetlere sonra mütevâtir ismi verilmiştir) şart koşmaktaydı. Bu şartları hâiz sünnet sahih kabul edilmiştir. Çünkü bu şartlar hatalı rivâyeti veya hadiste tahrifatı imkân dışı bırakmaktaydı. Ancak bu hususiyetlere sahip rivâyetler sayıca azdır. Hadislerin çoğunda sahâbe ve tâbiûn neslindeki râvîler bir veya birkaç aynı isimden ibarettir yani haberlerin büyük bir kısmı çok az kişi tarafından nakledilmiştir. Motzki, İslâm âlimlerinin bu meseleyi dikkate aldıklarını ve muttasıl senedi şart koşarak bu hadisleri kabul etmek mecburiyetinde kaldıklarını düşünmektedir. Ancak onlar, hadislerin sahihliğini az ya da çok muhtemel olarak derecelendirmişler ve haberleri nakledenlerde de bazı kıstaslar aramışlardır. Netice olarak Motzki, İslâm hukukçularının dahi [Hz.] Peygamber'in sünnetinin sıhhatinin nadiren kesin olarak tespit edilebileceğini ve bu sebeple az ya da çok güvenilir olma ihtimaliyle yetinmeyi kabul ettiklerini belirtmektedir. Motzki ayrıca birçok Müslümanın hadislerin ebediyen sağlam/doğru kaynaklar olduğuna inanmasına rağmen fukahânın bu meseleye yaklaşımının farklı olduğuna dikkat çekmekte ve hadislerin münferit vakalarda izâfî güvenilirliğini araştırmanın hadis uzmanlarının vazifesi olduğuna işaret etmektedir.²⁴⁰

²⁴⁰ Motzki, "Ewig wahre Quellen?", 58-59.

2.1.2 Klasik İslâm Hadis Tenkidinde Hadisler

Motzki, IX.-XIII. asırlar arasında hadis âlimlerinin hadis rivâyetinde tâbi olunması gereken kaideler üzerinde ittifak ettiklerini, rivâyetlerin sıhhat derecesini tespit edebilmek için bazı kıstaslar belirlediklerini ifade etmektedir. Muhaddislerin bu kaideler ve kıstaslar bütününe hadis ilmi adını verdiklerini belirten Motzki, Batı İslâm biliminde ise buna genellikle hadis kritiği denildiğini de ilâve etmektedir. Genel hatlarıyla hadis ve sünnetten bahsettikten sonra, Müslüman bakış açısıyla hadis ilmini bu ilmin en mühim temsilcilerinden olan İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (v. 643/1245) *Ulûmu'l-hadîs* eseri üzerinden değerlendirmektedir. Râvînin adaleti vasfıyla ilgili (râvînin rivâyet ehliyeti) [Hz.] Peygamber'in ashabının istisnasız âdil kabul edilmesi meselesinde Şii'lerin sahâbeyi bir bütün olarak görmeyip üç kısma ayırdıklarını vurgulamaktadır. Meşhur ve saygın râvîlerin de icmâ ile âdil sayılmalarını ise yadırgamaktadır. Ancak [Hz.] Peygamber'in ashabının tenkit edilmeksizin âdil kabul edildikleri gibi, zabt vasfı hususunda (râvînin rivâyetinin sağlam olması; haberi, hatadan ve aslımı değiştirmekten muhafaza etmesi) tenkide tâbi tutulmaktan muaf olup olmadıklarının meçhul olduğunu belirtmektedir. Ayrıca onun tespitine göre muhaddisler, hadis tenkidinde metni de dikkate alıyor, bir râvînin rivâyetini diğer râvîlerin hadisleriyle mukayese edip doğruluğunu nasıl belirleyeceklerini biliyorlardı. Motzki, klasik dönem İslâm hadis tenkidinin, büyük miktardaki rivâyet içerisinden güvenilir ve kabul edilebilir hadisleri tefrik etmek için rasyonel yöntemler kullandığının söylenebileceğini açıkça ifade etmektedir. Hadis âlimlerinin nakil sürecini belgeleyen sened zincirlerini ve râvîleri eleştirel bir incelemeye tâbi tuttıklarını ve bunun alenî olduğunu ifade eden Motzki, benzer metinlerle isnâdların birbirleriyle kıyaslanması yönteminin bilinmesine rağmen istimal edilmediğini belirtmektedir. Buna mukabil hadis râvîleri hakkında tabakât mecmualarındaki mâlûmata dayandıklarını bildirmektedir. Motzki'ye göre klasik İslâm hadis tenkidi, hadis münekkithlerinin yöntemleriyle güvenilir bilgi elde edilip edilmeyeceği suali mevzubahis olduğunda yüksek bir teorik seviyededir, ancak icmâ gibi dinî olarak gerekçelendirilen uygulamalar sebebiyle bundan taviz vermektedir.²⁴¹

²⁴¹ Motzki, "Ewig wahre Quellen?", 59-63.

Müslümanların nazarından hadis münekkitleri, sened tenkidi ile hadisleri sağlamlık derecesi hakkında bir nevi ön elemeyi geçirdikten sonra hadis metinlerini incelemeye tâbi tutmuşlardır. “Muâraza” ismini verdikleri bir yöntemle hadis metinlerindeki farklılıkları tespit etmeye çalışmışlardır. Metinlerin Kur’ân’a, mütevâtir sünnete, akla, duyu ve müşahedeye ve tarihî hakikatlere mugayir olup olmadığını araştırmışlar, bu kıstaslara göre herhangi bir bozukluk tespit ettiklerinde o hadisten şüphelenmişlerdir.²⁴² Esasında hadis ders halkalarında sema’ ve kıraatın maksadı, yazılı nüshaların tashih edilmesi ve bu şekilde sıhhatlerinin teminat altına alınması idi ki bu da metin tenkidinden başka bir şey değildir.²⁴³ Ancak Motzki, Müslüman metin tenkidinin varlığını kabul etmekle beraber diğer oryantalistlere benzer şekilde yeterli bulmamaktadır. Bu mesele hakkında bir çalışması olan Salahattin Polat da klasik metin tenkidinin modern dönemde dünya standartlarının gerisinde kaldığını itiraf etmekte ve selefin başlattığı bu geleneği muasır ilmî gelişmelerden istifade ederek günümüz standartlarına kavuşturmak gerektiğini vurgulamaktadır.²⁴⁴ Hatta çağdaş hadisçilerin bu işi üstlenmelerinin icap ettiğini düşünmektedir.²⁴⁵

2.1.3 Batı İslâm Araştırmalarında Klasik İslâm Hadis Tenkidi

Motzki, hadislerin mevsukiyeti meselesinde, gayrimüslimler tarafından desteklenen Batılı İslâm biliminin, XIX. asrın sonları ve XX. asırda umumiyetle çok tenkitçi bir yaklaşım sergilediği tespitinde bulunmaktadır. Batılı İslâm araştırmacılarının en müessir simalarından Goldziher ve Schacht, *Kütüb-i Sitte* de yer alanlar da dahil olmak üzere hadislerin güvenilirliğini reddetmişlerdir. Bu müsteşrikler, klasik İslâm hadis tenkidini de eleştirmiş, muhaddisleri sadece râvîlerin güvenilirliği ve senedin eksiksiz oluşu gibi şeklî meselelere odaklanıp, hadis metinlerini ihmal etmekle suçlamışlardır. Ayrıca onlar, hadis münekkitlerinin tenkit usûllerini, asıl vazifeleri olan yani doğru rivâyetleri yanlışlarından tefrik ameliyesi için

²⁴² M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/44; Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 163.

²⁴³ Polat, *Metin Tenkidi*, 87.

²⁴⁴ Salahattin Polat *Metin Tenkidi* kitabında hadislerde metin tenkidini uzun uzun ele almaktadır bk. Polat, *Metin Tenkidi*, 86-114, 292-314.

²⁴⁵ Polat, *Metin Tenkidi*, 293.

uygun bulmamışlardır. Motzki, hadislerin güvenilirliğine ve Müslüman hadis tenkidinin verimliliğine yönelik bu menfî hüküm sebebiyle, Batılı İslâm araştırmacılarının hadisleri değerlendirmek ve tarihlendirmek için kendi yöntemlerini geliştirdiklerini ve klasik İslâm hadis tenkidine ehemmiyet vermediklerini düşünmektedir. Daha dikkat çekici olan ise, Motzki'nin James Robson'un yayınları hariç Batı'da klasik İslâm hadis tenkidinin yeterince incelenmediği (hatta bu hususta neredeyse hiç çalışmanın olmadığı) tespitidir. Ancak o, artık bu durumun Eerik Dickinson (2001), Scott C. Lucas (2004) ve Amin Kamaruddin'in (2005) araştırmaları sayesinde iyileşmeye başladığını da bildirmektedir.²⁴⁶

Batılı araştırmacıların Müslüman hadis tenkidini tam mânasıyla irdelemeden yetersiz olduğu kanaatine sahip olmalarını eleştiren Motzki, hadis ilimlerinde tespit ettiği bazı hususları kendisi de tenkit etmektedir. İbnü's-Salâh'ın, bir âlimin artık bir hadisin mevsukiyeti hususunda bağımsız olarak bir hüküm veremeyeceği (bunun caiz olmadığı), ancak tercihen Buhârî ve/veya Müslim'in ya da tanınmış bir hadis mecmuası müellifinin hükmüne güvenmesi gerektiği görüşünü eleştirmektedir. Böyle bir yaklaşımın, ferdin kendi entelektüel çözümünden vazgeçmesi yani daha önceki bir otorite tarafından verilen hükmü test edip eleştirmeksizin benimsemesi (taklit) anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Motzki'ye göre böyle bir şey, Batı bilim prensipleri açısından kabul edilemez bir durumdur, çünkü bir bilim adamının şahsî hürriyetini kısıtlar, yeni ilmî bulgulara mâni olur ve uzun vadede ilim adamlarının entelektüel kabiliyetlerinin azalmasına yol açar. Motzki, İbnü's-Salâh'ın kendi devrindeki hadis talebelerinin ilmî seviyelerinin bağımsız araştırma yapılmasına izin verilmeyecek kadar düşük olması gerekçesiyle taklit şartını getirdiğini ifade etmektedir. Bu durumda hadis talebelerindeki ilmî seviye düşüklüğünün devam ettiği müddetçe taklit şartının geçerli olduğu ve seçkin âlimlerin taklit etme mecburiyetinin haricinde olduğu sonucuna varılabileceği çıkarımını yapmakta ve buna kimin karar vereceği sorusunu ortaya atmaktadır.²⁴⁷

²⁴⁶ Harald Motzki, "Introduction", *Hadīth: Origins and Developments*, ed. Harald Motzki, The Formation of the Classical Islamic World, v. 28 (Aldershot; Burlington: Ashgate/Variorum, 2004), xvii-xxiii, li-lii; "Ewig wahre Quellen?", 63.

²⁴⁷ Motzki, "Ewig wahre Quellen?", 62,64.

İbnü's-Salâh'ın, Buhârî ve Müslim'in kitaplarındaki hadislerin güvenilirliğinin en yüksek mertebede olduğunu iddia ettiğini ve bunu Müslüman toplumu ve hadis âlimlerinin icmâ ile gerekçelendirdiğini ifade eden Motzki, icmâ ile ilgili cevaplanması gereken çeşitli istifhamlardan bahsetmektedir. Yanılmaz konsensüs olarak nitelediği icmâm, Batı bilimi açısından ampirik-bilimsel değil, teolojik bir kavram olduğunu belirtmektedir. Bunu da şöyle izah etmeye çalışmaktadır: İnsanlık tecrübesi; birincisi insanlar bir konuda ittifak ettiklerinde mutlaka haklı oldukları mânasına gelmediğini ve ikinci olarak bir defa fikir birliği oluştuğunda bunun ebediyen devam etmediğini öğretmektedir. Buna ilâve olarak Buhârî ve Müslim'in eserlerinin mutlak güvenilirlik derecesine yükseltilmesi, bu iki mecmuanın ilmî tenkitlere karşı dayanıklı hale gelmesi ve onların ihtiva ettiği hadislerden birini farklı değerlendiren, yani icmâya karşı çıkan herkesin kâfir veya mürted olarak değerlendirilmesi ihtimalini ortaya çıkarabilecektir. Motzki Buhârî ve Müslim'in, râvîlerin güvenilirliğini araştırma derecelerini, onlar hakkında başvurdukları bilgi kaynaklarını, edindikleri mâlûmatın sağlamlık seviyesini ve rivâyetlerin benzerleriyle mukayesesini sorgulamakta ve onların isnâdlar ve râvîlerin durumlarıyla ilgili hükümlerinin genellikle neye dayandıklarını bilmediklerini öne sürmektedir. İbnü's-Salâh'ın onların ellerinden gelenin en iyisini yaptıkları düşüncesinde olduğunu belirtmekte, ancak hadis tenkit ilminin henüz emekleme dönemi olan IX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Buhârî ve Müslim'in İbnü's-Salâh gibi hadis âlimlerinin gerekli gördüğü tüm standartları kullanmalarının muhtemel olmadığını iddia etmektedir.²⁴⁸

Motzki bir de ilk tenkitli hadis mecmua müelliflerinin hata yapma, elde ettikleri mâlûmatı öznel değerlendirme, eksik bilgileri kendi varsayımlarıyla telâfi etme, hadisi genel olarak kabul edilebilir veya muhteva açısından dikkate değer görülürse mahzurlu bir râvîyi görmezden gelme ihtimallerinin insan olmaları sebebiyle göz ardı edilemeyeceğini öne sürmektedir. Sayılan bu ihtimaller ve onların zamanındaki ricâl bilgisinin sınırlı olması, Motzki'nin görüşüne göre makbul hadisleri derleyen Buhârî ve Müslim gibi müelliflerin hükümlerini incelemek için mühim sebeplerdir.²⁴⁹ İslâm

²⁴⁸ Motzki, "Ewig wahre Quellen?", 64-65.

²⁴⁹ Motzki, "Ewig wahre Quellen?", 65.

âlimleri arasında Sahîhaynı Motzki'nin eleştirdiği Übnü's-Salâh gibi değerlendiren Ferrâ el-Begavî (v. 516/1122), Kâdî İyâz (v. 544/1149) ve İbnü'l-Esîr el-Cezerî (v. 606/1210) gibi hadis âlimleri mevcuttur. Muasır âlimlerden Ahmed Muhammed Şâkir (v. 1377/1958) ve M. Yaşar Kandemir de Sahîhayn hakkındaki icmâ görüşünü müdafaa edenlerdendir. Ancak bu görüşün aksine bir haberin sıhhatini tespit etmek için -hadis hangi eserde bulunursa bulunsun- tekrar ricâl tenkidinin yapılmasının isabetli olduğu, böylece daha doğru neticelere ulaşılabileceği görüşünü benimseyen Cemaleddin el-Kasımî (v. 1332-1914) gibi âlimler de vardır. Bünyamin Erul ve M. Emin Özafşar da bu eserlerin karizmasını eleştirenler arasındadır. Farklı görüşlerin serdedildiği bir meselede ümmetin görüş birliğinin olduğunu iddia etmek ilmî bakımdan zor görünmektedir.²⁵⁰ Ayrıca bir hadisin sıhhat ölçülerine sahip olup olmaması hususunda farklı değerlendirmeler olabilir. Bir muhaddisin sahih diye hüküm verdiği bir hadis, başka bir âlimin değerlendirmesine göre sahih olmayabilir. Bunun sebebi muhaddislerin geliştirdiği sıhhat kriterleri için bir ittifakın olmayışı ve hadis hakkında hüküm verecek olanın da bir muhaddis olmasıdır. Dolayısıyla muhaddis hadisi kendi içtihadı ile değerlendirecektir. Hadisin sıhhatinin tespiti içtihadî bir meseledir ve içtihat söz konusu olduğunda farklı hükümlerin ortaya çıkması tabiidir.²⁵¹

2.1.4 Motzki'nin Sahâbenin Udûl Vafım Tenkidi

İslâm hadis münekkitleri hadislerin mevsukıyeti veya kabul edilebilir sayılabilmesi için Motzki'nin düşüncesine göre yüksek ölçüler tespit etmelerine rağmen râvîler mevzubahis olduğunda durum farklı bir hale gelmektedir. Hicrî ilk iki asırdaki ricâl ile ilgili haberlerin çoğunda ya isnâd yoktur ya da sadece eksik bir isnâd vardır ve bu rivâyetleri nakledenlerin güvenilirlikleri nadiren açıktır. Buhârî ve Müslim'den önceki râvîler hakkındaki çelişkili künye bilgileri klasik hadis tenkidinin sağlam temellere dayanmadığını göstermektedir. Motzki, bu meseleyi sorgulamakta, menfî tesirlerinden ve sebep olabileceği belirsizliklerden bahsetmektedir. Motzki,

²⁵⁰ Kemal Özcan, "Buhârî ve Müslim'in Sahihleri Hakkında Farklı Görüşler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/2 (2014), 215-223.

²⁵¹ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 166; Mehmet Emin Çiftçi, "Hadislerin Sıhhatinin Tespitinde İctihat Problemi", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (2019), 46.

İbnü's-Salâh'ın meşhur ve saygın râvîlerin âdil olduğu görüşünü de tenkit etmektedir. Onların da bazı şartlar sebebiyle hata yapabileceklerini ve yanılacaklarını, bu hatalar güvenilirliklerini etkilemeyen hatalar dahi olsa meşhur râvîlerin incelenmesinin faydalı olacağını düşünmektedir. Motzki, sahâbenin udûl oluşunu da ayrıca değerlendirmekte ve bu hususta diğer oryantalist düşünce geleneğinden farklı düşünmediği anlaşılmaktadır. İlk nesil olan [Hz.] Peygamber'e şahitlik etmiş olan sahâbenin dürüst olması konusunda icmâ edilmesi, Motzki'ye göre onları eleştiri ve şüpheden korumak için geliştirilmiş bir şey olabilir ve bu mantıklıdır. Sahâbenin hadislerin rivâyetinde kilit bir işleve sahip olması ve bazı hadislerin sadece tek bir sahâbî tarafından nakledilmesi Müslüman âlimlerin onlara hususî bir mevki verme nedenini açıklamaktadır. Tarihî-tenkit açısından sahâbe hakkındaki bu ittifak tartışmalıdır ve senedlerin [Hz.] Peygamber'e kadar inkıtasız ulaşmasını sağlamaya yönelik teolojik bir yapıdır. Onlar da insandırlar ve hadis külliyatlarında râvî olarak ismi geçen 1000 kadar sahabînin hepsinin -uyumlu birer koyun- olması pek muhtemel değildir. Üstelik ricâl edebiyatı ashabın günah, hata ve zayıflıklarını gizlemeyen haberlerle doludur.²⁵²

Motzki, bir sahabînin [Hz.] Peygamber'in vefatından onlarca yıl sonra, hadisi nakletmesine sebep olan durum olmaksızın veya İslâm toplumunun çalkantılı tarihine ya da yaşlılığın hafızasındaki tahribatına rağmen [Hz.] Peygamber'in huzurunda ne söylediğini veya ne yaptığını tam olarak hatırlayabilmesinin mümkün olmadığını öne sürmektedir. Çünkü hadisler hafızada yer edecek büyük hadiselerle değil, umumiyetle günlük hayattaki küçük şeylerle ilgilidir. Bu nedenle de Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (v. 794/1392) *el-İcâbe* isimli eserini misal göstererek, münferit sahabîlerin diğer sahabîlerin hadislerinin güvenilirliği veya doğruluğu hakkında şüphelerini dile getirdikleri rivâyetlerin olmasını şaşırtıcı bulmamaktadır. Çok tenkit edilen sahabî Ebu Hüreyre'yi bu meseleye örnek olarak vermektedir. Batılı hadis araştırmacıları arasında hadislerin şifâhî ya da kitabî olarak nakledilmesi meselesinin de tartışıldığını belirten Motzki, şifâhî naklin hassas olduğunu, bilgiyi alıp rivâyet etme hususunda yönteminin olmadığını ve rivâyet süresi uzadıkça haberin tahrif olma ihtimalinin arttığını ifade etmektedir. Motzki, Batı hadis araştırmalarında Şii hadis alanına dair araştırmaların

²⁵² Motzki, "Ewig wahre Quellen?", 65-68.

başlangıçta az olduğunu ama 1970'lerden sonra bu durumun değiştiğinden de bahsetmektedir.²⁵³ İsnâd konusu Batı'da çok tartışılan konulardandır ve araştırmanın diğer bölümlerinde çeşitli vesilelerle ele alınmaktadır.²⁵⁴

Peygamberler Allah'tan aldıkları vahyi sadece insanlara tebliğ etmekle kalmamış, o vahyi hayatın içinde yaşanan bir din haline getirmişlerdir. [Hz.] Peygamber, tebliğ ettiği dinin insanları Allah'ın murat ettiği şekilde değiştirip dönüştürmesi için uzun seneler gayret etmiştir. İşte Motzki'nin udûl kabul edilmelerini eleştirdiği kimseler, o değişim ve dönüşümü Allah'ın Peygamberi'nin rehberliğinde ve onun gözetiminde yaşamışlardır. Sahâbe hem Allah Teâlâ hem de [Hz.] Peygamber tarafından övgüye mazhar olmuş bir topluluktur. Müslümanlar arasında umumî görüş (Şia ve Mutezile biraz farklı görüşe sahip) sahâbenin istisnasız hepsinin âdil olduğu yönündedir. İslâmî anlayışa göre fert mâsum ve günahsız değildir. Ancak ashâbın âdil oluşu, onların günahsız olması değil hadis rivâyeti hususunda Allah Rasûlüne yalan isnâd etmeyecekleri şeklinde anlaşılmalıdır.²⁵⁵ Ayrıca Motzki tarihî hadiselerin çoğunun şifâhî olarak günümüze kadar geldiği, insanların hafıza kuvvetlerinin, yaşadıkları zamana, topluma, şartlara ve ihtiyaçlara göre değişebileceği gerçeğini de unutmuş görünmektedir. Hadisler Batılılar için basit gündelik olayların aktarımı gibi algılanabilir ancak Müslümanların nazarında sıradan sözler değildir, aksine zihinlere kaydedilmesi, hayata ve diğer din mensuplarına aktarılması gereken, nakledilmediği takdirde sorumlu olunan mühim bilgilerdir.

Motzki, klasik İslâm hadis tenkidini araştırdığı “Ewig wahre Quellen? Wie glaubwürdig sind die Hadithe?” makalesindeki eleştirel açıklamaların, Müslüman münekkitlerin gayret ve başarılarını küçümsemek için değil, Batılı hadis araştırmaları bakımından sorunlu olan bazı meselelere dikkat çekmek için yapıldığını vurgulamaktadır. O, Schacht'ın hadis tenkidini görevine uygun olmamakla itham etmesini haksız bulmaktadır. Aynı zamanda Schacht'ın iddiası anakroniktir. Motzki, Müslüman âlimlerin sünneti ellerindeki imkân ve kaynaklarla şaşırtıcı derecede

²⁵³ Motzki, “Ewig wahre Quellen?”, 68-69; Motzki, “Introduction”, xxix, xxxii.

²⁵⁴ Motzki, Batı'da isnâda dair görüşleri ayrıca ele almıştır bk. Motzki, “Introduction”, xxxiii-xlii.

²⁵⁵ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 41; Talât Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 195, 1993), 36-37; M. Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler* (İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1959), 25-26; Yücel, *Hadis Usûlü*, 120-121.

rasyonel bir şekilde güvence altına almaya çalıştıkları ve çoğunlukla da modern tarihçiler gibi hareket ettikleri tespitini yapmaktadır. Sadece bazı problemlerli noktalarda, sünneti muhafaza görevlerinin başarısızlığa uğrama tehlikesi olduğu durumlarda, hedeflerine ulaşmak için icmâ kavramının yardımıyla dogmatik köprüler kurmuşlardır. Ancak Batılı tarihçi, din ve teolojinin vesayetinden kurtulmuştur ve artık dinî dogmaları tarihî kılmayı, meşrulaştırmayı kendine görev edinmemektedir. Bu sebeple de Müslüman âlimlerin dogmalarını ve yasaklarını dikkate almayarak, tarihî-tenkit metoduyla haberlerin bahsettiği olaylara yakınlığıyla meşgul olmaktadır.²⁵⁶

Motzki, 2016 senesinde yayınlanan İslâm dininde hadislerin yerini incelediği “Die Rolle der Prophetenüberlieferung (Hadith) im Islam” makalesinde “Ewig wahre Quellen?” makalesindeki benzer düşüncelerinin yanı sıra birkaç farklı yaklaşımdan bahsetmektedir: Müslüman âlimler arasında, hukuku tayin etmede hadisin Kur’ân’dan sonra ikinci sırada yer aldığı görüşü hâkim olmaya başladığında, [Hz.] Peygamber’in vefatının üzerinden 200 yıldan fazla zamanın geçtiğini öne sürmektedir. Onun vefatından sonra Müslüman toplumunun içindeki menfaat gruplarının siyasî iddialarını ve dinî görüşlerini desteklemek için [Hz.] Peygamber’in otoritesinden faydalanmaya çalıştıklarının ve din şarlatanlarının yıllarca ona yalan isnâdında bulduklarının bir sır olmadığını da ilâve etmektedir. Motzki’ye göre İslâm âlimleri bu meseleyi çözmek için isnâda odaklanmışlardır. Fakat onların, isnâda adı geçen râvîlerin izlerini altı ila yedi nesil öncesine kadar sürmelerinin imkân dahilinde olup olmadığı şüphelidir. Bunun pek mümkün olmayacağı düşüncesi sebebiyle Batılı İslâm bilimciler, isnâdların mevsuk olmadığını iddia etmişler, onların bazıları isnâd zincirlerinin IX. ve X. asırlarda icat edildiğini, bazıları da VIII. asrın ikinci yarısında isnâd tahrifinin başladığını ileri sürmüşlerdir. Ancak Müslüman münekkitler, daha VII./I. yüzyılda [Hz.] Peygamber’in bazı sahâbelerinin, sahâbenin bilgilerini şifâhî ve bazı durumlarda kitabî olarak alan, sonra da talebelerine nakleden hadis halkaları oluşturduklarını ve bu ilim merkezlerinin muntazam şekilde Arap Yarımadası dışında başka bölgelerde de kurulduğunu kabul etmişlerdir. Gayrimüslimler tarafından yapılan son araştırmalar bu ilim merkezlerinin VII./I. yüzyılda gerçekte de var olduğunu göstermiştir. İşte Motzki’nin düşüncesine göre, Müslim gibi hadis âlimlerinin, IX./III.

²⁵⁶ Motzki, “Ewig wahre Quellen?”, 69-70.

yüzyılda, çok sayıdaki hocalarından, çeşitli ilim merkezlerinin hadis rivâyetlerini aldıklarını ve kendi külliyatları için bu birikimden mevsuk olanları kendi kıstaslarına seçtiklerini varsaymak mümkündür.²⁵⁷ Aslında Motzki belki bu merkezlerinin varlığının tarihî olarak ispat edilmesinden önce de müşterek râvînin bir hadis müdevvini olarak kabul edilebileceği görüşündedir.

Günümüz bakış açısıyla Müslim gibi İslâm âlimlerinin sıhhat kıstaslarının kullanımını engelleyen sorunların varlığını hâlâ sürdürdüğünü düşünen Motzki, rivâyetler ve râvîler hakkındaki bilginin kapsamı ve güvenilirliğinin eskiye doğru gidildikçe azaldığını iddia etmektedir. VII./I. yüzyılın hoca-talebe münasebeti hakkındaki mâlûmatın sonraki devirlere kıyasla daha zayıf olduğu için zor bir dönem olduğunu iddia eden Motzki, bazı âlimlerin sahâbe ya da talebelerinden birine yanlış atıfta bulunmasının veya rivâyetin aslında mevcut olmayan şeyleri nakletmesinin ihtimal dışı olmayacağını ileri sürmektedir. Hadis külliyatlarındaki bir hadisin bilinen bütün varyantları toplanıp isnâdları birbiriyle mukayese edildiğinde bunların VII. asırda birleştiği fark edilmekte ve ağacı andıran bir şema haline getirildiğinde daha açık görülmektedir. Bu asırda genellikle rivâyet tek râvîden aktarılmaktadır ki bu Müslüman âlimler tarafından da farkedilmiştir. Fakat bu durum Müslüman âlimler için hadisin kaynak olarak değerini yitirmesine sebep olmamış, kullanılan bazı ölçütlerle hadislerin mevsukiyeti tespit edilmeye çalışılmıştır.²⁵⁸ Neticede Motzki, isnâd ve metin tahlil metodunu kullanması, muhtemelen Müslüman hadis tenkidini diğerlerinden daha iyi bilmesi ve rivâyetler hususunda daha az ön yargıya sahip olması sayesinde, tek râvîli tarikler meselesini sorunlu bulsa da diğer oryantalistlere kıyasla hadisleri daha erken dönemlere tarihlendirmektedir.²⁵⁹

2.2 Motzki'nin Oryentalist Gelenekteki Mevkii

İslâm araştırmalarına kendisini iten sâiki daha önce de bahsi geçtiği üzere İslâm'ın ve Müslümanların bu cihanda mevcudiyetlerine ve bu iki unsurun insanlar

²⁵⁷ Harald Motzki, "Die Rolle der Prophetenüberlieferung (Hadith) im Islam", *Zwischen Exegese und religiöser Praxis: heilige Texte von der Spätantike bis zum Klassischen Islam*, ed. Peter Gemeinhardt (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 232-233.

²⁵⁸ Motzki, "Die Rolle der Prophetenüberlieferung (Hadith) im Islam", 234-237.

²⁵⁹ Bk. Fatma Kızıl, "Batı'da Hadis Çalışmalarında Tek Râvîli Tarikler", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 10/2 (2012), 7-22.

tarafından hayatın sual ve meselelerine bulunan cevabın ve çözümlerin bir parçası olmalarına bağlayan (bk. 1.4) Alman müsteşrik Harald Motzki, oryantalist gelenekten neşet eden Batılı araştırmacılardan biridir. Burada “oryantalist” kavramının çağrıştırdığı negatif anlama kısaca değinmek yerinde olacaktır. Bernard Lewis (1916-2018) oryantalizm kavramının artık kurtarılamayacak kadar kirlendiğini, daha önemlisi değerini yitirdiğini ve onu taşıyanlar tarafından terkedildiğini ifade etmiş ve bu terk edişin 1973 yazında Paris’te yirmi dokuzuncu Uluslararası Oryantalistler Kongresi’nde resmî ifadeye dönüşerek “oryantalist” teriminin oylanarak kaldırıldığını bildirmiştir.²⁶⁰ Uzun senelerdir Frankfurt Goethe Üniversitesinde çalışan Ömer Özsoy, ilmî bir toplantının video kaydında, pek çok İslâm bilimci arkadaşını birine tanıştırdırken yanlışlıkla “oryantalist” diye tanıtırsa, bu kimsenin bunu bir çeşit küfür gibi addedip, kendisinin oryantalist olmadığını, İslâm bilimci veya Kur’ân bilimci ya da Arabistik uzmanı demeyi tercih ettiğini dile getirmiştir.²⁶¹ Özsoy’un kendisinin de hak verdiği arkadaşından naklettiği bu tepki hiç kuşkusuz, son yüzyıllarda oryantalistlerin büyük bir çoğunlukla gayrimüslim oluşları ve müslüman araştırmacıların böylesi bir grup içinde anılmalarına karşı gösterdiği doğal bir tepki olarak değerlendirilebilir. Öte taraftan Almanya üzerinden düşündüğümüzde Batı’da oryantalizm kavramından tamamen vaz geçildiği de düşünülmemelidir. Zira Alman yüksek okullarında, İslâm bilimi, Arabistik, Türkoloji, bizzat Doğu bilimi “Orientalistik” bölümü ismi altında öğrencilere takdim edilmektedir.²⁶² Bundan dolayı bu çalışmada zaman zaman “oryantalist” kelimesi kullanılmıştır.²⁶³

²⁶⁰ Andrew Dole, “The Question of Orientalism by Bernard Lewis | The New York Review of Books”, *The New York Review of Books*, (1982), 4.

²⁶¹ Ömer Özsoy, “Almanya’da İslam Araştırmaları ve İslam İlahiyatı” (29 Aralık 2022).

²⁶² Stiftung zur Förderung der Hochschulrektorenkonferenz, “Orientalistik studieren in Deutschland - Hochschulkompass”, *Hochschulkompass. Ein Angebot der Hochschulrektorenkonferenz* (2024).

²⁶³ Kelimenin aslı Orient yani Doğu olması ve Doğuya dair bilimleri mecburen bu isimle zikretmeleri ya da tarihte oryantalizme yüklenen menfî manâları önemsemedikleri için bu şekilde kullanıyor olabilirler. Ancak Almanya’da eğitim görmüş bir akademisyen olan Serdar Aslan, Almanların bir ideoloji olan oryantalizmi bir bilim olan oryantalizmden tefrik etmek için Almandaca Orientalistik/Orientwissenschaft ile Orientalismus ayrımına gittiklerini ifade etmektedir. Yine de isim ve sıfat kullanımında oryantalizmle fark ortadan kalktığı için değişiklik yapılmış, Islamwissenschaft, Nahostwissenschaft gibi yeni kavramlar kullanılmaya başlanmıştır Aslan, “İdeolojik Oryantalist Paradigma ve Goethe’nin Kozmopolit Oryantalizmi”, 183.

Batı hadis çalışmalarında Motzki'nin en mühim oryantalistlerden biri olduğu söylenebilir.²⁶⁴ Motzki, İslâmî kaynaklara yaklaşımı, araştırmalarında kullandığı metot ve titiz çalışmaları ile Müslüman ilim dünyasında dikkat çektiği kadar, oryantalist gelenek içindeki meslektaşlarının da nazarıdikkatini celbetmiş bir müsteşriktir. Onun çalışma tarzı, kullandığı yöntemlerin özgünlüğü, en mühimi bulguları diğer oryantalistlerin Motzki'yi kendilerinden başka bir kategoride değerlendirmelerine sebep olmuştur. Mesela Herbert Berg şarkiyat araştırmacılarını, XIX. asırda hadis araştırmalarına damgasını vuran Goldziher'in başını çektiği, Schacht ve Wansbrough'un da ardından geldiği ve daha pek çok müsteşrikin dahil olduğu şüpheciler; Sezgin, Abbott, Schoeler gibi bazı akademisyenler ve bazı araştırmalarının sonuçları büyük ölçüde Sezgin ve Abbott'a benzediği için Motzki'nin içinde olduğu iyimserler²⁶⁵ (ya da şüpheci olmayanlar) olmak üzere ikiye ayırmıştır.²⁶⁶ Fakat Motzki Berg'in bu tasnifini²⁶⁷ mânasız ve eksik bulmuştur.²⁶⁸

Batıda olduğu gibi Türkiye'de de bazı akademisyenler müsteşriklerle ilgili Motzki'nin de mevcut olduğu çeşitli tasnifler yapmışlardır. Misal olarak Fatma Kızıl'ın ayırımından bahsedebiliriz. Kızıl, oryantalistleri şüpheciler, revizyonistler ve mutavassıtlar olarak tasnif etmekle beraber bazen farklı meyilleri sebebiyle dahil oldukları gruptan diğer gruplara “tedâhüllerin” olabildiğini de vurgulamaktadır. Goldziher ve Schacht'ın sıkı takipçisi G.H.A. Juynboll'ü istisna ederek günümüzde

²⁶⁴ Hacer Ayaz, “The Diferences in Historical Methodology Between Juynboll an Motzki Related to Hadith”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (2015), 44-45.

²⁶⁵ Berg Motzki'yi dahil ettiği sınıfı “sanguine” kelimesi ile ifade etmiştir. Fatma Kızıl bu kelimeyi “naif” olarak tercüme etmiş ve Berg'in sınıflandırmasını şüpheciler ve naifler olarak nitelendirmiştir. Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi* (Ankara: İsam Yayıncılık, 2013), 29. Ancak bu kelimenin naif olarak tercüme edilmesi zannımızca biraz ağır gibi görünmektedir. Lüğatte bu kelimenin manâsı “iyimser, ümitli ve hayata müspet bakan” anlamında örneğin Cambridge Dictionary'de “[of someone or someone's character] positive and hoping for good things”) şeklindedir “sanguine”, *Cambridge Dictionary*, 29 Mayıs 2024.

²⁶⁶ Herbert Berg, *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period* (Richmond, Surrey: Curzon, 2000), 1, 41-42.

²⁶⁷ Berg'in oryantalist tasnifini, “The Question of the Authenticity of Muslim Traditions Reconsidered: A Review Article” ile “The Orijins of Muslim Exegesis. A Debate” isimli makalelerinde tenkit etmiştir. Ayrıca daha önce müsteşriklerle alâkalı Wael b. Hallâq'ın bir sınıflandırmasından da bahsedilmişti (Motzki, Hallâq'ın Schacht mektebi merkezli yaptığı tasnifte orta yolu tutanlar kısmında yer alıyordu).

²⁶⁸ Bu misallerin yanında elbette başta Motzki'ninki olmak üzere başka müsteşrik tasnifleri de vardır. Mesela J.Koren ve Y.D. Nevo'nun oryantalistleri revizyonistler ve gelenekçiler diye iki sınıfa ayırması örnek olarak verilebilir J. Koren - Y. D. Nevo, “İslâm Çalışmalarına Metodolojik Yaklaşımlar”, çev. İhsan Kahveci, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (15 Aralık 2003). Motzki'nin kendi taksimatı ilerleyen kısımda ele alınacaktır.

Batılı İslâm ve hadis araştırmalarında umumiyetle daha fazla revizyonist ve mutavassıtların tesir sahibi olduklarını da belirten Kızıl, John Wansbrough, Patricia Crone ve Michael Cook’u revizyonistler, malum üçlü Goldziher, Schacht ve Juynboll’ü şüpheciler ve Gregor Schoeler’le Motzki’yi mutavassıtlar kategorisinde²⁶⁹ sınıflandırmaktadır.²⁷⁰ Ali Dere ise oryantalistlerin hadis ilmine yaklaşımlarını tetkik ettiği çalışmada, Motzki’nin değerlendirmelerinin Batılı araştırmalarda selevi taklit etme düşüncesinin yavaş yavaş kırılmaya başladığının bir misali olduğunu belirtmiş, Motzki’nin mukallitliği reddeden bir yapıya sahip olduğuna işaret etmiştir.²⁷¹ Diğer bir ilim adamı Özcan Hıdır da tasniften ziyade bir değerlendirme yapmış, Kızıl’ın sınıflandırmasına benzer bir şekilde Motzki’yi diğer oryantalistlere nazaran nispeten insafli ve objektif araştırma icra eden bir müsteşrik olarak tavsif etmiştir.²⁷²

Makalelerini Türkçeye tercüme ederek araştırma konumuz olan müsteşrikin ülkemizde daha fazla tanınmasına vesile olan Bekir Kuzudişli, oryantalistlerin taksimini bizzat Motzki’nin sınıflandırması üzerinden yapmaktadır. Motzki oryantalist paradigma içindeki kendi mevkiini Schacht’a göre tespit etmektedir. Schacht sonrası oryantalist gelenek içerisindeki akademisyenler Schacht’ın görüşlerine dair tutumlarına göre üç kısma ayrılır; birincisi Schacht’ın yaklaşımlarını alenen reddeden ilim adamları: Bu zümre onun *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* isimli eserinin yayınlanmasından sonraki birkaç on yılda ortaya çıkan, Batı araştırmalarına âşinâ olan Sezgin, el-A‘zamî gibi umumiyetle Müslüman âlimlerdir. Aralarında Johann Fück ve Nabia Abbott gibi birkaç gayrimüslim de mevcuttur. Bu araştırmacıların çoğu Goldziher ve Schacht’ın faraziyelerini reddetmiş ancak sadece onların karşısında kendi fikirlerini sunmakla iktifa etmişler, birkaçı hariç onlarla tartışmaya ve iddialarını çürütmeye cesaret edememişlerdir. Bu gruptaki ilim adamları çoğunlukla alenî ifade etmeksizin aksi ispatlanmadıkça hadislerin sahih kabul edilmesi

²⁶⁹ Kızıl’ın yaptığı bu sınıflandırma ve dayanakları için kendisinin gözden geçirilerek basılmış doktora tezine bk. *Müşrek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 25-57.

²⁷⁰ Kızıl, “Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları”, 175-179.

²⁷¹ Ali Dere, *Oryantalistlerin Hadis’e Yaklaşımları. Eleştirel Bir İnceleme* (Ankara: İlahiyat, 2006), 150.

²⁷² Özcan Hıdır, “Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metotları (The Orientalist Methodology of ‘Dating Hadiths’)”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 114; “Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi -M. Fuad Sezgin ve M. Mustafa el-A‘zamî Örneği-”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/1 (2007), 23.

gerektiği esasını müdafaa etmişlerdir. Schacht'ın fikirlerini takip eden araştırmacılardan müteşekkil ikinci sınıf, birinci sınıfa dahil olan akademisyenlerin görüşlerini reddedip, iddialarını ve delillerini ikna edici bulmamışlardır. Bu grup da ilk gruba tamamen zıt olarak, aksi ispat olununcaya kadar tâbiîn veya daha sonraki nesillere atfedilen rivâyetlerin uydurma kabul edilmesi gerektiği şeklindeki metodu takip etmişlerdir. Motzki, John Wansbrough ve Patricia Crone'u bu sınıfta değerlendirmektedir. Üçüncü sınıfı ise Schacht'ın hadislerle ilgili görüşlerinin tamamını olmasa da bir kısmını kabul eden, onun fikirleri arasında çok aşırı ya da çok genellemeci olduğunu düşündükleri hususları tashîh etmeye gayret eden akademisyenler teşkil etmektedir. Bu araştırmacılar da iki kısma ayrılır: a) Bunlardan bazıları hadislerin şekil ve muhtevası arasında bir ayırım yapmıştır. Yazılı kaynaklarda bulunduğu şekliyle hadislerin oluşumunun geç dönemde meydana gelmesi meselesinde Schacht'la hemfikir olmakla beraber hicrî ilk asrın tamamında [Hz.] Peygamber ya da sahâbeden hiçbir hadisin nakledilmediği iddiasını reddetmektedirler. Noel Coulsen (1928-1986), G. H. A. Juynboll, John Burton (1921-2005) ve David Powers (1951-) bu sınıfa dahil edilebilir. b) İkinci grup ise Schacht'ın bazı yöntemlerini kullanarak onun sonuçlarını tetkik etmeye çalışmışlardır. Onlar, hadisleri daha kesin bir şekilde tarihlendirme ve hicrî birinci asırda gerçekten kaynak olup olmadığını incelemek kastıyla Schacht'ın kaynak tenkidi metodunu daha da geliştirmişlerdir. Bu grupta da van Ess, Schoeler ve Motzki gibi isimler yer almaktadır.²⁷³ Motzki'ye göre bu ilim adamları, umumiyetle Müslümanların oluşturduğu zümrenin serdettiği, aksi ispatlanıncaya kadar bir hadisin doğru kabul edilmesi gerektiği görüşünü veya şüphecilerin öne sürdüğü, aksi ispatlanıncaya kadar bir hadisin uydurma olduğu iddiasını reddederler. Onlar bizzat tetkik edilmeden bir hadis hakkında umumî hükümlere varılmasını doğru bulmamaktadır.²⁷⁴

Kuzudişli'ye göre, bu tasnifte Motzki'nin kendisini ve Juynboll'ü, Schacht'ın görüşlerini tashih etmeye çalışanlar sınıfının iki farklı alt kısmında değerlendirmesi,

²⁷³ Motzki, kendisini ve Schoeler'i orta yolu tutan ilim adamları (middle ground scholars) olarak da nitelendirir, bk. Harald Motzki, "Theme Issue: Methods of Dating Early Legal Traditions: Introduction", *Islamic Law and Society* 19/1-2 (2012), 3.

²⁷⁴ Motzki, "Introduction", XXIV-XXVI; Bekir Kuzudişli, "Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki", *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, kitap editörü Harald Motzki, 11-45 (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 15-18.

Juynboll'ün fitne tarihlendirmesi araştırmasıyla münasip görünmektedir. Fakat Juynboll'ün Schacht'ın iddialarını daha da kuvvetlendirdiği alanların mevcut olduğunu ve onun bazı hususlarda Schacht'ın tezlerine itiraz dahi etse umumiyetle onun fikirlerini müdafaa ettiğini belirtmektedir. Buna ilâveten Motzki ile Juynboll, Motzki'nin sınıflandırmasında aynı üst grupta olmalarına rağmen Juynboll bazı meselelerde farklı açılardan Motzki tarafından tenkit edilmiştir. İşte bu sebeple Kuzudişli, Motzki'nin oryantalist gelenek içindeki yerinin tespiti için Juynboll'le kıyaslanmasının ve bu mukayeseyi her ikisinin de pek çok çalışmasında esas aldıkları müşterek râvi kuramı etrafında yapmanın faydalı olacağını düşünmektedir. Kuzudişli'ye göre Juynboll, müşterek râvi kuramında yalnızca isnâdları dikkate alıp faraziyesini bu esas üzerine geliştirmişken, Motzki, isnâd ve metnin birlikte değerlendirilmesinin lüzumuna inanır. İkinci olarak müşterek râvinin ve isnâdların geriye dönüş teorisinin yorumlanmasında her iki müsteşrik farklı fikirlere sahiptirler. Nihayetinde de kaynak istimali ve usulleri hususunda aralarında metodik farklılıklar mevcuttur.²⁷⁵ Böylece Kuzudişli, her ne kadar Schacht'ın takipçisi de olsa onu temâyüz ettiren bazı hususlar sebebiyle Motzki'yi daha farklı bir müsteşrik olarak görmektedir.

Eserlerinden yaptığı tercümelemleri ve kendisiyle gerçekleştirdiği röportajla Motzki'nin Türkiye'de tanınmasına vesile olan Bülent Uçar, müsteşriklere dair herhangi bir tasnif yapmasa da Motzki'nin dünya çapında hem gayrimüslim hem de Müslüman ilim dünyasında saygı gören bir şahsiyet olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Motzki'nin Batıda tartışmasız hakikat mümessili olarak neredeyse kutsanan Schacht'ın “tezlerini kendine hedef seçip”, bu tezleri genel geçerli algılanış düzeyinden “göreceli algılanış düzeyine indirgemeye” çalıştığına da dikkat çekmiştir.²⁷⁶

Türkiye'de henüz tanınma sürecinde, Motzki hakkında bir sempozyumda yaptığı sunumda Fikret Karapınar, Goldziher ve Schacht mektebinin neredeyse sarsılmaz yaklaşımlarına eleştirileri ve araştırmalarının getirileri sebebiyle onu diğerlerinden farklı değerlendirmiştir. Neticede de muhtemelen oryantalist akımın

²⁷⁵ Kuzudişli, “Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki”, 15-16.

²⁷⁶ Uçar, “Auszüge aus einem Interview mit Harald Motzki (gest. 2019)”, 250; “Editörün girişi”, 19.

klasik ve yeni oryantalist görüş temsilcileri olarak ikiye bölüneceğine işaret edip, Motzki'yi ikinci grupta telakki etmektedir.²⁷⁷

Motzki, bazı meslektaşlarının da işaret ettiği üzere kullandığı yöntemler benzer dahi olsa ulaştığı neticeler farklı olduğu ve diğerlerine nazaran Müslümanların görüşlerine nispeten yakınlığı sebebiyle kendi paradigmasında eleştirilmektedir. Ancak tarafsızlık gayreti, titiz çalışmaları, dürüst, dikkatli ve tutarlı bir bilim adamı olma vasfı sebebiyle olsa gerek Türkiye'de diğer şarkiyat araştırmacılarından ayrı bir mevkiye sahip görünmektedir.

2.3 Motzki'nin Hadis Tarihlendirme Usûlü

Motzki, Batılı İslâm bilimcisi ve bir tarihçi olarak aydınlanmadan sonra Batıda bilimin her şeye şüpheyle yaklaştığını ve İslâm araştırmalarının da haliyle bu şüphecilikten nasibini aldığını ifade eder. Doğu araştırmacıları, İslâm tarihine bu şüphecilik gözlüğü ile baktığından, onlara göre ne Kur'ân metninin ne zaman teşekkül ettiği ne de [Hz.] Muhammed'in ne zaman ve nerede yaşadığı kesin olarak bellidir. İslâm bilim dalının hedefi tarihî kaynaklardan istifade ederek İslâm kültürünü yeniden inşa etmektir. Ancak Şark araştırmacılarının kanaatlerine göre İslâm'ın ilk 150 senesi hakkında doğrudan belge neredeyse mevcut değildir, elde sadece sonraki dönemlerdeki külliyatlarda var olan haberler bulunmaktadır. Bu haberler ise tarihî açıdan kesin güvenilirlikte değildir. Bunun sebebi de muhtemelen bu haberlerin, dinî ve siyasî gelişmelerin tesirinde kalmış olması ya da bu gelişmeler sebebiyle uydurulmuş olmalarıdır.²⁷⁸ Motzki'nin bu ifadesi, Goldziher'in hadislerle alâkalı iddialarına ne kadar çok benzemektedir.

Motzki, İslâm'ın ilk iki asrı hakkında bir şeyler söyleyebilmek için bu dönemle ilgili haberlerin kaynak değerinin tespit edilmesinin gerektiğine işaret eder. Yani [Hz.] Muhammed'in hayatı veya İslâm'ın ilk iki yüzyılı ile alâkalı herhangi bir hadise hakkındaki haberin tarihî bakımdan itimat edilir olup olmadığı ya da ne derece itimat

²⁷⁷ Fikret Karapınar, "Harald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştiri", *Oryantalizmi Yeniden Okumak. Batı'da İslam Çalışmaları Sempozyumu 11-12-Mayıs 2002-Adapazarı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 599 İlmi Eserler 97 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 320.

²⁷⁸ Motzki, "Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen", 2-3.

edilebileceği sorusu, başka bir ifadeyle nakledilenle hakikatte vâki olan arasındaki fark cevaplandırılmalıdır. Bu nevi sualleri cevaplayabilmek için tarih ilmi kaynak tenkidi metodunu geliştirmiştir. Kaynak tenkidinin en mühim kısmı, kaynağın yaşı ve kökenidir. Bir kaynak, bahse mevzu olan hadiseye zaman ve mekân olarak ne kadar yakınsa o hadise ile ilgili haberin tahrif imkânı o nispette azdır. İşte bu sebeple tarihçinin haberin kıymetini meydana çıkarabilmek için en evvel kaynağı tarihlendirmesi²⁷⁹ gerekmektedir.²⁸⁰

Motzki, “Religiöse Ratgebung im Islam: Entstehung, Bedeutung und Praxis des muftî und der fatwâ” isimli, İslâm’da dînî danışmanlık hizmeti olarak vasıflandırdığı fetvaların teşekkülü, mânası ve müftülerin tatbikini ve fetvayı anlattığı makalesinde bu konuyla alâkalı bir misalden bahsetmiştir. Makalenin ikinci bölümünde Batılı araştırmacıların hadisin mevsukiyetine bakış açılarından hulâsaten bahsettikten sonra hadislerin onların iddia ettiği gibi²⁸¹ tamamen güvenilir olmadığına işaret etmiştir. Hatta onların hipotezlerinin aksine, en eski hadis kaynaklarındaki bazı rivâyetlerin Batı İslâm bilimindeki itibarlarından çok daha sağlam olduklarından ve [Hz.] Peygamber ve ashâbı hakkında, çok eski dönemlere ait olduğuna dair (yukarıda bahsi geçen şekilde kaynak yaşı oldukça fazla) pek çok gösterge olan, aksine bir delil olmadıkça otantik kabul edilmesi gereken kâfi sayıda metnin varlığından bahsetmiştir.²⁸² Motzki’ye göre mevcut bu metinler, fetvaların kökenlerinin [Hz.] Peygamber, sahâbe ve tabiûnun çalışmalarına dayandığı kanaatini desteklemektedir.²⁸³ Fakat Motzki, böyle metinlerin mevcudiyetinin Müslüman

²⁷⁹ Ahmet Yücel, *dating of traditions (Datierung von Islâmischen Überlieferungen)* teriminin, hadislerin tarihlendirilmesi şeklinde Türkçeye tercüme edildiğini, ancak bu tercümenin çok da isabetli olmadığını iddia etmiş ve bu kavrama karşılık olarak “hadislerin ortaya çıkış tarihini tespit etmek” şeklinde bir tercüme teklif etmiştir, bk. Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 192.

²⁸⁰ Motzki, “Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen”, 3.

²⁸¹ Hicrî 1./7. ve kısmen 2./8. asırdaki râvîlerle ilgili rivâyetlerin tarihî kaynak değeri Batıların çoğu tarafından son derece düşük kabul edilmektedir. Batı’da Goldziher ve Schacht’ın hadis çalışmalarından itibaren bahsi geçen dönemdeki haberlerin tahrif edilmiş olması ve sonraki dönemin gelişimini yansıtması şüpheleri kuvvetlenmiştir bk. Harald Motzki, “Religiöse Ratgebung im Islam: Entstehung, Bedeutung und Praxis des muftî und der fatwâ”, *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 2/1 (1994), 9.

²⁸² Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz* kitabında ve „Der fiqh des -Zuhri: die Quellenproblematik“ makalesinde bu sağlam metinleri ele almaktadır.

²⁸³ Ayrıca Motzki fetvalara önem atfetmekte ve İslâm hukukunun hem teşekkülünde hem de tekâmülünde muazzam bir rol oynadığını ifade etmektedir, bk. Motzki, “Religiöse Ratgebung im Islam”, 20.

müelliflerin delil olarak sundukları [Hz.] Peygamber ve sahâbe fetvaları hakkındaki rivâyetlerin tamamının da gerçek olduğu sonucuna götürmeyeceğini ve hatta hepsinin otantik olmasının kabul edilemez bir genelleme olacağını belirtmektedir. O, fetvaların çoğunun daha sonraları [Hz.] Peygamber ve sahâbeye atfedildiğini öne sürmüştür.²⁸⁴

Kaynak tenkidi meselesine geri dönecek olursak Motzki'ye göre Müslüman bilginler de haberlerin inandırıcılığını kuvvetlendirmek için hicrî III.-IV./IX.-X. miladî yüzyıllarda kaynak tenkidi için yöntem geliştirmişlerdir. Ancak Batılı araştırmacılar tarafından Müslümanların kaynak tenkidi kıstaslarının değeri umumiyetle düşük görülmektedir. Bu ithamın haklı ya da haksızlığı meselesinin ayrı bir araştırma mevzuu olduğuna işaret etmektedir.²⁸⁵ Netice itibariyle Motzki'nin İslâmî kaynakların güvenilirliğine yaklaşımı da diğer oryantalistlerden çok farklı görünmemektedir. Müslümanların kaynaklarına ve tenkit usullerine olan bu güvensizlik, Batılıların İslâm kaynaklarını kendi ilkeleri doğrultusunda farklı yöntemlerle incelemelerine yol açmıştır. Bu da İslâm'ı tamamen farklı okumalarına neden olmuştur.²⁸⁶

Motzki, kaynakların tarihinin tespiti için kullanılacak yöntemin, kaynağın cinsine göre değişiklik arz ettiği fikrindedir. Batılı müsteşriklerin İslâmî haberlerin yani hadislerin (Peygambere ait haberlerin dışındakileri de ihtiva eden geniş manâsıyla) tarihinin tespit edilmesinde sıklıkla kullandıkları yöntemler, beş kısımda tasnif edilebilir. Bunlar metinlere dayanan, hadisleri ihtiva eden külliyatları esas alan, metinlere ilâve olan isnâdı esas alan, metnin yanısıra isnâdı temel alan ve bunların dışında başka kıstaslara dayanan yöntemlerdir. Fakat metodların bu şekilde sınıflandırılması, tatbikatta her zaman masum bir şekilde kullanıldığı manâsına gelmemektedir.²⁸⁷ Hadislerin tarihlerinin tespitinin Batılı İslâm bilimcileri açısından niçin mühim olduğunu ve tarihlendirme yöntemlerini bu şekilde tasnif eden Motzki, dört ayrı eserinde bu yöntemleri ve onları istimal ederek tarihlendirme yapan araştırmacıları değerlendirmiştir. Birincisi 2001 senesinde İslâm araştırmaları

²⁸⁴ Motzki, "Religiöse Ratgebung im Islam", 9,19.

²⁸⁵ Motzki, "Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen", 4,19.

²⁸⁶ Syed, *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi*, 354.

²⁸⁷ Motzki, "Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen", 3-4.

profesörü olarak tayininden sonra Nijmegen Üniversitesi Felsefe Fakültesinde sunduğu “Methoden zur Datierung von Islâmischen Überlieferungen” konuşması (Antrittsvorlesung)²⁸⁸, ikincisi 2004’te *Hadîth: Origins and Developments* isimli kitaba yazdığı “Introduction” (giriş) makalesinin ilgili bölümü, üçüncüsü 2005 yılında yayınlanan “Dating Muslim Traditions: A Survey” isimli makalesi ve son olarak da “Theme Issue: Methods of Dating Early Legal Traditions: Introduction” adlı kısa makalesidir. Aslında bu müsteşrik, eserlerinin genelinde bu tarihlendirme ameliyesi ile az ya da çok meşgul olmuş, İslâmî kaynakların mevsûkiyetini kendi yöntemlerine göre sorgulamıştır. Batılı bir tarihçi ve İslâm bilimci olarak Motzki, tabii olarak diğer meslektaşları gibi Müslümanların kutsal saydığı Kur’ân’a, İslâm Peygamberine ve kutsala yakın telakki edilen hadislere sadece tarihî kaynak olarak bakmakta, derin bir şüpheyile yaklaşmakta ve Müslümanların aksine Batıdaki ilim adamlarının hadislere ilgisinin neredeyse sadece tarihî olduğunu da vurgulamaktadır.²⁸⁹

Motzki, genel olarak İslâm’ın, hususî olarak da İslâm hukukunun başlangıcı hakkında mâlûmat elde etme meselesinin bir buçuk asrı aşkın bir süredir Batılı araştırmacıları meşgul ettiğini vurgulamakta ve teklif edilen pek çok cevaba rağmen müsteşrikler arasında kalıcı bir fikir birliğine varılamadığına da işaret etmektedir. Bu fikir ayrılıklarının büyük ölçüde az evvel de zikredildiği gibi kaynak malzemesinin güvenilirmez doğasının bir sonucu olduğunu, itimat edilebilir doğrudan bir kaynak bulunmadığını, ilk bir buçuk asra ait bilgi ihtiva eden kaynakların çoğunun sonraki asırlarda ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ayrıca sonradan ortaya çıkan kaynakların da erken dönemler hakkındaki bilgilerinin daha önceki şifâhî ve/veya kitâbî kaynaklara dayandığını ileri sürdüğünü ve hatta açıkça iddia ettiğini bildirmektedir. Motzki’ye göre, bu kaynakların itimat edilir olup olmaması ile ilgili iki uç görüşten biri, İslâm’ın erken dönemi hakkında ilmî olarak temellendirilmiş bilginin varlığını, hatta bunun mümkün olduğunu reddeden şüphecilerin kanaatleridir.²⁹⁰ Şüpheciler

²⁸⁸ Antrittsvorlesung kelimesinin izahı için 178 numaralı dipnota bakınız.

²⁸⁹ Harald Motzki, “Dating Muslim Traditions: A Survey”, *Arabica* 52/2 (2005), 204.

²⁹⁰ Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz. Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts (İslâm Hukuk Biliminin Başlangıcı: 2./8. Yüzyılın Ortasına Kadar Mekke’deki Gelişimi)* isimli araştırmasıyla İslâm hukukunun başlangıç tarihinin Schacht’ın iddia ettiği tarihten en az 50-75 yıl daha geri geri götürülmesinin gerektiğini ileri sürmüştür. Hatta İslâm hukukunun Emevî devrinin sonunda teşekkül ettiği ön kabulünden hareket eden Schacht’ın hukukun kaynağını Irak’ta aramakta olduğunu ve aynı ön kabulle Crone’un da İslâm hukukunun kaynağını Suriye’de aradığını

kaynaklardaki erken döneme ait mâlûmatı, daha sonraki şartların ve fikirlerin geriye dönük yansımaları olarak ele almaktadırlar ve ileri gelen temsilcileri Goldziher, Schacht, Wansbrough, Cook, Crone, Calder ve G. R. Hawting'dir. Diğer uç görüşe sahip olanlar arasında, erken dönem İslâm kaynaklarına büyük ölçüde güvenen, bu temelde İslâm'ın ve İslâm hukukunun tarihî başlangıcını tanımlamaya ve yeniden inşa etmeye çalışan akademisyenler yer almaktadır. Bunlar M. Z. Sıddîkî, M. Sibâî, F. Sezgin, A. Hasan ve el-A'zamî gibi doğuştan Müslümanlar ve N. Abbot gibi gayrimüslimlerden müteşekkildir. Bu iki gruba ilâveten farklı nedenlerle radikal şüpheciligi reddeden ve iki uç arasında bir yol izlemeye çalışan Robson, N. J. Coulson, D. S. Powers, van Ess, M. Muranyi, Motzki ve Schoeler gibi akademisyenler vardır.²⁹¹ Bu üç grup arasında karşılıklı tenkitler yapılmaktadır ki bu esasen iyi bir şeydir, çünkü eleştiri olmaksızın ilmî ilerleme kaydedilemez.²⁹²

Motzki'nin görüşüne göre, erken dönem İslâm kaynakları, metinler ya da tarihî hadiseleri anlattığı iddia edilen rivâyet metinleri, metinlerle birlikte onları naklettiği öne sürülen şahısların isimlerinin listesi (isnâd) ve bu kişilerin ailevî ve coğrafi menşeyini, diğer âlimlerle münasebetini, ikâmet değişikliği bilgisini, râvî olarak kabiliyetlerine dair yorumları ve vefat tarihleri gibi bilgileri ihtiva eden III. yüzyıldan itibaren mevcut olan biyografik sözlükler olmak üzere üç ayrı cins bilgi ihtiva eder. Orta yolu tutanlar olarak Motzki ve Schoeler, bu üç bilgi türünün tarihî değerinin tespiti için somut incelemeler yapabilmeyi mümkün kılan yöntemler geliştirmişler ve uygulamışlardır. Çünkü iki müsteşrik de işaret edilen üç nevi²⁹³ kaynağın

tespit etmektedir. Fakat Motzki mezkûr araştırmasında, İslâm hukukunun başlangıcının etkileme alanı olarak I. asrın nihayetine kadar olan dönemle ve Arap yarımadası ile sınırlanması gerektiği neticesine ulaşmıştır. Fatma Betül Altıntaş *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivâyetlere Uygulanması Sorunu* isimli doktora tezinde, Bülent Uçar'ın tercüme ettiği *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz*'in giriş kısmından yukarıdaki konuyu alıntılanmaktadır. Ancak alıntı yaptığı kısımda Motzki'nin Schacht ve Crone hakkında yazdıklarını kendi görüşleri gibi algıladığı tespit edilmekte, dolayısıyla da yanlış yorumladığı anlaşılmaktadır. Bkz. Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivâyetlere Uygulanması Sorunu*, 335; Motzki, *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, 31-32, 35-36.

²⁹¹ Aslında daha önce Motzki'nin oryantalist tasnifinden Kuzudişli'nin taksimi vesilesiyle kısaca bahsedilmişti (bk. 2.2). Ancak burada kaynaklara yaklaşım bakımından ve kendi metodu bağlamında yer verilmiştir.

²⁹² Motzki, "Theme Issue", 1-2.

²⁹³ Motzki, bu üç bilgi cinsinden isnâdın iddia edildiği kadar da güvenilmez olmadığını tespit etmiştir. Onun bulgularına göre isnâd uydurmacılığı sadece tekil vakalarda ispat edilmiştir. Bu sebeple aksi ispat edilmeye kadar, sistemin genel olarak çalıştığı ve isnâdların, muhtemelen sistemin meydana geldiği zamanlar hariç güvenilir olduğu varsayımından hareket edilmesi gerektiğini savunmuştur Harald

güvenilirliğinin ancak çok sayıda teste tabi tutularak belirlenebileceği varsayımından hareket etmektedir.²⁹⁴

2.3.1 Motzki'ye göre Müşterek Râvî

Hadislerin ilk mevcut olduğu külliyyatlardan hareketle hadisleri tarihlendirmeye kalkmak geç zamanlı bir tarihlendirmeye sebep olmaktadır. Motzki böylesi bir tarihlendirmeyi hadis metinlerinin yazılı oldukları kaynaklara girmeden önce de “bir geçmişinin olduğunu” söyleyerek reddetmektedir. Halbuki mevzubahis olan hadislerin, erken kaynaklarda bulunan muhtelif metinlerinin incelenmesiyle, o hadislerin gerçekten bir tarihlerinin olduğu açığa çıkmaktadır. Fakat Motzki burada, hadislerin tespit edilen tarihlerinin daha geriye götürülüp götürülemeyeceği meselesine dikkat çekmektedir. Hadisleri daha geniş açıdan ve daha çok veri kullanarak tahlil eden isnâd metin bütünlüğü yöntemiyle bir hadisi tedavüle çıkararak râvî tespit edilebilir. Hadisleri tedavüle çıkararak, yayan kişinin yani müşterek râvînin (*common link*) rolü, Batılı araştırmacılara göre oldukça tartışmalıdır. Müşterek râvîyi uydurmacı ya da yalancı kabul eden araştırmacılar mevcuttur ve onların bu ithamlarını Motzki şöyle ifade etmektedir: “Müşterek râvîden, daha erken râvîlere ya da otoritelere [yani sahâbe ve Hz. Peygamber’e] ulaşan tekli isnâd zincirlerinin tarihî olarak güvenilirliğini belirlemenin hiçbir yolu yoktur.” Böyle bir durumda Motzki haklı olarak, bu kural öncül alınması halinde, hadis tarihlendirme ile alâkalı ihtimallerin artık tükeneyeceğini söylemektedir. Bu durumda da hadislerin neredeyse tamamı uydurma kabul edilebilecektir. İşte Motzki’yi diğer müsteşriklerden tefrik eden husus burasıdır. Çünkü bazı oryantalistler²⁹⁵ müşterek râvîyi hadisi uyduran yahut icad eden şahıs olarak telakki ederken Motzki, meseleye İslâm âlimlerinin naklettiği bilgilere benzer bir açılım getirmekte, müşterek râvînin illa uydurmacı ya da hadis mucidi olmasının şart olmadığını, hatta onun hadisleri düzenli olarak talebe halkalarına rivâyet eden müdevvinler olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu

Motzki, “The Prophet and the Cat: On Dating Mâlik’s Muwatta’ and Legal Traditions”, *Jarusalem Studies in Arabic and Islam* 22 (1998), 32.

²⁹⁴ Motzki, “Theme Issue”, 3.

²⁹⁵ Burada kastedilen oryantalistler Schacht ve Juynboll’dür. Bk. Schacht, *The Origins*, 171-172; G. H. A. Juynboll, “İsnad Analiz Metotları”, çev. Salih Özer, *İsnad Analiz Yöntemleri*, ed. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 78-88.

sınıfların ya da ders halkalarının nihayetinde kurum haline gelmiş bir öğrenme sistemine dönüştüğü de iddiaları arasındadır.²⁹⁶

Müşterek râvînin hadisi veya hadisin dayandığı mâlûmatı, ismini verdiği râvîden aldığı iddiasını apriori olarak kabul etmemek için hiçbir nedenin olmadığını düşünen Motzki, müşterek râvînin verdiği mezkûr bilgiyi reddetmek için misal olarak, onun ve haberi kendisinden aldığı şeyhinin yaşadıkları zamanın birbirine uymaması gibi müşahhas bir delilin olmasının gerektiğini ileri sürmektedir. Bunlara ilâveten Motzki'ye göre, söz konusu hadisin ve benzer hadislerin metinlerinin, uydurma olma ihtimalini çağrıştıracak imalar ihtiva edip etmediğinin de sorgulanması, müşterek râvînin güvenilirliğini destekleyebilmektedir.²⁹⁷

Motzki'ye göre müşterek râvî olgusunun en güzel izahı, tedvinle, hadislerin ilmî halkalarda sistemli ve mektep halini almış bir şekilde yayılmasıdır. O, hadis literatüründe tespit edilmiş müşterek râvîlerin çoğunluğunun, II. yüzyılda faal olan ilk üç tabakaya, yani ortalama hicrî 100 ile 175 yılları arasındaki zaman dilimine ait olduğu tezini savunmaktadır. Bu dönem, Motzki'nin iddiasına göre ilk büyük hadis eserlerinin telif edildiği ve hadislerin ilmî halkalarda düzenli bir şekilde nakledildiği dönemdir. İlk büyük müdevvinler (*the first major collectors*), haberleri talebelerine rivâyet ederken, hadisi pek çok bilgi kaynağından duymuş olsalar dahi kendilerini sadece bir şeyhin ismini vermekle sınırlanmışlardır. Motzki müdevvinlerin böyle davranmasının altında pratik nedenlerin yatabileceğini, bu faraziyelerin de müşterek râvîden eski otoriteye doğru isnâdların tek râvîli oluşunu açıkladığını düşünmektedir. Müşterek râvîlerin şeyhleri olarak iki veya daha fazla ismin verildiği nadir örnekler mevcuttur. Motzki, tabiûn tabakasından sonraki birçok müşterek râvînin müdevvin olduğu fikrinin hadislerinin tarihlendirmesiyle ilgili sonuçlarının olduğunu, çoğu örnekte bir âlim olarak müşterek râvînin faal olduğu zamanı, Schacht ve Juynboll'ün iddia ettiği gibi müşterek râvîlerin hadislerinin var olduğuna dair muhtemel en erken tarihe (*terminus post quem*) değil, muhtemel en geç tarihe (*terminus ante quem*)

²⁹⁶ Harald Motzki, "The Collection of the Qur'ân. A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments", *Der Islam* 78/1 (2001), 21-30. Sezgin hadis senetlerindeki ortak râvînin mecmua müellifi olduğunu daha önceden ifade etmiştir. Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Leiden: Brill, 1967), 1/82.

²⁹⁷ Motzki, "The Collection of the Qur'ân. A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments", 31.

tarihlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. En mühimi Motzki, aksini gösteren bir alâmet ya da delil olmadıkça müşterek râvînin en azından hadisi bilgi kaynağı olarak zikrettiği şahıstan aldığını kabul etmek gerektiğini savunmaktadır. İstisna kabilinden müdevvinin şeyhini gizlediği örnekler de mevcuttur.²⁹⁸

Motzki'ye göre birçok husus İslâm hadis tarihiyle uyumlu bir şekilde, müşterek râvîlerin hicrî I. asırda yaşayan İslâm toplumu hakkında belli bir nizam içerisinde bilgiler yayan hocalar ve ilk büyük müdevvinler olduğunu göstermektedir. O, her ne olursa olsun hicrî I. yüzyılda yavaş yavaş gelişmeye başlayan, II. yüzyılda yaygın hale gelen isnâd sorma geleneğinin, isnâd zincirinin alt tarafında tek râvîli tarihin ortaya çıkması için ön şart olduğu görüşündedir. Hadis müdevvinlerinin hadisi kimden aldığını sorması ve onun da kendisinin aldığı kişiyi veya herhangi bir râvîyi zikretmesi muhtemeldir. Fakat hadisi alan kişinin râvîye kaynağını sormayarak, en muhtemel bir râvîyi uydurup ilâve etmesi de ihtimaller arasındadır. Burada da görüldüğü üzere Motzki uydurma ihtimalini her zaman göz önünde bulundurmaktadır. Onun tespitine göre ilk hadis müdevvinleri, sonraki dönemlerin aksine genellikle tek bir râvî ve isnad zincirini vermeleri ve sadece en fazla güvendikleri hadisi nakletmeleri sebebiyle uzun bir râvî zinciri nakletmeyi gerekli görmemişlerdir. Bunlar yukarıda bu meseleyle ilgili Motzki'nin bahsettiği pratik sebeplerdir. Bundan dolayı da müşterek râvî öncesindeki tek râvîli isnâdın uydurma olduğunu iddia etmek hem genellemeci bir tutum olur hem de tutarlı değildir.²⁹⁹

Motzki'nin müşterek râvî anlayışı diğer oryantalistlerden oldukça farklıdır. O, aksine bir delil olmadıkça müşterek râvîlerin hadis müdevvinleri olarak kabul edilmesi gerektiği görüşündedir. Müdevvinlerle alâkalı da makul izahları vardır. Motzki müşterek râvî kuramını Cook'un iddialarına karşı müdafaa etmiş ve Schacht'ın hadis tarihlendirme ameliyesine dair bazı kaidelerini, onun bazı görüşlerini dışarda

²⁹⁸ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 238-242.

²⁹⁹ Harald Motzki, "Quo vadis, Hâdîl-Forschung? Eine kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll: „Nâfi' the mawlâ of Ibn 'Umar, and his position in Muslim Hâdîl Literature"" 73/1 (1996), 45-46; krş. Kübra Güngör, "Harald Motzki'nin Müşterek Ravi Teorisine Katkıları ve Teoriye Yöneltilen Eleştiriler", *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - IV. 6-8 Mayıs 2013, Bursa* (İstanbul: İlmi Etüdler Derneği; Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2013), 978-979; krş. Ömer Faruk Akpınar, "G.H.A. Juynboll'un Nâfi' Hakkındaki İddialarına H. Motzki'nin Verdiği Yanıtın Değerlendirilmesi", *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 36.

bırakmak şartıyla -Schacht'ı çok eleştirmesine rağmen- kıymetli bulduğunu beyan etmiştir.³⁰⁰ O da diğer meslektaşları gibi Schacht'ın yolundan gitmektedir. Gerçi zaten yaptığı oryantalist tasnifinde, kendini Schacht'ın görüşlerini tadil eden takipçileri sınıfında kategorize etmiştir.

Motzki, müşterek râvînin sistematik hadis müdevvinleri olarak kabul edilmesi fikrinin, sahâbe tabakasına ait olan müşterek râvîleri veya bizzat [Hz.] Peygamber'in müşterek râvî olduğu misalleri izah edemediğini ileri sürmüştür. Ancak bir sahâbînin müşterek râvî olarak gözüktüğü hadislerle, [Hz.] Peygamber'in müşterek râvî olduğu ve kendisinden birçok sahâbînin o hadisi naklettiği iddia edilen mütevatir haberleri birbirinden tefrik etmektedir. Motzki'ye göre sahabînin müşterek râvî olduğu hadislerin gerçek bir rivâyet sürecinin sonucu olma ihtimali dışlanamaz. Ancak [Hz.] Peygamber'in bir hadisin müşterek râvîsi olmasının mahiyeti, bir problem olarak durmakta, çözümü bulunmamakta ve çeşitli ihtimallerin dikkate alındığı bir araştırmayı hak etmektedir.³⁰¹ Bu yaklaşımıyla Motzki'nin, her ne kadar müşterek râvî hususunda diğer müsteşriklerden biraz farklı bir anlayışa sahip olsa da oryantalist geleneği ayakta tutan temel fikirlerden asla ayrılmadığı görülmektedir. Zarif bir insan olması sebebiyle Müslümanları rencide etmemek için alenî bir şekilde söyleyemese de isnâdın [Hz.] Peygamber'e dayanan kısmının uydurma olduğu zannının olduğu anlaşılmaktadır. Motzki'nin bu görüşüne karşı Kuzudişli, hanımların, meçhul ve mübhem râvîlerin isnâd zincirindeki yerine dair deliller sunmuş, onun bu düşüncesinin yanlışlığını göstermek istemiştir. Ancak Uçar'la yaptığı röportajda Motzki, [Hz.] Peygamber hakkında erken döneme ait haberlerin varlığının düşünülebileceğini, mevcut kaynaklardan bazı hadislerin öz itibarıyla inşa edilebileceğini ifade etmektedir. Hatta Schoeler'in [Hz.] Âişe'nin naklettiği bazı haberleri tespit ettiğinden de bahsetmektedir.³⁰² [Hz.] Peygamber hadisinin tamamen olmasa da özünün inşa yoluyla varlığının Motzki tarafından kabul edilmesi, Müslümanlar için bir şey ifade eder mi veya ne ifade etmeli suali cevap beklemektedir.

³⁰⁰ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 230-237.

³⁰¹ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 241-242.

³⁰² Kuzudişli, "Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki", 26-33; Uçar, "Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine", 306.

2.3.2 İsnâd Metin Bütünlüğü Tahlil Metodu

İsnâd ve metin bütünlüğü³⁰³ tahlil metodu, rivâyetlerin tarihini tespit ederken hem metinlerin hem de isnâdların tetkik edildiği bir araştırma yöntemidir. Daha önce de kullanılmış olan bu tahlil metodunun yeniden istimal edilmeye başlanması aslında Motzki ve Schoeler'in gayretiyle olmuştur. Son dönemlerde bu metodun yeniden ihya edilmesinin sebebi, rivâyetlerin iki unsurunun birlikte tetkik edilmesinin sadece metin ya da sadece isnâd temelli araştırmalardan daha emin neticeler vereceğinin anlaşılmasından ve isnâd analizinin gerçek gelişiminin, isnâd kümelerinin sunî yorumuna dönüşme eğiliminden duyulan huzursuzluktan kaynaklanıyor gibi görünmektedir.³⁰⁴

2.3.2.1 Kısaca Tarihçesi

Motzki XIX. asırda Batılı Hadis araştırmalarında isnâdın tarihlendirme kaynağı olarak Johannes H. Kramer ve Aloys Sprenger gibi akademisyenler tarafından kullanıldığını ifade etmektedir. J. Kramers 1953'te yayınlanan bir makalede farklı metinleri isnâdlarıyla beraber mukayese etmiş, hadisin bir düzine tarîkini tahlil etmiş ve isnâd ve metinler arasındaki münasebeti kaydetmiştir. Neticede Kramers, bu tahlil metoduyla, metnin kaynağı, gelişimi ve metinle alâkalı unsurlar hakkında çok teferruatlı sonuçlara ulaşmıştır. Kramers'in ardından van Ess, 1975'te yayınlanan *Zwischen Hadîf und Theologie: Studien zum Entstehen prädestinationischer Überlieferung* (Hadisle Kelâm Arasında: Kaderci Rivâyetlerin Teşekkülü Hakkında Araştırmalar) isimli kitabının ilk bölümünde, isnâdla metin bütünlüğü tahlil metodunu, bu yöntemin işleyişini ve zayıf noktalarını göstermiştir. Fakat Cook, *Early Muslim Dogma* adlı eserinde, van Ess'in söz konusu çalışmasında tarihlendirme için isnâdları metinlerle birlikte değerlendirmesini tenkit etmiştir. İsnâdların tarihî olarak güvenilirmez olduğu kanaatinin hâkim olduğu oryantalist paradigmanın bir mümessili olan Cook, isnâdların yayılmasıyla isnâd sahteciliği ihtimalinin, tarihlendirmede isnâdın kullanılmasına müsaade etmediğini ileri sürmüştür. Motzki de Cook'un van

³⁰³ Oryantalistlerin hadis tarihlendirme yöntemlerinden isnâd ve metnin birlikte değerlendirildiği *isnad cum matn* metodu farklı şekillerde Türkçeye tercüme edilmiştir. İsnâd ve metin; isnâd ile metin; isnâd-metin; isnâd+metin/isnâd artı metin ve isnâd metin birlikteliği gibi. Bu araştırmada bu metot umumiyetle isnâd ve metin bütünlüğü şeklinde kullanılmıştır.

³⁰⁴ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 250.

Ess'in isnâd metin bütünlüğü analiziyle ilgili tenkidini eleştirmiştir. Hatta Cook'un van Ess'in kitabı hakkında faraziyelerden hareket eden, genelleyici tenkidi ve kitabın Almanca olması sebebiyle rağbet görmediğini ileri sürmüştür.³⁰⁵

1980'lerin sonunda Kramer ve van Ess'in yaklaşımı yeniden canlanmıştır. Bu defa Gregor Schoeler hadislerin yazımı ile ilgili lehte ve aleyhte olan hadislerin metin ve isnâdlarını birlikte araştırmıştır. Yine Lawrence I. Conrad kıyametle ilgili bir hadisi isnâd ve metin analiziyle tetkik etmiş, aynı şekilde Motzki de İslâm hukuku ile alâkalı birçok hukukî hadisi bu metodla incelemiştir. Bu tahlil metodunu Maher Jarar, Uri Rubin, Ludwig Amman, Franz Rosenthal, Marco Schöller ve Irene Schneider de kullananlardandır.³⁰⁶

Kısaca tarihçesi bu şekilde olan isnâd ve metnin hadis araştırmalarında bir tahlil metodu olarak istimali, Schoeler ve Motzki ile asıl halini almıştır. Metin ve isnâdın beraberce tahlili, "matn cum isnad" metin ve isnâd tahlili olarak da isimlendirilmiştir. Bu isnâd ve metinden hareketle rivâyetlerin incelenmesi metodu, araştırmanın başlangıç noktasına ya da yoğunluğuna bağlı olarak isnâd ve metin bütünlüğü yahut metin ve isnâd bütünlüğü tahlil metodu olarak isimlendirilebilir. Motzki, bu tahlil yönteminin kendisi ve Schoeler tarafından daha da geliştirilerek, gerçek rivâyetlerle yayılan rivâyet tarîklerini birbirinden tefrik etmek için kullanıldığını ifade etmiştir. Onlar, birkaç farklı tarikle nakledildiği iddia edilen metinleri incelemişler ve farklı tarîklerle gelen rivâyetlerin araştırılmasının, metinlerin birbirine bağımlı olup olmadığı (ki bu isnâdların yayıldığına işaret eder) sorusuna cevap bulmak için yardımcı olabileceğini göstermişlerdir. Motzki, Schoeler'le bu metodu tekâmül gayretlerinden sonra, metodun başkaca çalışmalarda kullanıldığını belirtmektedir. Motzki'ye göre bu yöntem, sadece hadis metninin rivâyet tarihinin tespitine değil, aynı zamanda rivâyet esnasında metinde meydana gelen değişikliklerin yeniden inşa edilmesine de (*reconstruction*) imkân sağlamaktadır.³⁰⁷ Son zamanlarda Motzki ve Schoeler'in gayretleriyle ihyâ edilen bu metodla, isnâd ve metnin bir bütünlük içinde incelendiğinde, sadece isnâda veya sadece metne dayanan

³⁰⁵ Motzki, "Introduction", xxxiv, xlvii; Motzki, "Dating Muslim Traditions", 230.

³⁰⁶ Motzki, "Introduction", xlvii-xlix.

³⁰⁷ Motzki, "Introduction", xlix; Motzki, "Dating Muslim Traditions", 250.

araştırmalara nazaran daha itimat edilir sonuçlar verebileceği anlaşılmıştır.³⁰⁸ Böylece diğer Batı tahlil yöntemlerinden daha kullanışlı, daha hassas bulgular temin edebilen ve eski metinlerin yeniden inşa edilmesine de zemin hazırlayan bir yöntem, isnâd metin bütünlüğü yöntemi Batı ilim dünyasında yeniden kullanıma sunulmuştur.

2.3.2.2 Yöntemin İşleyişi

İsnâd metin bütünlüğü analizinin hareket noktası, kısmî müşterek râvînin³⁰⁹ mevcut olduğu birçok haberin isnâd zincirinde ve o hadise ait metin târîklerinde ortak hususların bulunmasıdır. Bu ortak hususların mevcudiyeti ise uydurma yerine hakîkî bir rivâyete ulaşma ihtimalini güçlendirir. Fakat keyfî veya tesadüfî şekilde isnâd ile metnin irtibatlandırılmasında böylesi ortak özelliklerin bulunması beklenmez. Diğer taraftan bir de bu rivâyetlerde ortak noktaların bulunmaması, nakledilen haberde doğru olmayan şeylerin olduğuna işarettir, bu da o haberin veya bazı varyantlarının uydurma ya da hata ihtiva ettiklerini gösterir.³¹⁰

Motzki, tarihlendirme ameliyesi için kıymetli bulduğu isnâd ile metin analiz metodunun istimalinde, önce hadisin isnâdlarını incelemektedir. İsnâd kümelerinin tetkikinden müşterek râvîyle alâkalı bazı ipuçları ve isnâdın uydurma olup olmadığına dair karineler vb. bilgiler elde edilir. İsnâdların tahlilinden elde edilen bu mâlûmat, metinlerin de tahlil edilmesiyle gözden geçirilip sağlaması yapılır. Motzki, isnâd ve metin analizlerini birbirinin tamamlayıcısı gibi görmektedir. Metin kümeleri oluşturularak tahlil edildiğinde, müşterek râvînin durumu ve metinler arasındaki kelime ya da yapı farklılıkları tespit edilir. Neticede metinlerde meydana gelen değişiklikler ve bundan hangi râvînin sorumlu olduğu ortaya çıkar. Tahlil edilen rivâyetin gerçekten işaret edilen kaynaktan nakledilmiş bir haber olup olmadığı anlaşılabilir. Motzki bu şekilde hadisin analiz edilmesi neticesinde ortaya çıkan bulguları da yorumlayarak çeşitli tahminlerde bulunmaktadır.³¹¹

³⁰⁸ Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 250.

³⁰⁹ Müşterek râvîden haberi nakleden ravilerden de aynı haberi rivâyet eden en az iki râvî varsa onlar da kısmen müşterek râvî sayılırlar.

³¹⁰ Motzki, “Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen”, 16.

³¹¹ Bk. Motzki, “The Prophet and the Cat: On Dating Mâlik’s Muwatta’ and Legal Traditions”, 55-58; krş. Süleyman Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 213.

Bu metodun işleyişi ise şu şekildedir;

1) Bir haberin isnâdı mevcut olan bütün tarîkleri bir araya getirilir.

2) Muhtemel müşterek râvîlerin tespit edilebilmesi için tüm zincirlerden oluşan bir isnâd şeceresi çıkarılır. Bu şecereyle kabaca bir tarihlendirme yapmak mümkündür. Müşterek râvî tespiti esnasındaki müzakerede tavsiye edilen yoruma uygun şekilde bahis konusu müşterek râvî geçici olarak, müdevvin ve hadisleri düzenli bir şekilde nakleden muhaddisler olarak varsayılabilir.

3) Metin tarîkleri sinoptik şekilde kısımlara ayrılır ve birbirlerine benzeyen rivâyetlerin tarîklerinden metin kümeleri meydana getirilir. Müşterek râvînin, müdevvin yahut hadisleri muntazaman nakleden bir muhaddis olup olmadığı metin tahlîli ile tetkik edilmelidir. Birbirine yakın olan metinlerin isnâdları da birbirleriyle kıyaslanır.

4) Bu benzer metinler, isnâd akrabalarıyla yani isnâd zincirinin müşterek râvî üzerinden gelen bölümleriyle mukayese edilir.

5) Ortak bağlar oluştuğunda ana müşterek râvînin naklettiği metin kısmının aslı sureti üzerinde netice elde edilir ve sonraki döneme ait hangi râvînin metinde hangi değişimden sorumlu olduğu ortaya çıkarılır.³¹²

Motzki, isnâd-metin tahlîliyle diğer tahlîllerden elde edilen sonuçların teyit edilebilir ve çürütülebilir olmasını, bu metodun diğer bir faydası olarak belirtmiştir. Hatta, ne kadar çok rivâyet tarîki ile çalışılıyorsa o kadar doğru neticeye varılabilmektedir. Isnâd uydurmanın zaruri bir sonucu olan müşterek râvînin teşhis edilememe tehlikesi, bu yöntemle büyük nispette azaltılmaktadır. Bu analizin sonuçlarının güvenilir olmasının gereklerinden biri de metinlerin uzun olması şartıdır. Metinler ne kadar uzun olursa kıyaslama imkânı o kadar artar ve bu da sonucun eminliğini artırır. Motzki, sadece isnâd ve metinlerle yaptığı tahlille iktifa etmemekte bir de elde ettiği verileri ricâl kitaplarındaki mâlûmat ile kuvvetlendirmektedir. Mesela “The Prophet and The Cat” makalesinde, Mâlik’ten nakilde bulunan on altı râvîyi tabakât kitaplarından araştırmış ve elde ettiği bilgilerle bulgularını desteklemiştir.

³¹² Motzki, “Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen”, 15-16; Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 251.

Motzki, bu rivâyet tahlîl metodunu, “Quo vadis, Hādīt-Forschung”; “The Prophet and the Cat”; “The Murder of Ibn Abī l-Ḥuqayq”; “The Collection of the Qur’ân” ve “The Origins of Muslim Exegesis. A Debate” araştırmalarında tatbik etmiştir.³¹³ Daha sonraki çalışmalarının neredeyse tamamında bu metodu kullanmaya devam etmiştir.

İsnâd ve metin bütünlüğü tahlil metodunun amacı farklı hadis mecmualarında bulunan rivâyetlerin varyantlarını mukayese etmek ve böylece rivâyetin tarihî izini sürmektir.İşte bu sebeple Motzki, rivâyetlerin, isnâdlı çeşitli varyantlarının olmasını bu yöntemin ön şartı olarak belirtmektedir. Yöntem birkaç önermeden hareket etmektedir:

1. Bir rivâyetin farklı tarikleri (en azından kısmen) bir nakil sürecinin sonucudur. Bu önerme, bir hadisin farklı metinlerinin, az ya da çok açık bir şekilde asıl metni ortaya çıkardığı müşahedesine dayanmaktadır.
2. Hadisin varyantlarının isnâdları (en azından kısmen) gerçek nakil yollarını gösterir. Bu önerme ise bir ve aynı hadise ait olan farklı rivâyet zincirlerinin, umumiyetle rivâyetin kendisine nispet edildiği öne sürülen müşterek râvînin tabakasının üzerinde müşterek râvîye sahip olduğu tecrübesinden kaynaklanmaktadır.
3. Yukarıda da ifade edildiği üzere metinlerin benzerlikleri ve isnâdlardaki müşterek râvîlerle münasebetin olduğu durumlarda büyük ihtimalle rivâyetin gerçek olduğunu gösterir. İsnâdlar, varyantlar arasında bir münasebet izlenimi vermesine rağmen ilgili metinler bunu göstermiyorsa ya isnâdların ve/veya rivâyet metinlerinin ya râvîlerin dikkatsizliği ya da kasıtlı değişiklikler sebebiyle rivâyetin hatalı olduğu sonucuna ulaşılmalıdır.³¹⁴

2.3.2.3 Yöntemin Değerlendirilmesi

İnsan icâdı olan hiçbir şeyin mükemmel olamayışı gibi isnâd metin bütünlüğü tahlilinin de aksayan tarafları mevcuttur. Motzki, bu metodun istimali esnasında ortaya

³¹³ Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 252-253; Motzki, “The Prophet and the Cat: On Dating Mâlik’s Muwatta’ and Legal Traditions”, 37.

³¹⁴ Harald Motzki (ed.), “The Murder of Ibn Abī l-Ḥuqayq: On the Origin and Reliability of some Maghâzī-Reports”, *The Biography of Muḥammad* (Brill, 2000), 174.

problemlerin çıktığını ve bu nevi sorunların izale edilmesi için üzerinde çalışmaya devam edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca tarihlendirme ameliyesi ile ilgili Motzki'ye göre iki mesele vardır: İlki isnâd metin bütünlüğü ya da başka bir tahlil metodunun, her şartta itimat edilebilir bir tarihlendirme ortaya çıkarıp çıkaramayacağı sorusu. İkincisi de bütün bu tarihlendirmelerin genel olarak kabul edilip edilemeyeceği meselesi. Bir de bunlara tesir eden iki unsur mevcuttur. İlki, evvela bütün bu tahlillerin, araştırmaların üzerinde icra edileceği çok az kaynak bulunması unsuru. Diğeri de bütün tarihlendirme yöntemlerinin faraziyelere dayanması gerçeğidir. Kaynak kıtlığı ile alâkalı yapacak pek bir şey yoktur. Gerçi bir yerlerde mahfuz kalmış yazma eserlerin ortaya çıkma ihtimali az da olsa vardır. Motzki, hadis tarihlendirmenin varsayımlara başvurmadan yapılamayacağını, hatta bunun imkânsız olduğunu savunmakta, bu faraziyelerin bir kısmının genel insan tecrübesinden edinilebileceğini, ancak daha büyük nispette müşahhas varsayımlara ihtiyacın olduğunu düşünmektedir. Mesela hadis sahasında uydurma ve tahrifatın seviyesi yahut İslâm'ın ilk iki asrında bilginin nakledilme şekli veya müşterek râvîlerin ve tekli isnâdların tabiatı hususunda müşahhas varsayımlara ihtiyaç vardır. Motzki bu meselede bir de söz konusu faraziyelerin tamamının, zaman ve mekân bakımından farklılıklar ihtiva edebileceğini, bunun göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bahsi geçen bu somut varsayımların muhtelif kaynaklara örneğin ricâl rivâyetlerine ve edebiyatına dayanabileceğini düşünen Motzki, ancak bu kaynakların sınırlı sayıdaki belirli olgulara dayanan genellemelerden ibaret olduğunu belirtmektedir. Bu durumda da hangi olgunun genellendiğine bağlı olarak, İslâm tarihinin erken dönemi ile ilgili görüşler çok farklı olabilir. İşte saydığı bu müessirler sebebiyle Motzki, aslında hadislerin tarihlendirilmesinin sıhhatinin sadece kullanılan metodlara değil, aynı zamanda bu tarihlendirme işini icra edenin İslâm'ın erken dönemi hakkında zihninde oluşturduğu telakkilerine de dayandığını tebarüz ettirmektedir.³¹⁵

Motzki, Batı hadis araştırmalarında rivâyetlerin tarihlendirilmesi meselesindeki yetersizlikleri teşhis etmiş ve sadece isnâd ya da sadece metne dayanan tarihlendirme metodlarının noksanlıklarını meydana çıkarmıştır. Bununla da kalmamış

³¹⁵ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 252-253; Motzki, "Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen", 17-18.

evvela isnâd ve metin bütünlüğü tahlil yönteminin yeniden gündeme gelmesini Schoeler'le beraber temin etmiş, sonra da bu metoda asıl hususiyetini kazandırmıştır. İsnâdın hadis araştırmalarında ilmî bir kıymeti olmadığını ileri sürerek Müslüman hadis tenkidini başarısız bulanların, isnâd tetkikini teknik anlamda geliştirerek hadisin tarihîliğinden ziyade uydurma olduğunu ispatlamak için kullananların ve ricâl edebiyatını önemsiz ve değersiz telakki edenlerin olduğu bir ilim dünyasında, tenkitlere rağmen bu metoduyla yeni bir akım başlatmıştır.

İsnâd ve metni beraberce tahlil ederek yaptığı incelemelerinde, Batılıların pek tevessül etmedikleri ya da sadece tezlerini desteleyecekse müracaat ettikleri tabakât kitaplarını araştırmalarına dahil etmiştir. Böylece sonuçlarının doğru olup olmadığına dair bir sağlama imkânı ve kendisine yol gösterecek başkaca deliller bulmuştur. Araştırmalarında elde ettiği bulgular da diğer oryantalistlerden büyük nispette farklılık arz etmektedir. Bu yöntemin istimaliyle hadisleri diğerlerinden daha erken dönemlere tarihlendirebilmiş, Batı akademisinde dikkatleri ve tenkitleri üzerine çekmiştir. Hadislere yaklaşımının en azından tamamen müspet olmasa da menfî olmaması ve kullandığı yöntemlerin diğerlerine kıyasla daha hassas olması oryantalist paradigmadaki konumuna tesir etmiştir.

Motzki, sened ve metin tahliliyle hadislerin tarihîliğinin ortaya çıkarılabilmesi için bazı ön şartlar öne sürmektedir: Rivâyetlerin çeşitli varyantlarının olması ve sonucun emin olabilmesi için metinlerinin uzun olması. O zaman tetkiki yapılabilecek hadislerin sayısı haliyle azalmaktadır. Bu şartları haiz olmayan hadislerin tarihlendirilmesi de mümkün olamamaktadır. Dikkat çekici diğer husus ise Motzki'nin araştırmalarında elde ettiği sonuçları ısrarla o çalıştığı hadislere has kılması ve kendisinin dürüst olduklarını ispat ettiği râvî zinciriyle gelen başka hadislerin dahi ayrıca incelenmesi gerektiğini vurgulamasıdır. Neredeyse bütün araştırmalarında bunun altını çizmesi, tenkit ettiği genellemeci meslektaşlarına benzemek istemeyişinden kaynaklanabileceği gibi, ilmî titizliğine dayanıyor da olabilir. Belki de bu hususta eleştirilmekten çekinmiş ya da hadisleri tarihî veriler olarak telakki etmesi sebebiyle her biri için ayrı incelemeyi şart koşmuş olabilir.³¹⁶

³¹⁶ Krş. Kızıllı, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 174-230.

Motzki, isnâd metin bütünlüğü metodunu daha önce de ifade edildiği üzere “Quo vadis, Hâdîṭ-Forschung?” makalesinde tatbik etmiş ve Juynboll’ün çeşitli görüşlerini eleştirmiştir. Motzki bu tezde Juynboll’ün hipotezlerini özetleyen bir hadis modeli üzerinden, teker teker hipotezlerini inceleyerek onun göremediği ya da görmek istemediği ihtimalleri değerlendirmiş ve meydana getirdiği metodolojinin ne kadar zayıf olduğunu ortaya koymuştur. Makalenin temel meselesi Juynboll’ün Nâfi’ hakkındaki vardığı sonuçların müdafaa edilemez olduğunu göstermek olduğu için, Juynboll’ün araştırmasında kullandığı fitne hadisini isnâd ve metin metoduyla analiz etmiştir.³¹⁷ Bu makalede Motzki, Nâfi’-İbn Ömer hadislerinin Nâfi’ye değil, Mâlik b. Enes’e ait olduğunu iddia eden Juynboll’ün iddiasını, fitne hadisinin Nâfi’ye aidiyetini ispat ederek çürütmüştür. Motzki, Norman Calder’in 1993 yılında yayınlanan *Studies in Early Muslim Jurisprudence* isimli kitabında Mâlik b. Enes’in *Muvatta*’ını tarihlendirmesini ve çıkarımlarını “The Prophet and The Cat” adını verdiği makalesinde derinlemesine tahlil etmektedir. Calder, Mâlik b. Enes’in *Muvatta*’ının Yahyâ b. Yahyâ b. Kesîr el’Leysî el-Masmudî el-Kurtubî (v. 234/849) rivâyetini kabul etmeyip *Muvatta*’nın İspanya’nın Kurtuba şehrinde bir asır sonra yaklaşık 270/883 yılına kadar yazılı olmadığını, eserin Yahya b. Yahya’nın talebesi kabul edilen İbn Vaddah’ın (v. 287/900) tarafından kitaplaştırıldığını iddia etmektedir. Ayrıca *Muvatta*’ın Mâlik’in kitabı olmadığını ileri sürmektedir. Motzki makalesinde, Calder’in *Muvatta*’ın form analizinin neticelerini özetleyip, ikna edici olup olmadığını sorguladıktan sonra, Calder’in hayvanların kirlettiği suyun kullanımı ile ilgili rivâyetlerin bulunduğu kaynaklarla ilgili hipotezlerini tarihî-tenkit metodu ile tahlil etmekte ve Calder’in analizini zayıf hale getiren kusur ve yanlış anlamalar tespit etmektedir. Sonra da *Kütüb-i Sitte*’de ve daha önceki eserlerde yer aldığı haliyle, kedinin içtiği suyun istimali ile ilgili hadisin birkaç rivâyetini isnâd metin bütünlüğü yöntemiyle analiz etmektedir. Mâlik’in bu rivâyetin müşterek râvîsi olduğunu, söz konusu hadisin Mâlik’in rivâyetinin yanı sıra başka tariklerinin de olduğunu, İshak

³¹⁷ Motzki, “Quo vadis, Hâdîṭ-Forschung?”, 65-80; Harald Motzki, “Quo vadis Hâdîṭ -Forschung? Eine kritische Untersuchung von G. H. A. Juynboll: „Nâfi □ the mawlâ of Ibn □ Umar, and his position in Muslim Hâdîṭ Literature“” 73/2 (1996), 193-226.

hadisinin Ebu Katade'den (v. 54/644) gelen birkaç varyantının varlığını ve müşterek râvîsinin İkrime (v. 107/725-726) olduğunu da neticede göstermektedir.³¹⁸

2.3.3 Yeni Kaynakları Temel Alarak Eski Haberlerin İnşası

Motzki, bu yöntemi isnâdı esas olarak kaynağın yeniden inşası diye de isimlendirirse de hem isnâdların tahlili hem de metinlerin tam mukayeseli tetkikiyle daha ikna edici neticeler alınabileceğini belirtmektedir.³¹⁹ Yöntemi iyi anlayabilmek için önce bunu nasıl kullandığını kısaca anlatmak yerinde olacaktır: *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz* isimli kitabında, Yemenli Abdürrezzâk'ın (v. 211/826-827) *Musannef*'ini temel alarak, muhteva olarak aynı özellikleri taşıyan haberlerin isnâd ve metinlerinin birlikte ele alınması ve formel kıstasların kullanımıyla, bir haberin ne kadar geriye götürülebileceğini göstermeyi amaçlamıştır. Motzki, *Musannef*'in VI. cildinin dörtte üçü ve VII. cildin tamamını incelemiş, elde ettiği bulgularını kitaba teşmil ederek *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz* araştırmasını gerçekleştirmiştir. Bu eserinde o, bazı haberlerin farklı rivâyet tariklerini kullanarak, bu haberleri sahâbe nesline kadar geri götürebilmektedir. Aslında haberlerin gerçekleştiği devirden 200 sene sonra *Musannef*'e kaydedilen hadislerin, sahâbe neslinde ortaya çıktığını göstermeyi arzulamaktadır. Yani bu eserdeki haberlerin, asırlar sonra değil, vuku bulduğu zamandan hemen sonra nakledildiğini ispatlamak niyetindedir. Böylece bu haberlerin uydurma olmadığını, gerçekte sahâbe nesline kadar ulaştığını dolaylı bir şekilde de olsa gösterebilecektir. Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inin aktarım tarihini ele alan Motzki, kitabın yaklaşık üçte birine denk gelen 3810 isnâdı incelemiş ve isnâdlardaki râvîlerin dağılımını ortaya çıkarmıştır. Aynı şekilde araştırdığı isnâd kümesindeki râvîlerin şeyhlerinin de dağılımını hesaplamıştır.³²⁰

Bu eserinde Motzki, Abdürrezzâk'ın isnâd zinciri hakkında şüphelerini dile getirmesinin ve râvîlerinden sadece doğrudan değil, dolaylı haberler de nakletmesinin bir güven ve sıhhat alâmeti olduğunu ifade etmekte, bu gibi sebeplerle de *Musannef*'in sıhhatinden şüphe etmemektedir. Şayet Abdürrezzâk bu rivâyetleri uydurmuş olsaydı,

³¹⁸ Motzki, "The Prophet and the Cat: On Dating Mâlik's Muwatta' and Legal Traditions", 18-23.

³¹⁹ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 250.

³²⁰ Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz*, 1991, 50-53.

doğrudan rivâyetleri tercih etmesi gerekir ve râvîleri hakkında da kuşkularından bahsetmezdi. *Musannef*, Motzki'nin kanaatine göre muhtemelen İbn Cüreyc'in (v. 150/767) *Kitabü's-Sünen*'i, Sevrî'nin (v. 161/777) *el-Cami'u'l-Kebîr* ve *el-Cami'u's-Sağîr*'i gibi eserlerden müteşekkildir. İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne'nin (v. 198/814) naklettiği nikâh ve talâk hususundaki haberleri ölçü alarak incelemiş, Mekke'deki hukuk biliminin gelişimini tetkik ettiği bu rivâyetler üzerinden tespit etmeye çalışmıştır. Ayrıca *Musannef*'teki 'Atâ b. Ebû Rebâh (v. 114/732) haberlerini tahlil edip bununla ilgili kıstaslar bulmaya çalışmış ve bunları şu şekilde iki başlık altında değerlendirmiştir; 1) Dış şekle ait sıhhat kıstasları: İbn Cüreyc'den gelen 'Atâ haberlerini değerlendirebilmek için, 'Atâ'nın rivâyetlerinin tamamını çıkarmış, 'Atâ'nın râvîlerinin rivâyet ettikleri haberlerin yüzdelerini hesaplamıştır. Motzki'ye göre 'Atâ'nın râvîlerinin çeşitli olması, onun güvenilir olduğuna bir işarettir. Ayrıca 'Atâ'nın haberlerinin soru-cevap (*responsa*) yahut fetvâ ve imlâ gibi farklı türlerde olması da 'Atâ'ya itimat edebileceğinin bir delilidir. Eğer 'Atâ sahtekâr bir râvî olsaydı pek çok râvî uydurmaya ve farklı nevilerde haberler rivâyet etmeye çalışmazdı. Çünkü bunun için ayrıca çaba göstermek ve zekâ gerekir. 2) İç şekle ait sıhhat kıstasları: Abdürrezzâk'ın İbn Cüreyc'in şahsî reylerini aktarması; İbn Cüreyc'in 'Atâ haberlerine yaptığı ilâveler; yine onun 'Atâ'dan dolayı haberler aktarması; İbn Cüreyc'in 'Atâ haberleri hakkında şüphe belirtmesi; İbn Cüreyc'in başka tarikle aktardığı haberler ile 'Atâ'nın haberleri arasındaki benzerlik veya zıtlık olduğunu belirtmesi ve 'Atâ'nın bilgisizliği, şüphesi, görüş değiştirmesi ve çelişkileri iç şekle ait sıhhat karineleridir. Bu karineler haberlerin sıhhatine delildir. İbn Cüreyc'in 'Atâ'nın rivâyetlerinin muhtevasına ilmî ilâvelerde bulunması, haberleri dolaylı olarak da nakletmesi, 'Atâ'nın haberlerinden şüphelendiğinde gizlemeyerek tebarüz ettirmesi ve naklettiği başka tariklerin metinleriyle 'Atâ'nın rivâyet metinleri arasındaki uyum ve uyumsuzluğu da beyan etmesi bu rivâyetlerin gerçek bir nakil sürecinden geçtiğini göstermektedir. Bir uydurmacı bu şekilde rivâyetin değerini düşürecek ilâvelerde bulunmaz.³²¹

Yazılı olanların da sözlü haberler kadar iyi uydurulabildiği kanaatinde olan Motzki, İbn Cüreyc'in 'Atâ rivâyetlerini, kitabî veya şifâhî hangi şekilde naklettiğini

³²¹ Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz*, 1991, 68-80.

de araştırmıştır. *Musannef*'in mezkûr ciltlerinin incelenmesinde bazı kıstaslar belirleyerek, eserin yazılı olup olmadığını tespit etmeye çalışmıştır. Bu kıstaslar şunlardır; a) şeklî sıhhat kriterleri b) İbn Cüreyc'in atıf teknikleri c) metinlerin özgülüğü d) rivâyet lafızları. Motzki bu kıstaslardan ilk ikisini araştırdığında birbirinden farklı ve çok zengin hadis malzemenin nakledildiğini ve bunların hafızadan karıştırma olmaksızın nakledilemeyeceğini tespit etmektedir. Metinleri tetkik ettiğinde de eserin sonradan tolanmış, ilâve bilgilerle zenginleştirilmiş olduğunu ve İbn Cüreyc'in erken yaşta yazmaya başladığını saptamaktadır. Nihayetinde de hepsinden 'Atâ'nın bir ders halkasının olduğu ve eserin yazılı olarak aktarıldığı sonucuna varmaktadır. Motzki, ayrıca 'Atâ'nın fikhî görüşlerine atıfta bulunduğu kaynakları, soru-cevap ("*responsa*") ve imlâ ("*dicta*") haberlerinin kaynaklarını çıkardığı dağılım yüzdeleri üzerinden yorumlamaktadır. 'Atâ'nın rivâyetlerine uyguladığı inceleme metodunu 'Amr b. Dinâr ve İbn Cüreyc'inkilere de tatbik edip aynı sonuçlara ulaşmaktadır. Bu kadar malzemenin uydurulamayacağı kanaatinde olan Motzki, ricâl ilmî ile ilgili kitaplara da başvurup bilgileri incelemeleri doğrultusunda yorumlamaktadır. O, biyografik kaynakların bilinenin aksine sağlam olduğu görüşündedir. Motzki, Schacht'ın anonim "yaşayan gelenek" ("*living tradition*") faraziyesinin savunulamaz olduğu, İslam hukukunun I. asırda var olmadığı ve ihtiyaç hissedilmediği, sonradan oluşturulduğu fikrinin doğru olmadığını bu çalışmasında göstermiştir. Motzki, daha hicrî ilk asırdan itibaren Kur'ân'ın ve [Hz.] Peygamber'in hükümlerinin, sonraki zamanlardaki kadar olmasa dahi hukuk kaynağı olarak kullanıldığını, yani İslâm hukukun Kur'ân ve sünnete dayandığını tespit etmiştir. Ayrıca Abdürrezzâk'ın *Musannef*'i gibi ilk dönem kaynaklarının sonraki eserlerle kıyaslandığında, hadislerin gelişimi ve muttasıl isnâdlarla hangi şekilde nakledildiği suallerine cevap bulunabileceği sonucuna ulaşmaktadır. Mekke fıkıh ekolü için yaptığı bu çalışmaya benzer şekilde diğer hukukî merkezler için çalışmaların yapılmasının önemini de vurgulamıştır.³²²

Motzki, İslâm'ın erken dönemine dair mâlûmat ihtiva ettiğini iddia eden, III. asırdan daha erken tarihli olmayan mevcut kitapların, bahis konusu bilgileri gerçeğten

³²² Harald Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz: ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts* (Stuttgart: F. Steiner, 1991), 87-264; Karapınar, "Harald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştiri".

içerip içermediği meselesinde, isnâdların analizinin metinlerin analizinden daha fazla işe yaradığı kanaatindedir. Daha XIX. yüzyılda bazı şarkiyatçılar Kitâb-ı Mukaddes çalışmalarından elde edilen tecrübeyi kullanarak, bazı İslâmî kaynakların yeniden inşasında başarılı çalışmalara imza atmışlardır. İlim adamları arasında, erken dönem kaynaklarının yeniden inşası için isnâdların istimalinin ilke olarak kabul edilmesine rağmen teferruatta anlaşmazlıkların olduğunu belirten Motzki, Sezgin’i kaynak inşası metodunda kendi kuralının dışına çıkmakla itham etmekte, onun rivâyet sürecinin sadece kitapların nakledildiği bir süreç olduğu yorumunu çok genelleyici bulmakta ve kayıp kaynakların tekrar inşası imkânına fazla değer verdiğini iddia etmektedir. Aslında Motzki’nin Sezgin’in bu meseleyle ilgili araştırma sonuçlarına ve görüşlerine, oryantalist geleneğin alâmet-i fârikası olan aşırı şüphecilikle yaklaştığı ve meslektaşlarına yaptığı eleştirilerinden daha yoğun eleştiride bulunduğu gözlemlenmektedir.³²³ Burada Sezgin’e bu eleştirilerde bulunan Motzki esasında Sezgin’den kategorik anlamda çok farklı bir sonuca ulaşmamıştır. Zira Sezgin ortak râvîye *muellif* derken, Motzki’nin bunu, etrafında öğrencileri olan bir *müdevvin* (*collector*) olarak isimlendirmektedir. Her ikisi de ortak râvînin rivâyetini gerçek bir rivâyet kabul etmekte, Motzki, Sezgin’den sadece müdevvine her hangi bir yazılı kaynak nispet etmemekle ayrılmaktadır.

Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudence* eserinde Abdürrezzâk’ın *Musannef*’inde mevcut olan isnâdları, Ma‘mer b. Râşid, İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî ve İbn Uyeyne’ye ulaşan kaynakları meydana çıkarmak için kullanmıştır. Motzki’ye göre, eski kaynaklarda bu muhaddislerden an azından üçünün musanneflerinin olduğu bildirilse de Abdürrezzâk’ın kitabındaki hadis malzemelerini, Sezgin’in görüşüne benzer şekilde bu musanneflerden aldığı sonucuna ulaşamaz. Çünkü mezkûr kitaplar bize ulaşmadığı için bu netice ispat edilemez. Bu sebeple daha ihtiyatlı olarak, Abdürrezzâk’ın metinlerini, isimleri geçen âlimlerin ders halkalarından tahsil ettiği düşünülmelidir. Bunun ricâl edebiyatı ile de teyit edildiğini belirten Motzki, Abdürrezzâk’ın kitabını yazdıysa nasıl kaydettiğinin ve kitabın mahiyetinin ne

³²³ Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 242-247.

olduğunun ancak çeşitli mukayese ve tetkiklerle tespit edilebileceğini iddia etmekte ve doçentlik çalışmasında da bunu yapmaktadır.³²⁴

Çalışma yukarıda özetlendiğinden dolayı tekrara düşmemek için sadece Motzki'nin bu araştırmasında kullandığı iki yaklaşım zikredilebilir: 1. İddia edilen ana kaynaklardaki isnâdlar, şahsî eğilimleri (*individual profiles*) ortaya çıkarmak için analiz edilebilir. Şahsî eğilimlerin unsurları da ana bilgi kaynaklarının sayısı, onlara atfedilen hadis miktarı, ikinci derece bilgi kaynaklarının sayısı, onlara ulaştığı iddia edilen hadis miktarı gibi unsurlardır. Bu şahsî eğilimler incelendiğinde, Abdürrezzâk'ın kaynaklarının uydurma olmadığı sonucuna varılmıştır. 2. Musannifin yani burada Abdürrezzâk'ın, bilgi kaynaklarına atıflarının hususiyetleri güvenilirlik alâmetleri olarak kullanılabilir. Mesela bilgi kaynağının kim olduğunu veya onun kesin ifadesi hususunda şüphesini ifade etmek; ana bilgi kaynağından dolayı olarak edindiği rivâyetler; bilgi kaynağının hadisleri hakkında açıklamalar vb. güvenilirlik karineleri. Abdürrezzâk örneğinde bu güvenilirlik alâmetleri bulunabilmektedir ve onun bunu diğer muhaddisleri ya da talebelerini kandırmak ve hadislerinin bazı kaynaklara atfının keyfî olduğunu perdelemek maksadıyla ara sıra isnâdlarına yerleştirdiğini farzetmek mantıklı değildir. Motzki bu hususiyetleri irdeleyerek sadece Abdürrezzâk'ın *Musannef*'indeki kaynağı İbn Cüreyc'e ulaşan hadis malzemesini II. asrın ikinci çeyreğine tarihlendirmekle kalmamakta, aynı zamanda daha erken iki kaynağın, 'Atâ b. Ebû Rebâh ve Amr b. Dînâr'ın hadislerinin de yeniden inşasının mümkün olduğunu göstermektedir.³²⁵

Müslüman münekkitlerin hadislerin sıhhatinin tespitine imkân sağlayan unsur olarak gördükleri isnâdı, Wansbrough ve Goldziher gibi neredeyse yok hükmünde değerlendiren oryantalistlerin var olduğu bir gelenekte, Motzki bu çalışmaları ile dikkat çekmektedir. Hatta kendi meslektaşları tarafından metinlerin doğru olduğu ön kabulü ile hareket etmekle de itham olunan Motzki'nin isnâdı kıymetli görüp araştırmalarında kullanması ve İslâmî kaynakları yeniden inşa etme gayreti takdire şayandır.

³²⁴ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 247.

³²⁵ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 147-149; krş. Syed, *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi*, 357-361.

2.4 Goldziher ve Motzki

Ignaz Goldziher, Türkiye’de ve İslâm dünyasında en çok tanınan oryantalistlerden biridir ve *Muhammedanische Studien* (Halle, 1889-1890) isimli eserinde yayınlamış olduğu “Über die Entwicklung des Hādīt” adlı makalesi ile Batılı hadis araştırmalarına yön tayin edici olmuştur. Bu eser, Batı şarkiyat geleneğinin milâdı sayılabilir. Goldziher’i bu kadar mâruf hale getiren temel müessirlerden bir tanesi, Batıda ilmî bir disiplin olarak İslâm bilimine yön vermiş şahsiyetlerden olmasındır. Hatta Julius Wellhausen ve Christiaan Snouck-Hurgronje ile bu bilimin kurucusu olmuş ve Batı İslâm bilimi sahasında yeni araştırmacıların mânevî babası sayılmıştır. Öyle ki bazı müsteşrikler onu, oryantalistlerin tartışılmaz üstadı, bir deha, Arap ilahiyatı ve felsefesi alanında rakipsiz bir bilim adamı olarak değerlendirmişlerdir.³²⁶

Goldziher’in şüpheciliğiyle kendinden sonraki Batı hadis çalışmalarını çok büyük oranda değiştirdiğini iddia eden Daniel W. Brown, ondan sonra hadisle meşgul olan pek çok müsteşrik için herhangi bir rivâyetin [Hz.] Peygamber’e atfedilme ihtimalinin sifıra yakın olduğunu da ilâve etmektedir.³²⁷ Bazı Türk âlimler de onun İslâm araştırmalarında yüksek bir mevkiye sahip olduğunu ifade etmişlerdir.³²⁸ Sezgin³²⁹ ise onu eleştirenlerden biridir. Muhammed Tayyib Okıç’ın (1902-1977) nazarından ise Goldziher, hadisin mahiyeti hakkında en etraflı mâlûmatı veren oryantalisttir ve mümkün merteye kendini tarafsız göstermeye gayret etmiştir.³³⁰

³²⁶ Hatiboğlu, “Goldziher, Ignaz”, 14/103.

³²⁷ Brown, “Western Hadith Studies”, 43.

³²⁸ Hatiboğlu, “Goldziher, Ignaz”, 14/103; İbrahim Hatiboğlu, “Goldziher ve Kullandığı Metodun Hadise Yaklaşımına Etkisi”, *Oryantalistlerin Gözüyle İslâm: Yaklaşımlar - Örnek Metinler*, ed. Ahmet Yücel (İstanbul: Rağbet, 2003), 23.

³²⁹ Sezgin, Goldziher’in hadislerin yazılması, tedvin ve tasnifi ile alâkalı görüşlerini eleştirmiş, onun kaynaklarının çokluğuna rağmen mesele ile bağlantısı olduğu halde bazı verileri ele almamasını ve bulgularına tamamen farklı bir mânâ yükleyecek olan diğer bazılarını da gözden kaçırmamasını tenkit etmiştir M. Fuad Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Kızılay, Ankara: Kitâbiyât, 2001).

³³⁰ Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, 5-6.

2.4.1 Goldziher'in Hadis Tarihlendirmesi

Motzki, İslâmî rivâyetlerle alâkalı esaslı ve çok kişi için çığır açan ilk araştırmanın Ignaz Goldziher'in³³¹ 1890 yılında *Muhammedanische Studien* isimli eserinin ikinci cildinde yayınladığı, “Ueber die Entwicklung des Hadith”³³² konulu makalesinin olduğunu ve bu geniş incelemede Goldziher'in haberleri genellikle metin olarak ele alıp isnâdı ise kasıtlı olarak göz ardı ettiğini ifade etmiştir.³³³ Motzki'ye göre bu yöntem uzun zaman Hadis araştırmalarında hâkim olmuştur.³³⁴ Goldziher'e göre temel hadis kaynaklarında (canonical collections)³³⁵ bulunan malzemenin çoğu, İslâm'ın ilk iki asırdaki dinî, tarihî ve içtimâî tekâmülünün bir sonucudur ve bu tekâmülün ileri safhalarında İslâm toplumundaki gayretin yansımasıdır. Bu esası temel alan Goldziher, [Hz.] Peygamber hakkındaki hadislerin büyük bir bölümünün ve sahâbîler ile alâkalı rivâyetlerin de çoğunun, tarihî bir kaynak olarak herhangi bir kıymete sahip olabileceğini kabul etmemektedir. Ayrıca Goldziher, sahâbenin sadece [Hz.] Peygamber'in sözlerini değil, vefatından sonra onun namına nakletmekte bir beis görmedikleri ya da fayda mülâhaza ettikleri sözleri, [Hz.] Peygamber adına

³³¹ Goldziher'i çığır açacak kadar diğer oryantalistlerden tefrik eden hususiyeti, Batıda daha önce yapılmadığı kadar teferruatlı şekilde hadis literatürünü ele almış olmasıdır. Hadis uydurma sebepleri, çeşitli fırkalarla hadis vaz'ı arasındaki irtibat, rihle, hadislerin kitâbeti onun temas ettiği hususlardan birkaçıdır. Onun hadis araştırmaları bağlamında ilk isim olarak temâyüz etme sebebi ise seleflerinin hadislerin sıhhati meselesindeki kanaatleriyle iktifa etmeyip, hadis metinlerini değerlendirmek amacıyla yukarıda bahsi geçen bir metot geliştirmeye çalışması, başka bir ifadeyle Batı düşünce geleneğinden tevarüs ettiği tarihî-tenkit metodunu hadislere tatbik etme yolunu açmış olmasıdır Schacht, *Modernism and Traditionalism in a History of Islamic Law*, Middle Eastern Studies, I/4, 1965, s. 388, aktaran Kızıl, “Goldziher'den Schacht'a Oryantalist Literatürde Hadis ve Sünnet: Bir Okulun Yaşayan Geleneği”, 48. Ayrıca çağdaş İslâm tetkiklerini belli bir nizama sokan bir araştırmacı olarak Goldziher, Batıda ve İslâm dünyasında ciddi tesirleri olan bir şahsiyettir. O, Batı'da dağınık bir halde bulunan muhtelif metodları tek bir gaye çerçevesinde birleştirip “*terkîbi tetkik yöntemi*” şeklinde ifade edilebilecek olan, yukarıda da ifade edilen şümüllü bir usul geliştirdiği için bu şekilde tesirli olmuştur İbrahim Hatiboğlu, “Yakın Doğu Seyahatı ve Eserleri Bağlamında Ignaz Goldziher ve İslâm Dünyası ile Fikrî Etkileşimi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2002), 107.

³³² Goldziher, *Muhammedanische Studien* (II), 2/1-274.

³³³ Motzki'nin bakış açısına göre, Goldziher'in başı çektiği şüpheçiler zümresi, isnâdları, rivâyetleri ve biyografik bilgileri İslâm'ın bir buçuk asrının tarihinin yeniden inşası için çok az değeri olan ya da hiç değeri olmayan apriori kurgular olarak değerlendirmektedir, bk. Motzki, “Theme Issue”, 3; Goldziher, *Muhammedanische Studien* (II), 2/6.

³³⁴ Motzki, “Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen”, 4-5.

³³⁵ Özcan Hıdır, kanonik olarak da Türkçede kullanılan bu kavramın milâttan sonra 325 senesinde İznik Konsili'nde makbul ve muteber olduğu kabul edilen dört İncil için kullanıldığını ve hadis musannefâtı için istimalinin münasip olmadığını öne sürmektedir Hıdır, “Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi -M. Fuad Sezgin ve M. Mustafa el-A'zamî Örneği-”, 21-22.

uydurduklarını da ileri sürmüştür.³³⁶ Fakat Motzki, Goldziher'in hadislerin ortaya çıktığını ileri sürdüğü Emevîler ve Abbâsî hilâfetinin ilk asrının, tarihî kaynak olarak kullanılabileceği görüşündedir. O, Goldziher'in hadisler hakkında tarihlendirme yaparken, küllî değil kısmî bir genelleme yaptığını ve hadislerin çok büyük bir kısmının sonraki gelişmelerin mahsulü olduğunu iddia ettiğini dile getirmektedir.³³⁷ Motzki bu hükümden, Goldzher'in, izhar etmese de zımnen, bir kısım otantik hadisleri hicrî birinci yüzyılın ilk yarısına ulaşabileceği fikrinde olduğunu iddia etmektedir.³³⁸ Berg de Motzki'nin görüşüne benzer şekilde, Goldziher'in bütün şüpheciliğine rağmen hadislerin muhafaza edilmesine dair işlemlere güvenilebileceğini ve bazı hadislerin otantik olma ihtimalinin yüksek olduğunu kabul ettiğini belirtmektedir.³³⁹

Goldziher hadislerin büyük bir kısmının uydurma olduğunu iddia ettiğine göre bu ölçüde bir uydurma faaliyeti için çeşitli saiklerin olması gerekir. Onun saydığı hadis uydurma sebepleri, İslâmî kaynaklarda zikredilenlerle benzeşmektedir. Goldziher'e göre yeni teşekkül etmekte olan İslâm toplumunda idareciler çeşitli siyasî gerekçelerle uydurma faaliyetine başlamıştır. Bunun dışında dinî gayretlerle, siyasî ve mezhebî gayelerle de hadis uydurulmuştur. Salih ameli teşvik; şehir, bölge, kabile ve milletleri methetme gibi sebeplerle de hadis uydurulmuştur.³⁴⁰

Motzki, Goldziher'in hadislerin genel tarihlendirmesini hangi delillerle temellendirdiğini ve rivâyetlerin sübûtu ile alâkalı neye dayandığını sorgulamış, onun sadece mahdut sayıdaki örneklere dayandığı neticesine varmıştır. Onun Emevîler ve Abbâsîler devrindeki uydurmalar için sıraladığı sebep ve müessirler çok çeşitli kaynaktan derlenmiştir. Motzki, Goldziher'in delil olarak zikrettiği haberlerin umumiyetle râvî³⁴¹ ve hadislerle ilgili rivâyetler olduğunu, bizzat hadislerin onun

³³⁶ Goldziher, *Muhammedanische Studien (II)*, 2/4-5; krş. Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 157.

³³⁷ Hayri Kırbaoğlu da Goldziher'in İslâmî rivâyet malzemesine karşı toptancı bir şüphecilik içinde olmadığını, tam aksine bu malzemeyi bazen bir hususta dayanak olarak gösterebildiğini söylemektedir, Mehmet Hayri Kırbaoğlu, *Understanding Goldziher Goldziher'i Anlamak* (Ankara, 2020), 181.

³³⁸ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 206-207.

³³⁹ Berg, *The Development of Exegesis in Early Islam*, 12.

³⁴⁰ Goldziher, *Muhammedanische Studien (II)*, 2/43-130; Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 162-197.

³⁴¹ İbrahim Hatiboğlu, Goldziher'in bilhassa hadis uydurduğunu itiraf eden ve hadis münekkitleri tarafından yalancı olduğu izhar edilen kişilerin görüşlerinden faydalanmaktan ve onların beyanlarını esas almaktan geri durmadığını bildirmektedir Hatiboğlu, "Goldziher ve Kullandığı Metodun Hadise Yaklaşımına Etkisi", 45.

tarafından nadiren kullanıldığını tespit etmiştir. Bizzat hadisleri delil aldığında da nadiren Müslüman âlimlerin sahîh kabul ettikleri hadisleri esas almaktadır. Buhârî ve Müslim'in hadislerini delil olarak alması enderdir. Yine Motzki'nin tespitine göre, Goldziher'in tarihlendirme için müracaat ettiği haberler, genellikle anekdot tarzında olmalarına rağmen o bunların tarihî güvenirliliğini çok az sorgulamıştır. Neticede Motzki, Goldziher'in Halife Mehdî'den anekdot tarzı bir haberi³⁴² nakledip, yaptığı değerlendirmeyi misal olarak ele almakta ve Goldziher'in bu anekdottakine benzer şekilde tahrif edilmiş hadislerin, temel hadis kaynaklarına girdiğine ve/veya diğer âlimler tarafından ciddiye alındığına dair bir delilinin olması gerektiğini iddia etmektedir. Motzki, bu örneğin, onun bir hadiseden bütün hadis külliyyatına yönelik nasıl hüküm çıkardığını ve bir şeyin gerçekleşmiş olma imkânından, o şeyin hakikaten vuku bulduğu sonucuna nasıl vardığını açıkladığını savunmaktadır. Onun düşüncesine göre, onun metni esas alan tarihlendirme şekli, tek tek bazı hadisler için geçerli olsa da bu tarihlendirmenin hadisin geneli için geçerli olduğu Goldziher tarafından ispat edilmemektedir.³⁴³

Hadislerin tarihlerinin tespiti ile ilgili Goldziher'in kullandığı metodları çok ibtidâî bulan Motzki, onun hadislerin kökeni hakkındaki sonuçlarının çoğu defa sezgilerinden kaynaklandığını ve bu durumun da gayet keyfî olduğunu öne sürmektedir. Bu sebeple Motzki'ye göre Goldziher'in bazı hadislere dair tarihlendirmeye dayanarak, hadisleri umumî şekilde tarihlendirmesinin geçerliliği, kendi kullandığı basit prensipler kadar sınırlı gözükmektedir.³⁴⁴

Goldziher'in muhtemelen kastı³⁴⁵ olarak, fevkalade özenle seçilmiş³⁴⁶ birkaç rivâyet örneğinin değerlendirmesi üzerinden tüm hadislerle ilgili bir hükümde bulunması, yani hadislerin büyük bir çoğunluğunun sonraki devirlerdeki siyâsî,

³⁴² Goldziher, *Muhammedanische Studien (II)*, 2/69-70.

³⁴³ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 208-209.

³⁴⁴ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 210.

³⁴⁵ Motzki, Goldziher'in ricâl ilmi ve tarihî haberlerle münasebetinin Sachau, von Kremer ve Sprenger gibi oryantalistlerden çok daha tenkitçi olduğunu ve önceden hazırladığı teoriye uymayan haberleri hemen gerçek dışı ya da uydurma kabul ederek reddetmesinin, ona olan eleştirilerin temel noktası olduğunu vurgulamaktadır Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz*, 1991, 20.

³⁴⁶ Motzki'nin de bilhassa vurguladığı Goldziher'in kaynak kullanımında aşırı denilebilecek seçmeci tavrı, kendi tezlerini ispat edebilmek için delil ararken umumiyetle kendi tezinin aksini ortaya koyabilecek delilleri görmezden gelmesi ya da yine kendi tezi lehine bu delilleri yorumlaması bir vâkıdır bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien (II)*, 2/10, 35, 132-133.

içtimâî, iktisadî vb. gelişimin ürünü olduğunu iddia etmesi, çok bariz bir genellemedir. Az sayıda misalden hareketle hadis literatürünün geneli hakkında yargılarda bulunmayı Motzki ilmî bakımdan tartışmalı görmüştür. Motzki, Batılı pek çok bilginin hadislerin ispat edilebilir şekilde orijinal olmadığı kanaatinde olduğunu, bunun da (Goldziher örneğinde olduğu gibi) tekil örneklerin genelleştirilmesinden neşet ettiğini düşünmektedir. Uçar'ın Motzki ile yaptığı röportajda "Batılı hadis incelemesi daha henüz toy safhada ve bu boyutta genelleştirmeler yapmaya yetkili değil."³⁴⁷

Goldziher'in metin tenkidinin en mühim temsilcilerinden biri olması, muhtemelen Motzki'nin yukarıda ifade edilen üç malzemedan metin haricindeki isnâd ve ricâl edebiyatına itimat etmemesinden kaynaklanmaktadır. Müslüman hadis münekkitlerinin hadislerin sıhhatini değerlendirirken hususiyetle isnâdı esas almalarına karşılık, Batılı araştırmacılar genellikle metinle yetinmeyi tercih etmişlerdir.³⁴⁸ Garp çalışmalarının yaklaşık son dönemlere kadar bu minvalde ilerlemesinin asıl âmili, bu çalışmaların bir ilim dalı haline gelmesine sebep olan Goldziher'dir. Goldziher, isnâdın büyük bir kısmının uydurma olduğunu iddia ettiği gibi rivâyetlerin tahlîl edilmesinde kullanılan ricâl ilmini dikkate almaya değmeyecek derecede kıymetsizce kabul etmiş, sağlam görünenleri de teknik açıdan ustaca uydurulmuş rivâyetler olarak tavsif edip içerik açısından problemlili görmeye devam etmiştir.³⁴⁹ Dolayısıyla kaynak materyali bakımından geriye sadece metinler ve Batı araştırmalarının olmazsa olmazı metin tahliline dayanan tarihlendirme kalmaktadır. Gerçi son dönemlerde Motzki ve Schoeler gibi müsteşriklerin sadece metin tenkidinin hadislerin tarihlerinin tespitinde kifayetsiz kaldığını göstermeleri ve çalışmalarını diğer tarihî malzemeyi de istimal ederek icra etmeleri, hala aksini müdafaa eden aşırı şüpheci revizyonistlerin varlığına ve yüksek seslerine rağmen Batılı araştırmaların farklı bir havaya büründüğünün göstergesidir.

Goldziher oryantalistler arasında hadislerle alâkalı öyle şüphe yaymıştır ki Brown'ın ifadesine göre ondan sonra bir hadisin [Hz.] Peygamber'e atfedilme ihtimali sifra yaklaşmıştır.³⁵⁰ Ondan önce hadislerin yarısının otantik olduğunu savunanlar

³⁴⁷ Uçar, "Prof. Dr. Harald Motzki ile Hayatı ve Eğitim Arka Planı Üzerine", 339.

³⁴⁸ Motzki, "Quo vadis, Hadîf-Forschung?", 41.

³⁴⁹ Goldziher, *Muhammedanische Studien (II)*, 2/69-73, 131.

³⁵⁰ Brown, "Western Hadith Studies", 43.

varken, estirdiği şüphe rüzgârı bütün oryantalistleri etkilemiş ve bu görüşler değişmiştir. Fakat yine de Fück ve Motzki gibi onu tenkit edenler de çıkmıştır. Ancak Motzki'nin onu sadece yukarıdaki gibi bazı hususlarda eleştirdiği, genel itibariyle İslâmî kaynaklara yaklaşımda ondan çok da uzakta olmadığı, şüphecilik ve temkini asla elden bırakmadığı ortadadır.

2.5 Schacht ve Motzki

Joseph Schacht da Golziher gibi şüphecilerin önde gelen temsilcilerindedir. Schacht, Kitâb-ı Mukaddes tenkidini İslâm'ın kutsal metinlerine tatbik eden Goldziher'in yöntemini kullanmış, onun öncül ve teorilerini kabul etmiş, ancak onun değersiz kabul ettiği isnâdı araştırmalarına dahil ederek, Batılı isnâd merkezli tahlîl metodunun en mühim mümessili olmuştur.³⁵¹ Kendisinin Goldziher'in bir devamı olarak takdir edilmesini ümit etmesi, ona olan hayranlığının bir göstergesidir.³⁵² Aslında o, genel itibariyle seleflerinin çalışmalarını da takdir etmektedir.³⁵³ Bilhassa İslâm hukuku ile meşgul olan Schacht, sıkı bir münekkidi olan el-A'zamî'nin ifadesine göre, diğer oryantalistlerden daha tutarlı, İslâm fıkının temelleri üzerine oturan, hayalî ama yeni ve bütüncül bir nazariye geliştirmiştir. Batıda İslâm ve Nebevî Sünnet araştırmalarında onun ulaştığı seviyeye daha evvel hiç kimse nâil olamamıştır. En fazla hürmet ve takdire mazhar olan *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* isimli kitabı ise en şöhret bulmuş eseridir. Görüşleri neredeyse bütün müsteşrikleri tesiri altına almakla kalmamış, Batı kültürüyle yetişen Müslümanları da esaslı şekilde etkilemiş, Fazlurrahman gibi Müslümanların İslâm'a dair bilgilerini altüst etmiştir.³⁵⁴ Schacht da hadislerin tarihlendirmesiyle meşgul olmuş, metin temelinde, isnâd temelinde ve külliyat temelinde tarihlendirme yöntemlerini kullanmıştır.

³⁵¹ Salih Özer, "G. H. A. Juynboll ve İsnad Analiz Yöntemleri", çev. Salih Özer, *İsnad Analiz Yöntemleri*, kitap editörü G. H. A. Juynboll, çeviren Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 12.

³⁵² Schacht, önsözde böyle bir temenniden bahsetmiş olsa da, kitabın baş kısmında, eserinin Goldziher'in sonuçlarını teyit ettiğinden, hatta izah ettiği bazı açılardan onu geçtiğinden bahsetmiştir Schacht, *The Origins*, 4.

³⁵³ Schacht, *The Origins*, V.

³⁵⁴ Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Müsteşrik Schacht ve Nebevî Sünnet (Orjinal: el-Musteşrik Schacht ve es-Sunne en-Nebeviyye, Menâhucu'l-Musteşrikîn, Riyad 1995, I, 63-110)", çev. Mehmet Emin Özafşar, *Oryantalist Yaklaşım İtirazlar*, ed. Mehmet Emin Özafşar (Ankara: Otto, 2015), 38-39.

2.5.1 Schacht'ın Metin Merkezli Tarihlendirmesi

Schacht, takipçisi olduğu Goldziher gibi hadisleri, metni dikkate alarak tarihlendirmeyi müdafaa edenlerdendir.³⁵⁵ Motzki, onun genel olarak hadisleri tarihlendirmesi ile hadisleri tek tek tarihlendirmesinin birbirinden ayrılabilceğini ifade etmektedir. Fakat Schacht'ın hadisleri genel olarak tarihlendirmesi, Goldziher'in yaptığı gibi yalnızca metne dayanmamakta, farklı metodik yaklaşımların bir araya getirilmesinden kaynaklanmaktadır: 1) Şâfiî'nin (v. 204/820) nazarî risâlelerinin incelenmesine dayalı olarak hicrî ikinci asır boyunca hukuk teorisinin gelişiminin farazî olarak yeniden inşası, 2) Hadisleri ilk geçtikleri eserleri esas alarak tarihlendirme yöntemi, 3) Tek tek hadislerin metinlerini karşılaştırma ve 4) Hadislerin isnâdlarını kıyaslama.³⁵⁶ Müslüman âlimler içinde Schacht'ı en çok tenkit eden A'zamî, onun hadisleri hukukî eserler üzerinden tetkikini eleştirerek, hadisin başlı başına bir ilim olduğunu, hadisi hukuk kitaplarından çalışmanın hatalı ve gayriilmî olduğunu tebarüz ettirmektedir. Bu sebeple onun düşüncesine göre şayet hadislerin hususiyetleriyle ilgili sonuçlar, hukukî eserler tetkik edilerek elde edilmişse hatalıdır ve itimada şayan değildir.³⁵⁷

Motzki, Schacht'ın yöntemlerinin sıralamasına bakıldığında, onun diğer metodları istimal ettikten sonra metin temelinde hadisleri tarihlendirdiği sonucuna varmış ve Schacht'ın birçok ilim adamı tarafından da kabul edilen öncüllerinin mühim olanlarını şu şekilde tespit etmiştir: 1) Bir hadis evvela muhtevası (sorun ve çözümü) Schacht'ın inşa ettiği şekliyle hukukî gelişimin içine yerleştirilerek tarihlendirilmelidir. 2) Kısa hukukî kural ihtiva eden hadisler, anlatımlardan daha erken bir tarihe aittir. 3) Anonim kaideler, belirli bir otoriteye atfedilenlerden daha erken tarihlidir. 4) Kısa ifadeler, teferruatlı olanlara göre daha öncedir.³⁵⁸ 5) Sorunu

³⁵⁵ Bu araştırmada kapsamı aşacağı için Schacht, Juynboll ve diğerlerinin tezlerinin ayrıntılı bir şekilde açıklanması değil, Motzki'nin onların tarihlendirme yöntemlerine getirdiği eleştiri esas alınmıştır.

³⁵⁶ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 210-211; bk. Schacht, *The Origins*.

³⁵⁷ Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadisleri'nin Tedvîn Târîhi*, çev. Hulûsi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 200.

³⁵⁸ Motzki, bu ön kabulün de her zaman doğru olamayacağını söyleyerek Schacht'ı eleştirmektedir. Bu mesele ile ilgili pek çok örneğin mevcut olduğunu ve bu örneklerde kısa metinlerin uzun metinlerin kısaltılmışı veya özeti olduğunun ispat edilebileceğini savunmuş ve *Der Fiqh des -Zuhrî: die Quellenproblematik* makalesinde bu hususta çok örnek olduğundan bahsetmiştir Motzki, "Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen", 6.

dolaylı olarak ele alan metinler, onu sarih bir şekilde izah eden metinlere göre daha erken tarihlidir.³⁵⁹

Motzki, Schacht'ın bu öncülleri hangi şekilde ve neye dayanarak ortaya attığını etraflıca açıklamaktadır. Schacht, hukukî nazariyelerini oluşturabilmek için hocası Bergsträsser'in (1886-1933), *Anfänge und Charakter des juristischen Denkens im Islam* isimli eserinde tanıttığı metodik girişimi takip etmiştir. Lakin daha eski eserler varken hicrî ikinci asrın nihayetinde ve üçüncü asrın evvelinde ortaya çıkmış olan Şâfiî'nin eserlerini almaktadır. Çünkü Şâfiî, kendi döneminde mevcut olan hukuk ilminin nazariye ve ameliyesiyle tenkitçi şekilde mücadele etmiş ve İslâm fikhını sağlam temeller üzerine bina etmeye çalışmıştır. Schacht, ekseriyetle bu kaynakların işaret ettiği bilgilerden istifade edip eski hukuk mektepleri hakkında başka bir ifadeyle ikinci yüzyılın son yarısında Hicaz, Irak ve Suriye'de yaygın hukuk âlimlerinin eğilimleri ile ilgili temin ettiği mâlûmattan faydalanmıştır. Ayrıca bu dönemden kalan Mâlik b. Enes'in *Muvatta*'ı gibi daha eski kaynaklardan yararlanarak kendi hukuk nazariyesinin tarihini inşa etmeye çalışmış, bir bakıma eski fikh mekteplerinin hukukî kaynaklara hangi nispette dayandıklarını sorgulamış, bunu bir de Şâfiî'nin görüşleri ile mukayese etmiştir. Schacht, II. asrın ikinci yarısı ile alâkalı bu şekilde elde ettiği gelişim çizgilerini, II. asrın ilk yarısındaki ya da biraz daha eski kaynaklara dayanarak, az sayıda daha geç ortaya çıkan tarihî ve biyografik esere de müracaat ederek, takriben farazî olarak II. yüzyılın başına kadar geriye götürmektedir. Onun bu husustaki araştırmalarının en mühim neticeleri, II. asrın son yarısında eski hukuk mekteplerinde farklı hadis türlerinin ve sünnet anlayışının hukukî geçerliliği ile ilgilidir. Schacht'ın tespitine göre bu fikh ekollerinin müntesipleri [Hz.] Peygamber hadisinin önceliğini henüz kabul etmiyor, umumiyetle sahâbe ve tâbiûn rivâyetleri ile iktifa ediyorlardı ve zaman zaman sahâbe hadisini [Hz.] Peygamber'den gelen rivâyete tercih ettikleri ya da başka türlü yorumladıkları oluyordu. Hatta merfû hadise karşı az veya çok bir direniş ortaya çıkıyordu.³⁶⁰

Motzki'ye göre, Schacht'ın öncülleri sıralamasında birinci öncülü, onun hadislerin muhtevasını temel alan tarihlendirmesinin İslâm hukuk düşüncesinin genel

³⁵⁹ Schacht, *The Origins*, 176-189; Motzki, "Dating Muslim Traditions", 211.

³⁶⁰ Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz*, 1991, 22.

gelişimi hakkındaki varsayımlarına ve söz konusu belirli bir fikhî problemle ilgili görüşüne bağlı olduğunu göstermektedir. Bu varsayımlar, metin tahlilinin de arasında bulunduğu çeşitli metodolojik yaklaşımlar kullanılarak yapılan materyal incelemesinden kaynaklanmaktadır. Bu nevi tartışma Motzki'nin çıkarımlarına göre döngüsel akıl yürütme izlenimi vermektedir. Geriye kalan dört öncül ise ikincil genellemelerdir ve diğer öncüllerin veya metodik yaklaşımların birincil rol oynadığı fikhî hadislere dair araştırmadan kaynaklanmaktadır. Mesela ikinci öncül yani kısa hukukî kural ihtiva eden hadislerin, anlatımlardan daha erken tarihli olduğu öncülü bu haliyle makul değildir. Bunun sebebi hukukî kurallar, fikhî hadiseler ve onların çözümleri ile ilgili rivâyetler temel alınarak oluşturulabilir ve böylece ikincil olabilirler. Bu öncül de Schacht'ın diğer öncüllerine dayanır, dolayısıyla genel geçer olduğu da iddia edilemez, sadece bir varsayım olarak kullanılabilir.³⁶¹ Schacht'ın araştırmadığı başka hukukî rivâyetler ele alındığında ve/veya diğer öncüllerinin yanlış olduğu delillendirilirse o öncülün de doğru olmadığı ortaya çıkabilir.³⁶²

Motzki, Schacht'ın bu gerçeklerden çıkardığı tarihî istidlâllerin sorunlu olduğunu savunmaktadır. Misal olarak Schacht'ın sayı bakımından sahâbe rivâyetinin Irak'ta çoğunlukta olduğunu ve bu rivâyetlerin [Hz.] Peygamber hadisine denk kabul edildiğini tespit edip, buradan sahâbe sözüne dayanmanın daha eski yöntem olduğu sonucuna ulaştığını vurgulamaktadır. Ayrıca Schacht, Irak'ta tâbiûn rivâyetlerinin sahâbîlerle aynı derecede olduğunu hatta daha çok alıntılı olduğunu belirtmiş, bundan da tâbiûna dayanmanın sahâbeyi kaynak almaktan daha önce olduğu hükmünü çıkarmıştır. Böylece o, hukuk otoritesi olarak [Hz.] Peygamber'e dayanmanın en yeni, tâbiûna dayanmanın ise en eski basamak olduğunu ortaya çıkaran bir gelişim şeması inşa etmiştir. Motzki onun bu metinlerin sayısının azlığının onların kullanımının veya kendilerinin mevcudiyetinin yeni oluşuna bir işaret oluşu istidlâlini de pek ikna edici

³⁶¹ Schacht, ortaya attığı bu ve buna benzer delilleriyle klasik ve diğer eserlerindeki hadislerin Şâfiî'nin zamanından sonra tedavüle sokulduğunu, [Hz.] Peygamber'den gelen ilk kayda değer hukukî haberlerin bütününe, sahâbeden ve diğerlerinden gelen biraz daha erken rivâyetlerin aksine, ikinci asrın ortalarına doğru ortaya çıktığını iddia etmiştir bk. Schacht, *The Origins*, 4. Ayrıca bir hadisin kısa ve uzun şekillerinin mevcut olması, hadis kitaplarının konulara göre hadisleri ihtisar etmeleri ve o ilgisi olan mevzuya dahil edilmesi ile de alâkalı olabilir. Bu mesele Hadis ilminde taktî'l-hadîs olarak geçmektedir Mehmet Efendioğlu, "Taktî'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/483-484.

³⁶² Schacht, *The Origins*, 176-189; Motzki, "Dating Muslim Traditions", 211-212.

bulmamakta ve aksinin de mümkün olabileceğini ve sayı ile yaşın mutlaka birbirine bağımlı olma zaruretinin bulunmadığını öne sürmektedir.³⁶³

Motzki, Goldziher ve Schacht'ın metin tahliliyle ilgili metodlarının tenkidinin, metni temel alan tarihlendirmenin değersiz olduğu sonucuna götürmemesi gerektiğine de işaret etmiştir. Onun tenkit noktası metodun kendisi değil, eleştirdiği bu müsteşriklerin kullandığı öncül ve yöntemlerinin güvenilir olmayışıdır. Onların ön kabullerinin doğru olmayışı adeta gömleğin ilk düğmesini yanlış ilikleyip sonrasında bütün düğmelerin yanlış düğmelenmesi misalindeki gibidir. Prensipte metni esas alarak yapılan tarih tespiti, Motzki'nin nazarında tek başına yeterli olmasa da başka metodlarla beraber kullanıldığında hadis tarihlendirme ameliyesine katkıda bulunabilir.³⁶⁴

Bu iddiaları klasik hadis edebiyatının verileri ile karşılaştırdığımızda görülmektedir ki, hadis âlimleri, niyeti doğruluk ve dürüstlük olmayıp, farklı menfaatler peşinde koşmayı adet edinen kimselerin, çeşitli amaçlarına nâil olmak için Hz. Peygamber'in otoritesini istismar ettiklerini kabul etmişlerdir. Aslında İslâmî ilimlerin günden güne tekâmülünü sürdürdüğü devirlerde böyle bir istismarı görememek, ancak hakîkate gözleri kapamak anlamına gelirdi. Kaldı ki İslâm Peygamberinin ve/veya peygamber otoritesinin belli çıkarlar çerçevesinde istimalinin hangi boyutta zararlara sebep olduğu, yaşanan tarihî hadiselerle bizzat idrak edilmiştir. Bu sebeple İslâm âlimleri, bu nevi mevzû haberleri sahîh rivâyetlerden ayırt edebilmek maksadıyla metni de tahlil ettikleri bilinmektedir. Onlar, İslâm'ın ilk dönemlerinde rivâyetlerin itikadî ve siyasî hadise veya şahıslarla münasebetini dikkate almışlar, mezhepleri veya müntesiplerini metheden ya da tenkit eden haberlerin ihtiyatla ele alınmasının icap ettiğini bildirmişlerdir. Hatta bu meseleyi uydurma sebepleri arasında saymışlardır. Ayrıca Müslüman âlimleri hadislerin tamamının [Hz.] Peygamber ile bir münasebetinin bulunup bulunmadığından ve özellikle rivâyetlerin hicrî ikinci ve üçüncü asır âlimleri marifetiyle ortaya atıldığından bahsetmemişlerdir. Batılı hadis araştırmaları ile Müslüman âlimler arasındaki en bariz fark, Müslümanların metinleri esas alarak hadislerin ortaya çıktığı tarihi değil, her bir rivâyetin [Hz.] Peygamber'e

³⁶³ Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz*, 1991, 23.

³⁶⁴ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 214.

ait olup olmadığını yani sıhhatini araştırmış olmalarıdır.³⁶⁵ Halbuki Motzki de dahil şarkiyat araştırmacıları, hadisleri sadece tarihî bir malzeme olarak algılamakta, sıhhatini değil, tarihî kıymetini ve ortaya çıkma zamanını tespit etmeye, bununla alâkalı çıkarımlarda bulunmaya gayret etmektedir.

Schacht'ın İslâm hukuku gelişim teorisini eleştiren Motzki, onun I. yüzyıla ait haberlerin olmadığı tezinin doğru olmadığını göstermeye çalışmıştır. Motzki, onun I. asra ait haberlerin yokluğunu ifade ederken, aslında o döneme ait haberlerin varlığını bildiğini düşünmektedir. Ancak Motzki, Schacht'ın bu meseleye metodolojik yaklaştığını ve onun bu ifadesinden I. asırdaki haberlerin mevcudiyetinin ispat imkânının olmayışını kastettiğini düşünmektedir. Hatta aslında onun hukuk pratiğinin ve biliminin de önceden var olduğu kanaatinden de bahseden Motzki, Schacht'ın çalışmalarında seküler ya da din karşıtı bir tutumunun olmadığını, onun daha çok şüphecilik saikiyle hareket ettiğini söylemektedir. Ayrıca tarihî olayların inşası için dinî empatiye ihtiyaç olmadığını da ilâve etmektedir.³⁶⁶ Ancak Schacht'ın hukuk teorisi, [Hz.] Peygamber'i dinin kanun koyma yetkisinden çekip almak mânâsına gelmektedir. [Hz.] Peygamber'in olmadığı bir İslâm, günlük hayatla bağı kopmuş, yok olmaya doğru sürüklenen bir din haline gelir. O halde Schacht'ın bu haberlerin ve hukuk biliminin mevcudiyetini bilmesine rağmen ısrarla olmadığını iddia etmesi, tezini bu iddianın üzerine bina etmesi ve diğer oryantalistlerde kalıcı bir tesir bırakacak şekilde iddialarının metodolojisini oluşturması nasıl anlaşılmalıdır? İlmî araştırmalarda dinî empati bir tarafa en azından insanî bir empatinin aranması gerekmez mi? Motzki'nin onu bu tavrına rağmen müdafaa etmesi sadece oryantalist paradigmanın şüpheciliğiyle izah edilebilir mi? Bu sualler cvap beklemektedir.

2.5.2 Schacht'ın Eser Merkezli Hadis Tarihlendirmesi

Motzki'ye göre hadis araştırmalarında Goldziher'den sonra en tesirli isim olan Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* kitabının ikinci bölümünde hadislerin içinde bulunduğu kaynakla ilgili tarihlendirmenin nasıl yapılacağını

³⁶⁵ Krş. M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler Menşe'î Tanıma Yolları Tenkidi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 23-48; krş. Yücel, *Hadis Tarihi*, 195.

³⁶⁶ Uçar, "Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine", 307-308.

göstererek bu tarihlendirme yöntemini ilk defa sistemli bir şekilde kullanmıştır.³⁶⁷ Schacht, belirli bir zaman aralığında bir hadisin mevcut olmayışını göstermenin en iyi yolunun, o hadisine atıfta bulunulması zarurî görülen bir hukukî tartışmada, nakledilmiş olmamasının tespiti olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁸ Motzki, Schacht'ın işaret ettiği bu “*e silentio*”³⁶⁹ metodunda biri teorik, diğeri pratik olmak üzere iki zayıf nokta tespit etmiştir. Teorik açıdan meseleye bakıldığında, bir hadisin bir kimse tarafından istimal edilmemesinin pek çok sebebi olabilir; hadisin mevcut olmaması ise muhtemel sebeplerden sadece biridir. Belki en basit izah, bahsi geçen şahsın o hadisi henüz bilmemesidir. Şüphesiz ki bu durum, ilgili hadisin kesinlikle mevcut olmadığı mânasına gelmez. Ayrıca bu şahsı, bahsi geçen o hadisi nakletmekten alıkoyan bilinmeyen nedenler de olabilir. Schacht'ın fikir yürütmesinin pratik olarak zayıf noktası ise, çoğu durumda kaynakların gerçekten fikhî bir ihtilafı yansıtır yansıtmadığının bilinmemesidir. Fikhî hadisleri cemedan kitapların tartışmalarda kullanılan hukukî malzemenin tamamını toplayıp toplayamadıklarını veya onların, müelliflerin şahsî tercihlerini ihtiva edip etmediği tam bir kesinlikle mâruf olabilecek mevzular değildir.³⁷⁰

Motzki, Müslüman âlimlerin istifade ettiği kaynakların sadece bir kısmına ulaşılabilmesi sebebiyle, daha sonraki kaynakların daha teferruatlı olmasının, onların rivâyetlerindeki ilâve mâlûmatın yetersizliğinin delili olmadığını, bilakis bu durumun vaka bazında ispata muhtaç olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Schacht'ın geliştirdiği bu metodun getirdiği sonucun, sadece metnin münferit kısımları için değil, bütün rivâyetler için uygunsuz olduğunu müdafaa etmektedir. O, Schacht'ın umumiyetle şu örneğe göre neticeye ulaştığını vurgulamıştır; eğer A rivâyeti, ilk müdevvin B'nin mecmuasında henüz mevcut olmayıp, ancak daha sonraki müdevvin C'nin eserinde mevcutsa, bu haber B ile C arasında tedavüle girmiş olmalıdır. Motzki

³⁶⁷ Schacht, *The Origins*, 140-151.

³⁶⁸ Dikkat çekici olan şey, bu müsteşrikin daha tarihlendirme ameliyesinin evvelinde, araştırdığı hadisin var olmayışını ispat etmeye niyetli gibi görünmesi ve bunu delillendirerek başkalarına da gösterme hedefinin olduğu izlenimini vermesidir. Bilimi her şeyin üstünde gören Batıyı düşününce, bu tarz bir bakış açısının bilimsel etikle ne kadar bağdaştığı meselesi akla takılmaktadır.

³⁶⁹ Motzki, bunu basitçe şu şekilde anlatmaktadır: Bir metin ya da konu, muayyen bir dönemin kaynaklarında bulunmuyorsa, bu konu veya metnin o dönemde zikre değer görülmediği ya da mevcut olmadığı şeklindeki kabuldür Motzki, “Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen”, 8.

³⁷⁰ Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 214-215.

bu neticenin genel geçer olmadığını³⁷¹ misallerle delillendirmeye gayret etmiştir.³⁷² Mesela Motzki Uçar'la röportajında, Schacht'ın *e silentio* argümantasyonu ile Şafî'nin *Kitâbü'l-Ümm*'ünde var olup da Mâlik'in *el-Muvatta*'nda yer almayan bir haber görürse o bu haberin Şafî ile Mâlik arasındaki dönemde icat edildiğini zannetmesinden bahsetmiştir. Motzki, bu argümantasyonun, kaynakların kısıtlılığında değil, ancak bol olduğunda kullanılabileceğini, Schacht'ın, hukukî tartışmalarda mevcut haberlerin zikredilmesi zarureti ön kabulünün de problemliliğini, *e silentio* metodunun böyle sakıncaları sebebiyle dikkatli ve tasarruflu kullanılması gerektiğini ifade etmiştir.³⁷³

Motzki, Müslüman âlimlerden Schacht'a tenkitte bulunanların az olduğunu, onu neredeyse sadece Sezgin ve A'zamî'nin ciddi şekilde eleştirdiğini, çoğunun Schacht'ın tezlerini ya kabul ya da reddettiklerini ileri sürmektedir. Hatta onların eleştirilerini yetersiz ve ayrıca A'zamî bazı eleştirilerini polemik tarzında bulmaktadır. A'zamî'nin sadece *e silentio* delili hakkında ikna edici eleştirilerinin olduğunu iddia etmektedir.³⁷⁴ Halbuki A'zamî, Batı ilim dünyasını da iyi tanıyan bir âlim olarak, hadis ilminin incelikleri ve bol misallerle Schacht'ı ve metodolojisini tenkit etmekte, Müslümanlar açısından ikna edici deliller sunmaktadır.³⁷⁵ Ancak Motzki bu delillerin Batılılar için yeterli olmadığını iddia etmektedir. Motzki'nin Müslümanların Schacht'ın tezlerine yaklaşımlarına dair yorumlarından, Batı'daki Müslüman görüşlerine karşı serdedilen aşırı temkinli ve aşırı tenkitçi tutumu tevarüs ettiği hissedilmektedir.

2.5.3 Schacht'ın İsnâd Merkezli Hadis Tarihlendirmesi

Batılı araştırmalarda hadislerin nakledilmesini temin eden râvî zincirleri, yani isnâdlar, Motzki'nin görüşüne göre Goldziher'in onlar hakkındaki menfi düşünceleri

³⁷¹ Onun bu metodun sonuçlarının genel geçerlilikten yoksun oluşu ile alakalı misalleri için bk. Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz*, 1991, 82.

³⁷² Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz*, 1991, 82.

³⁷³ Uçar, "Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine", 310-311.

³⁷⁴ Motzki'nin Müslüman âlimlerin Schacht eleştirileriyle ilgili yorumları için bk. Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz*, 1991, 36-45.

³⁷⁵ *E silentio* deliliyle ilgili A'zamî'nin tenkitleri için bk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünnet: Oryantalist Schacht'a Reddiye*, çev. Mustafa Ertürk (İstanbul: İz, 2010), 141-187. Ayrıca burada kısaca ele alınan *e silentio* delilinin ayrıntılı izahı için bk. Kızıl, *Müşterek Râvî Teorisi ve Tenkidi*, 112 vd.

sebebiyle uzun bir müddet ihmal edilmiştir. Schacht olmuş, aynı haberin bir kaynaktan çok defa farklı farklı isnâdlarla yer almasına dikkat çekip bu farklı haberlerin mukayesesi ile bu haberin ortaya çıkış tarihini tespit etmenin mümkün olabileceğini iddia etmiştir.³⁷⁶ Bu tarihlendirme metoduna popülerlik kazandıran, ancak teşekkülünü bir düzene oturtmamasına rağmen çok sayıda kural koyan Schacht'tır. Onun isnâdı esas alarak tarihlendirme kuralları şunlardır: 1) En mükemmel ve tam isnâdlar geç tarihli olanlardır. 2) Daha yüksek bir otoriteye ulaştırılan isnâdların yanında, şayet tâbiûn tabakası gibi daha geç bir tabakada duran başka bir isnâd varsa, birinci isnâdlar sonradan meydana gelmiştir. Bu Schacht'ın "isnâdların geriye doğru gelişimi" dediği şeyin sonucudur. 3) Sonraki kaynaklarda görülen muhaddis veya râvî ilâveli târifler mevzûdur. Schacht bunları "isnâdların yayılması" olarak nitelendirir. 4) Bir hadisin isnâdlarının tamamı ya da birçoğunda belirgin bir müşterek râvînin, yani ismi zikredilmeyen bir kişinin veya râvînin bulunması, o hadisin o kişinin zamanında ortaya çıktığına dair mühim bir işarettir. 5) Müşterek râvîyi atlayan târifler daha geç tarihlidir.³⁷⁷

Schacht'ın kendi farazî kurallarının genel nitelikte olduğunu düşündüğünü belirten Motzki, onun Müslümanlarca da bilinen, geç dönemlerdeki kaynaklarda bulunan hadislerin isnâdlarının, genellikle daha olgun olduğu kanaatini doğru bulmaktadır. Isnâdların muntazam olması meselesi zaten hadis halkalarının yaygınlaşması, hadis ilminin gelişmesi ve gitgide revaç bulması ve hadis râvîlerinin çoğalmasının tabii sonucudur ve Motzki'nin de işaret ettiği gibi bilinen bir gerçektir. Ancak onun düşüncesine göre bu, erken dönem hadislerinin tamamının ya da çoğunun kusurlu bir isnâda sahip olduğu sonucuna götürmeyeceği gibi erken devirlerde muttasıl isnâdlı hadislerin mevcut olmadığına inanmaya da sevk etmez. Isnâdların erken döneme doğru gelişimi, Müslüman âlimlerin "ref" olarak isimlendirdiği bilinen bir olgudur. Ancak mevkûf hadislerin merfû yapıldığı örneklerin varlığı, bütün merfû hadisleri zarûrî olarak geç tarihli kılamaz. Benzer şekilde mevkûf ve maktû

³⁷⁶ Motzki burada Schacht'ı isnâdı araştırmalarında kullanan ilk kişi olarak öne çıkarsa da diğer makalesinde, Aloys Sprenger'in XIX.yüzyılda daha evvelden isnâdı incelediğine işaret etmiştir Motzki, "Dating Muslim Traditions", 219.

³⁷⁷ Schacht, *The Origins*, 163-175; Motzki, "Dating Muslim Traditions", 219-220; "Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen", 10-11.

hadislerden daha erken merfû hadislerin bulunduğu apriori olarak devre dışı bırakılamaz.³⁷⁸

Schacht'ın isnâdlar hakkındaki faraziyelerini de tenkit eden Motzki, onun isnâdı keyfî bulunduğunu, bir hadisin birçok isnâdının ilâve muhaddis veya râvîlerin oluşturulmasıyla ya da tam isnâdların uydurulmasıyla, yani isnâdların yayılmasıyla meydana geldiğine inandığı³⁷⁹ tespitinde bulunmuş ve bu fikirlerin birkaç örnek temel alınarak yapılmış genellemeler olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Schacht, yine kitabının aynı bölümünde aile isnâdlarının umumî olarak geçerli olmadığı hipotezini öne sürmüş, konuya dair uydurma olduğunu düşündüğü birkaç aile isnâdını da misal olarak vermiştir. Motzki, bu örneklerin Schacht'a göre isnâdların uydurma kısmının ilk râvîler ve isnâdın ulaştığı otorite ile ilgili olduğunu tespit etmiştir. Fakat onun bu misallerdeki râvîlerin uydurma olduğu hükmüne hangi dayanakla vardığının açık olmadığını, örneklerin uydurma olduğu sonucunun kesinlikten uzak olduğunu ve buradan “her aile isnâdı mevzûdur” genellemesine varılamayacağını söyleyerek Schacht'ı tenkit etmiştir.³⁸⁰

2.5.4 Schacht'a Göre Müşterek Râvî

Schacht'ın müşterek râvî düşüncesi, Motzki'nin ifadesine göre klasik dönem Müslüman hadisçileri tarafından da bilinen bir olgudur. Schacht, isnâdlar kıyaslandığında aynı nesle ait aynı isimleri tespit etmiş ve bu râvîleri “*common link*” yani “*müşterek râvî*” olarak adlandırmıştır. Farklı isnâdlar alt alta getirilir, aynı isimlerle de zincirler çakıştırılırsa, çeşitli dallara ayrılan bir şecere ortaya çıkmaktadır. Bu dalların bir arada bulunduğu en alt birleşik noktaya – tarihlendirme için en önemli kısım – başka bir ifadeyle gerçek ile uydurma kısımların birleştiği yere, “*significant common link*” (*ana müşterek râvî*) denilmiştir. Schacht, isnâd zincirinde ana müşterek râvîye kadar genellikle gerçek olduğu kanaatinde olmakla beraber, müşterek râvînin altında yer alan kısmı ([Hz.] Peygamber'e kadar olan kısmı) uydurma kabul etmiştir. Çoğu defa tek tarîk şeklinde olan uydurma kısım, müşterek râvîden en erken otoriteye, yani sahâbe veya [Hz.] Peygamber'e ulaşan taraftır. Gerçek kısım ise, müşterek

³⁷⁸ Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 220.

³⁷⁹ Schacht, *The Origins*, 163-175.

³⁸⁰ Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 221.

râvîden söz konusu hadisin bulunduğu müelliflerin kitaplarına ulaşan birçok isnâddan müteşekkildir. O, ana müşterek râvînin isnâdın sonunu îcat eden, hadisi tedavüle soğan râvî olduğunu iddia etmektedir. Schacht'a göre bu durumda incelenen hadis, en erken *ana müşterek râvînin* yaşadığı döneme tarihlendirilmelidir.³⁸¹

Müşterek râvîyi bu şekilde tanımlayarak meseleyle ilgili çeşitli kurallar koyan Schacht, Motzki'nin fikrine göre bir hadisin tedavüle sadece müşterek râvîler tarafından değil, onun adını kullanan başka bir râvî tarafından da sokulabileceğini iddia ederek, müşterek râvî olgusunun en mühim özelliğini belirsiz hale getirmiştir. Schacht, müşterek râvîye göre yapılan tarihlendirmede bazı tereddütlere sahiptir ve müşterek râvînin genel itibarıyla tâbiûn olarak adlandırılan kimselerin bulunduğu tabakaya ait olduğunu örneklerle açıklamıştır. Onun faraziyesine göre, bir hadisin aynı tâbiûne ait olduğu iddia edilen isnâdları, bir nesil sonra uydurulmuştur ve hadis yanlış şekilde ona atfedilmiştir. Motzki böyle olaylarda müşterek râvînin yalnızca başlangıç noktası yani *a terminus a quo* verebileceğini düşünmektedir. Schacht'ın iddiasına göre Nâfi'ye (v. 117/735) ulaşan ve muhtemelen II. asrın ortaları civarında yazılı bir kaynak şeklinde mevcut hadisler bu çeşit misallerdir. Bu kaynağı kullanan bütün râvîler onu doğrudan Nâfi'ye atfetmişler ve böylece Nâfi' kendisine atıfta bulunan râvîler kendisiyle görüşmediği halde bir müşterek râvî (Juynboll'un tezine göre görünürde müşterek râvî) haline gelmiştir.³⁸² Aynı şekilde Schacht'ın da Nâfi' hadisleri hakkındaki neticeleri, büyük oranda şüpheli delilleri temel alan iddia³⁸³ veya sözlerden ibarettir.³⁸⁴

Bu yönteme getirdiği sınırlandırmalara rağmen Schacht'ın müşterek râvî fenomenini hadis tarihlendirmesi için uygun bir temel olarak değerlendirdiğini düşünen Motzki, bir de onun isnâdların bazen müşterek râvîyi atladığını³⁸⁵ fark etmesi sebebiyle bu tür isnâdları uydurma saydığına da işaret etmektedir. Fakat Motzki bu sonuçla alâkalı tam bir değerlendirmede bulunmamakta, sonucun kabulünü,

³⁸¹ Schacht, *The Origins*, 171-172; Motzki, "Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen", 10-13.

³⁸² Schacht, *The Origins*, 171, 176-179.

³⁸³ Schacht'ın misallerinin tenkidi için bk. el-A'zamî, *İslâm Fıkhi ve Sünnet*, 204-214.

³⁸⁴ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 222.

³⁸⁵ Juynboll bunları "dalış/diving" olarak isimlendirmektedir.

Schacht'ın müşterek râvî olgusuna dair yorumunun kabul edilip edilmeyeceği sorusuna bağlamaktadır.³⁸⁶

Hadis musannefatında isnâdlardaki râvîlerin sıralanışı tebe-i tabiîn nesline kadar [Hz.] Peygamber > Sahabî > Tabiî şeklindedir. Tebe-i tâbiîn neslinden itibaren ise isnâdlar, Hadis tarihindeki gelişim sürecine binâen Motzki'nin tahayyülünde olduğu gibi bir ağaç şeklinde düşünürsek kollara ayrılmaktadır. Görünen o ki, tebe-i tabiîn neslinde isnâdların kendisinden dallanıp budaklandığı râvî Schacht'ın terimiyle *müşterek râvî*dir. Schacht'ın öne sürdüğü ve bazı misallerle anlattığı bu tarz isnâdlar mevcut olmakla birlikte, Motzki'nin de ısrarla altını çizdiği gibi bütün hadis isnâdlarına genelleştirilmemelidir. Motzki kendi araştırmalarında genelleştirmelerden uzak durmaya çalışmakta ve çok az misal üzerinden yapılan bütün umumîleştirmeleri de şiddetle eleştirmektedir.³⁸⁷ Onun sadece farazî olarak işaret ettiği gibi hadis kaynaklarında azımsanmayacak sayıda hadisin [Hz.] Peygamberden birden fazla sahâbî tarafından, aynı şekilde sahâbîden birden fazla tâbiî, onlardan da birden fazla tebe-i tabiîn neslinden râvî tarafından rivâyet edildiği görülmektedir.³⁸⁸ Bu hakikat de Schacht'ın selefi Goldziher gibi, örneklendirmelerinde seçici (selektif) hareket eden bir oryantalist olduğu sonucuna götürür. Fakat Motzki, tenkit ettiği bu çalışma tarzını doğru bulmamakta ve kendisi araştırmalarına sınırlar koyarak çalışmakta, bulgusunu dikkatli, genelleştirmeden uzak, titiz ve makul bir şekilde izah etmektedir.³⁸⁹

“İbn Şihâb ez-Zührî'nin *Fıkhı*: Bir kaynak Tenkidi incelemesi” olarak Türkçeye çevrilen makalesinde Motzki, Schacht'ın iddialarıyla kesin olarak şekillendirilen ve o zamandan itibaren Batılı İslâm araştırmacılarının genel kabulüne mazhar olan görüşe göre, İbn Şihâb ez-Zührî'ye kadar ulaşan fikhî hadislerin adedinin çok az olduğunu belirtmektedir. O halde bu hadislerin, Mâlik'in *Muvatta*'ında işittiğini

³⁸⁶ Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 223.

³⁸⁷ Motzki, Batılı araştırmacıların mühim hatalarından birinin az sayıda metne dayanarak asırlara ve farklı havzalara teşmil edilen umumî hükümlere varmaları olduğu tespitinde bulunmuştur. O, bu cins genelleştirmeleri tehlikeli bulmakta ve herhangi bir genelleştirme yapılacaksa, çok büyük hassasiyet gösterilerek yapılması gerektiğine inanmaktadır Uçar, “Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine”, 340.

³⁸⁸ Yücel, *Hadis Tarihi*, 201.

³⁸⁹ Mesela Motzki'nin kendine mahsus bir çalışma usulü vardır bk. Harald Motzki, “Der Fiqh des - Zührî: die Quellenproblematik” 68/1 (01 Ocak 1991), 4-10; “The Prophet and the Cat: On Dating Mâlik's Muwatta' and Legal Traditions”, 54.

veya Zührî'ye sorduğunu açıkça ifade ettiği onun reyî hakkındaki mâlûmat ile sınırlı olması gerektiğini düşünen Motzki, bahsi geçen makalesinde Schacht'ın bu görüşüne karşı çıkmaktadır. Bu makale boyunca Motzki, Schacht'ın hem Zührî hadisleriyle ilgili görüşlerini hem de İslâm hukukunun gelişimi hakkındaki tezlerini tartışmaktadır.

Motzki, Abdürrezzâk'ın *Musannef*'i gibi şimdi elde mevcut olan eski kaynakları kullanarak daha nitelikli araştırmalar yapılabileceğini düşünmektedir. Bu araştırmasında bu kaynak tenkidi incelemesi ile Zührî'ye atfedilen rivâyetlerin sayısının Schacht'ın varsayımlarından daha fazla olduğunu göstermiştir. Erken dönem kaynaklarında mevcut olan Zührî metnlerinin mukayese edilmesi neticesinde, Motzki Zührî'nin sadece reyden oluşan bir fıkıh öğretiminin olmadığını, derslerinin reyî yanında, önceki nesillerin, tâbiûnun, sahâbîlerin ve [Hz.] Peygamber'in fikhî görüşleri ve tatbikini de ihtivâ ettiği sonucuna ulaşmaktadır. Motzki'nin düşüncesine göre İslâm hukukunun hicrî II. asrın ilk çeyreğinde ulaştığı gelişme durumu, hatta kısmen ilk asrın ilk tekâmül aşamaları yeniden inşa edilebilir, çünkü artık bu nevi inşalara teşebbüs edebilmek için kaynaklar mevcuttur.³⁹⁰

Schacht'ın aslında isnâdın tarihî hiçbir değerinin olmadığı ve kendi öğretilerini ilk râvîlere kadar izafe eden hukuk mektepleri tarafından uydurulduğu iddiasına sahip olduğunu düşünen A'zamî, onun isnâdı bir vasıta olarak gördüğünü öne sürmektedir. Bu vasıta sayesinde Schacht kendi tezlerini ispat edebilecek, yani uydurma haberleri tarihlendirebilecektir.³⁹¹ Sadece isnâdları kullanarak, Schacht'ın öncül ve yöntemleriyle yapılan bir tarihlendirmenin güvenilirliğinin hangi seviyede olduğu Motzki'nin araştırmalarında açıkça görülmektedir. Motzki'nin de ifade ettiği gibi Schacht'ın zihninde de müşterek râvî tam oturmamış görünmektedir. Bir hadisi rivâyet eden bir râvîyi, onun naklettiği hadisini kendinden sonra çok râvînin nakletmesi o râvîyi niçin illa uydurmacı ya da hadis icatçısı yapsın? Tabakât eserlerini Müslüman münekkitler gibi delil olarak kullanılabilmesi için yeterli derecede değerli bulmayan (ancak kendi tezlerini desteklerse delil olarak alan) Batılı oryantalistler, Schacht örneğinde olduğu gibi kendilerince geliştirdikleri ve onların şüpheli mantığıyla çalışan metodlarla, ilmî ya da başka saiklerle hadislerin tarihî gerçekliği üzerinde

³⁹⁰ Motzki, "Der Fiqh des -Zuhrî", 1-44.

³⁹¹ el-A'zamî, *İslâm Fıkıhı ve Sünnet*, 16.

çalışmaktadırlar. Onların ortaya koyduğu delillerini külliye reddetmek yerine, anlamaya çalışıp kuvvetli argümanlarla eleştirmek belki en iyi yollardan biri olabilir. Ayrıca Müslüman âlimlerin, Batılı şüpheciler zümresine ve yaydıkları şüpheden etkilenen insanlara, hadislerin mevsukiyetine dair günümüz şartlarını haiz, aklı ve mantıkî deliller sunması da yapılması gerekenlerdendir.

2.6 Juynboll ve Motzki

Batıda Goldziher ve Schacht'tan sonra Hadis ve Sünnet sahasında en mühim müsteşriklerden biri de Hollandalı Gautier Herald Albert Juynboll'dür. Goldziher ve Schacht'ın tesiri altında kalan³⁹² G.H.A. Juynboll, Schacht'ın geliştirdiği teorileri geliştirip daha açık hale getirmiştir. Türkiye'de de artık oldukça tanınır hale gelen³⁹³ Juynboll, Motzki'nin en çok eleştirdiği fakat zaman zaman da takdir ettiği bir şarkiyatçıdır. Juynboll de hadis tarihlendirmede diğer oryantalistler gibi çeşitli yöntemler kullanmıştır.

2.6.1 Juynboll'ün Eser Merkezli Hadis Tarihlendirmesi

G.H.A. Juynboll, Motzki'ye göre Hadis araştırmalarında en temel eserlerden biri olan ve 1983'te yayınlanan *Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance, and Authorship of Early Hadīth* kitabının bir bölümünde mütevatir kavramını ele alıp bunu *e silentio* argümanını kullanarak incelemektedir. *The Man Kadhaba Tradition and the Prohibition of Lamenting the Dead. An Investigation into Mutawatir Traditions* isimli bu araştırmada, Juynboll tarafından [Hz.] Peygamber'e isnâd edilen yalanın sonuçlarıyla ilgili meşhur haberin kaynak merkezli tetkiki yapılmaktadır.³⁹⁴ Juynboll, önce mezkûr “*Men kezebe*” hadisinin neşredilmiş mevcut külliyyatlarda var

³⁹² Onların kitaplarından etkilendiğini, hatta Schacht'ın *Origins* kitabına hayran olduğunu da ifade etmiştir Juynboll, *Hadis tarihinin yeniden inşası*, 17,19.

³⁹³ Onun Türkiye'de tanınması en çok, Salih Özer; *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları, Hadis Tarihinin Yeniden İnşası ve İsnad Analiz Yöntemleri* G. H. A. Juynboll, *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000); *Hadis tarihinin yeniden inşası; İsnad Analiz Yöntemleri*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005). Bir de Mustafa Ertürk; *Oryantalistik Hadis Araştırmaları* isimli Juynboll'den yaptıkları tercüme ve onun görüşleriyle ilgili birer makalelerinin olduğu kitaplarıyla katkıda bulunmuşlardır G. H. A. Juynboll, *Oryantalistik Hadis Araştırmaları: Makaleler*, çev. Mustafa Ertürk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001).

³⁹⁴ G. H. A. Juynboll, *Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance, and Authorship of Early Hadīth* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 96-133.

olup olmadığını araştırmış, evvela Hicaz ve Mısır’da tedvîn edilen kitapları sonra da Irak’takileri araştırmıştır. Motzki’ye göre onun bu tetkikinden kısaca şu netice çıkmaktadır: Bu hadis Hicaz ve Mısır’da hicrî 180 (m. 800) yılından önce vefat eden müdevvinlerin eserlerinde yer almayıp, buna mukabil hicrî 200 (m. 815-816) yılından sonra vefat eden müdevvinlerin kitaplarında mevcuttur.³⁹⁵ Juynboll burada Mâlik’in *Muvatta*’ı ve İbn Vehb’in (v. 197/812-813) *Câmi*’ni bahis mevzusu etmektedir. Aynı zamanda bu hadis, her ikisi de Hicazlı âlimler olan Şafîi’nin eserlerinde ve Humeydî’nin (v. 219/834) *Müsned*’inde mevcuttur. Juynboll bu bilgiye dayanarak “*Men kezebe*” hadisinin II. asrın ikinci yarısında tedavüle çıktığını ileri sürmektedir.³⁹⁶ Juynboll’a göre bu durum, hadiste [Hz.] Peygamber’e kadar yer alan rivâyet zincirinin uydurulmuş olduğunu veya sehven metne [Hz.] Peygamber’den en az 150 sene ya da daha fazla bir zaman sonra yaşamış muhaddisler tarafından ilâve edilmiş olduğunu göstermektedir. Irak’ta da benzer sonuçlara ulaşan Juynboll’ün metodunun özelliği, *e silentio* argümanına dayanmasıdır. O buradan umumî bir kaide çıkarmaktadır: “Bir hadis ne kadar ayrıntılı ve girift ise o kadar geç tedavüle çıkmıştır ve aynı durum isnâdlar için de geçerlidir”.³⁹⁷ Daha önce Schacht’ın bu delilin istimalinde ifade ettiği gibi Motzki, *e silentio* delinin çıkarımlarının tehlikeli oluşuna vurgu yapmakta ve bu delilin ancak yeterli kaynak olması halinde başvurulabilecek bir delil olduğunu yinelemektedir. O, Juynboll’ün sadece üç kaynakla iktifa ettiğini, sınırlı kaynaklarına rağmen uygulamasını geçerli kılabilmek için ön kabul ilâve ettiğini serdetmektedir. Juynboll’ün öne sürdüğü bu ön kabule göre, Müslüman musanniflerin seleflerinin topladığı tüm malzemeyi eserlerine kaydetmeleri nedeniyle bu külliyatlar, o dönemdeki belirli bir havzada mâruf olan bütün mevcut haberlerin bir tespiti olarak kabul edilmelidir.³⁹⁸ Fakat Motzki, onun bu ön kabulünü şüpheli bulmaktadır.³⁹⁹

Motzki’nin düşüncesine göre, Juynboll’ün ortaya attığı bu ön kabulle ilgili olarak haberlerin II. ve III. asırda bir havzada âlimlerin kitaplarının bir terkip yapılarak cemedildiği değil de semâ ile, yani hocalardan tahsil edilerek haberlerin edinildiği ileri

³⁹⁵ Juynboll, *Muslim Tradition*, 109, 112-130.

³⁹⁶ Juynboll, *Muslim Tradition*, 128-129, 132.

³⁹⁷ Juynboll, *Muslim Tradition*, 112-114,128,132.

³⁹⁸ Juynboll, *Muslim Tradition*, 98.

³⁹⁹ Motzki, “Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen”, 8-9; “Dating Muslim Traditions”, 215-216.

sürülebilir.⁴⁰⁰ Ancak mevcut olan bilgilerin tamamının tedvin edilmiş olması iddia edilemez. Motzki, hatta bu erken döneme ait külliyatların çok geniş rivâyet malzemesinin cüz'î bir kısmını ihtiva ettiğine dair karinelerin var olduğunu, eserlerin çeşitli nüshalarında müşahede edildiği gibi, müelliflerin kitaplarının tertibini çok defa değiştirdiklerini ifade etmiştir. Ayrıca mevcut külliyatın asıl yazmalara değil de daha çok birkaç nesil aktarılan talebelerin nüshalarına dayanması ve o talebelerin değişiklik yapma ihtimalleri nedeniyle eldeki eserlerin orijinal metinleri eksiksiz ve doğru aktarıp aktarmadıklarının da muğlak⁴⁰¹ olduğu tespitinde bulunmuş ve böylece Juynboll'ün ön kabulünün şüpheli oluşunu temellendirmiştir. Motzki, Junboll'ün araştırmasında kullandığı *e silentio* metoduyla haberlerin tarihlendirilmesinin zayıf temellere oturtulduğunu, mutlaka genel bir bakışa sahip olunmasını öngördüğü için gözden kaçırılan bir metnin, argümantasyonu tamamen temelsiz kılacağını öne sürmüş ve yazma kaynakların gün yüzüne çıkma ihtimalinin yüksek olduğundan bahsetmiştir. Nihayetinde de bu “*Men kezebe*” hadisi, sonradan ortaya çıkan Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'inde bir kısım olarak bulunan Ma'mer b. Râşid'in *Camiî*'nde kısa ve uzun şekliyle mevcut olması, dolayısıyla mezkûr hadisin en az yarım asır önce var olduğunu göstermesi sebebiyle, Juynboll'ün tarihlendirmesi çürütülmüştür. Ayrıca Ma'mer'in kitabında hadisin iki kısa, bir uzun tarîki vardır ve bu da Juynboll'ün uzun ve girift hadisin geç tedavüle çıkma varsayımını nakzetmektedir. Bunların yanı sıra Motzki Ma'mer'in tarîklerinde sadece söz konusu ifadeyi ihtiva eden kısa anlatımların sadece kısaltılmış olması, uzun anlatımların [Hz.] Peygamber'in sözlerine uydurma bir hikâye eklemek suretiyle daha sonra meydana getirilmiş olmasından daha muhtemel gözüktüğünü ortaya koyarak sonuçta Juynboll'ün delil, varsayım ve çıkarımlarını çürütmektedir.⁴⁰²

⁴⁰⁰ Motzki'nin bu ifadesi, Müslüman âlimlerin işaret ettiği hadis tahammül ve eda yollarına benzer görünmektedir.

⁴⁰¹ Uçar, Motzki'ye ait *Methoden zur Datierung von İslâmischen Überlieferungen* isimli konuşma metninin çevirisinde, Almanca asıl metinde menfî mânâsı olan “ungeklärt” kelimesini müspet tercüme ettiği için anlam tamamen asıl metinle zıt hale gelmiştir bk. Motzki, *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, 137.

⁴⁰² Motzki, “Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen”, 9-10; “Dating Muslim Traditions”, 218-219.

2.6.2 Juynboll'ün İsnâd Merkezli Tarihlendirmesi ve Müşterek

Râvî

Schacht, müşterek râvîyi esas alarak hadis tarihlendirme metodunu çalışmalarında nadiren kullanırken, bahis konusu metodu uygulamaya geçiren ve daha da olgun hale getiren Josef van Ess ve G.H.A. Juynboll'dür. Motzki, bu metodu tatbik ederken Juynboll'ün çeşitli tereddütlerinin olduğunu ve başta oldukça ihtiyatlı hareket ettiğini iddia etmektedir. Juynboll, müşterek râvî ve isnâdın ondan daha erken otoriteye giden kısmıyla ilgili yorumda, Motzki'ye göre Schacht'la aynı kanaattedir. Juynboll'a göre müşterek râvî, hadisi icât eden veya (şayet başkasının ise) o, ilk defa hadisi birçok kelimeyle ifade edendir; müşterek râvîden [Hz.] Peygambere'e giden tek râvîli tarîk de onun tarafından uydurulmuştur.⁴⁰³ Ayrıca o, (gerçek) müşterek râvîlerin ancak tabiûn tabakasından itibaren görülebileceğini iddia etmektedir.⁴⁰⁴ Motzki, buraya kadar Schacht ile Juynboll arasında çok az bir farklılık olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁵

Juynboll'ün müşterek râvî metodunu geliştirdiği hususların çoğu Schacht'ın "isnâdın gerçek kısmı" olarak nitelendirdiği kısımla, yani müşterek râvî ile daha sonraki hadis müdevvinleri arasında kalan kısımla alâkalıdır. Juynboll, Schacht'ın aksine bu kısmın görüldüğünden daha az gerçek olduğunu öne sürmekte, burada müşterek râvîden "kismî müşterek râvîler" ya da "düğümler"⁴⁰⁶ aracılığıyla müelliflere uzanan isnâdlarla, diğerleriyle hiç çakışmayan "tekli isnâdlar"ın farklı olduğunu iddia etmektedir. Juynboll, bunlardan sadece birincisinin tarihî sayılabileceğini, ikincisinin yani tekli isnâdların uydurulmuş olduğundan kuşkulananın elzem olduğunu iddia etmektedir. Bu sebeple de tekli isnâdların kismî müşterek râvî olduğu ortaya çıkıncaya kadar uydurma kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁴⁰⁷

Yine Juynboll, Motzki'nin görüşüne göre isnâdların bazen müşterek râvîyi atlaması hadisesini Schacht'tan daha etraflıca incelemiştir. Juynboll "dalış/dives"

⁴⁰³ Juynboll, "İsnad Analiz Metotları", 61.

⁴⁰⁴ Juynboll, "İsnad Analiz Metotları", 88.

⁴⁰⁵ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 223-224.

⁴⁰⁶ Bir kismî müşterek râviden onun öğrencilerine doğru yayılan rivâyet zincirlerinin bulunduğu, yani daha fazla isnâd bağlantısının olduğu bölüme düğüm (*knot*) denir Juynboll, *İsnad Analiz Yöntemleri*, 72.

⁴⁰⁷ Juynboll, *İsnad Analiz Yöntemleri*, 72, 77; Motzki, "Dating Muslim Traditions", 224.

olarak adlandırdığı bu isnâdların uydurulmuş olduğunu, bu ameliyeden de hadis müelliflerinin veya onların hocalarının sorumlu tutulması gerektiğini öne sürmüş ve bunu delillendirmeye çalışmıştır. Motzki, onun dalışların kökenini tarihlendirmek için şöyle bir kural oluşturduğuna işaret etmektedir: “Müşterek râvî altına bir “dalış” ne kadar derine ve uzağa yönelikse o isnâdın ortaya çıkış tarihi de o kadar geç bir tarihe aittir.” Motzki’nin yorumuna göre Juynboll, Schacht’ın hadislerin gelişim şemasına paralel olarak, kuralını daha da keskinleştirmiş ve (“müşterek râvîde sona eren isnâdlardan daha sonra oluşmasına” rağmen), büyük tâbiîde sona eren “dalış isnâdlarının” en eski, bir sahâbîde biten “dalış isnâdlarının” daha yeni kökenli ve [Hz.] Peygamber’de sona erenlerin ise en yeni kökenli olması gerektiğini savunmuştur.⁴⁰⁸ Motzki, özellikle müşterek râvî olgusu mevzûbahis olduğunda, Juynboll’ün isnâd vasıtasıyla hadisleri tarihlendirme yöntemini büyük ölçüde geliştirdiğini söyleyerek onun çalışmalarını bir nevi takdir etmektedir. Ancak bu takdirin Juynboll’ün bazı önermelerinden, metodik kural ve sonuçlarından şüphe edilmeyeceği manasına gelmeyeceğini de eklemektedir.⁴⁰⁹

Onun hipotezlerini ele alan Motzki, şu değerlendirmeleri yapmaktadır: Müşterek râvînin hadisin mücidi ve “tekli isnâd”ın ise “müşterek râvînin uydurduğu bir yol” olduğu şeklindeki faraziyeler, problemlili genellemelerdir. Juynboll, hadisi müşterek râvînin bir muasırından alma ihtimalini ve metnin daha eski olabileceğini kabul etmektedir. Fakat o, müşterek râvînin kaynak olarak verdiği şahsın gerçekten şeyhi olduğu ihtimalini kategorik olarak reddetmektedir. Ancak bu hadisi bir şahıstan almış olması ve kaynağını söylemiş olması da pekâlâ mümkündür. Bu apriori olarak dışlanamaz ve bazı durumlarda bunu ispatlamanın yolları vardır. Juynboll’ün müşterek râvînin şeyhinin genelde tarihî olmadığı varsayımını göstermek için kullandığı örnekler yakından incelendiğinde, bu görüşün temelsiz olduğu meydana çıkmaktadır. Juynboll’ün iki örneğini mercek altına alıp inceleyen Motzki, ikisinin de çelişkili ve tutarsız olduğu sonucuna varmaktadır.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ Juynboll, *İsnad Analiz Yöntemleri*, 85, 87-88.

⁴⁰⁹ Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 224-225.

⁴¹⁰ Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 226-227; Motzki, “Quo vadis, Hâdîṭ-Forschung?”, 45-46.

Motzki, Juynboll'ün hipotezlerindeki tenakuz ve insicamsızlıklara dikkat çekmekte ve müşterek râvî ve tekli isnâdıyla ilgili iki yorum teklif etmektedir. İlk olarak müşterek râvîlerin sahâbe tabakası hariç ilk büyük hadis müdevvinleri ve genelde bilgiyi, özelde de hicrî I. asırdaki şahısların haberlerini sistematik olarak yayan kimseler olduğu yorumunu yapmaktadır. Müşterek râvîler, İslâm'ın ilk asrını yazılı hale getiren, bunu talebelerine hadis halkalarıyla düzenli olarak okutan müdevvinlerdir. Kendisi de bir müsteşrik olduğu ve şüphecilik hususunda seleflerini takip ettiği için olsa gerek, bu durumun, müşterek râvîler tarafından bazı hadislerin tashih edildiği, cemedildiği ve hatta uydurulduğu ihtimalini dışarıda bırakmadığı iddiasında bulunmaktadır. İkinci olarak müşterek râvînin tekli isnâdı, evvela onun hadisi aldığı ya da aldığı öne sürdüğü şeyhinin adını, sonra da bahsi geçen şeyhin, hadisini aldığı iddia ettiği kanalı ya da müşterek râvînin şeyhinin aldığı düşündüğü kanalı göstermektedir. Juynboll tekli isnâdı, birden fazla tarîki olmasını zaruret olarak gördüğü için reddetmektedir. O *single strand* olgusunun buna sebep olduğunu iddia etmektedir. Juynboll'ün zihnindeki tasavvura göre bir rivayet tarikinın başında zikredilen her sahâbî, mevubahis hadisi [Hz.] Peygamber'den naklettiği öne sürülen yegâne şahıstır ve o da sözde hadisi sadece bir talebeye, yani kendisinin de genç bir tâbîi ya da tâbîinden sonraki nesle mensup bir talebesi olduğu iddia edilen (bu talebenin de diğerleri gibi sadece bir talebesi vardır) bir tâbîiye nakletmektedir. Juynboll'ün tek râvîli tarikle ilgili bu tasavvurunu ya da iddiasını Motzki akıl almaz bir tesadüf olarak nitelendirmektedir ve mantıksız bulmaktadır. Halbuki Motzki, müşterek râvî, bir şeyh-müdevvin olarak varsayıldığında, Juynboll'ün birden çok tarîk beklentisinin makul olmayacağını düşünmektedir. Bu durumda tekli isnâd sadece müşterek râvînin zikrettiği tek yolu yansıtmaktadır. Motzki'ye göre, bu tekli isnâd, ilgili hadisin yayıldığı tek tarîk olduğuna da işaret etmemektedir. Diğer rivâyet tarîkleri belki mevcuttu, ancak bunlara büyük müdevvinler ve hadisleri sistematik olarak rivâyet eden râvîler tarafından nakledilmediği veya belki de henüz bilinmeyen kitaplardadır ve henüz elde mevcut değildir. Motzki, bu yorumların Juynboll ve Schacht'ın bu meseleyle ilgili izahından daha münasip gözüktüğünü ifade etmektedir. Bu açıklamasının da denenmesi gerektiğini söyleyen Motzki, sanki her bilginin teker

teker matematik gibi test edilip hesap edilmesini arzu etmekte, belki ancak bu şekilde doğru bilgiye ulaşılabileceğini düşünmektedir.⁴¹¹

Motzki ayrıca Juynboll'ün tarihî ve tarihî olmayan müşterek râvî ayrımını problemlili bulmaktadır. Onun hadislerin tarihîliğini kabul etmek için koyduğu şartların pratik olmadığını ve elde mevcut olan kıt kaynaklara tatbik edilemeyecek kadar büyük talep yüklemekte olduğunu savunmaktadır. Nihayetinde, tamamıyla kısmî müşterek râvîlerin var olduğu rivâyet zincirlerinin tarihî kabul edilmesi gerektiğini talep etmenin, araştırmacıları birkaç tarihî hadis olduğu sonucuna götüreceğine dikkat çekmektedir. Aslında Juynboll kendisi dahi bir hadisin otantik olduğunu kabul etmek için talep ettiği şartların ağır olduğunun farkındadır ve istediği şartları haiz hadisin genelde nadir olduğunu itiraf etmiştir. Son olarak da Motzki, Juynboll'ün “tekli dalma tarikler”in müellifler ya da onların şeyhleri tarafından uydurulduğu iddiasını da müzakere etmekte, bu iddiasının örneklerinin *e silentio* deliline dayandığını müşahade etmektedir.⁴¹² Motzki, Juynboll'ün bu iddiasını da şeyhlerin derslerinde naklettiği hadislerin pratik sebeplerden ötürü öğrendikleri veya sahip oldukları hadislerin sadece seçilmiş bir kısmı olduğunu, ikinci olarak şeyhlerin on yıllar boyunca işledikleri derslerinin muhtevasının farklı olması ihtimali sebebiyle öğrencilerin hepsinin aynı konuları öğrenmediklerini dile getirmiştir. Üçüncü olarak da bir âlim tarafından bir araya getirilen ve öğrencileri tarafından nakledilen erken döneme ait bütün kitapların tam ve doğru olarak rivâyet edilip edilmediği şüphesini ortaya koymuştur.⁴¹³

Juynboll'ün hadislere ve hadislerle ilgili meselelere aşırı şüphe ile yaklaşması ve tercihini her defasında menfî tarafa yönlendirmesi, görünen o ki, Motzki'yi de rahatsız etmiş ve pek çok ihtimalin söz konusu olduğu durumlarda müspet tarafa doğru olan ihtimallerin de ele alınmasına işaret etmiştir. Onun bu düşüncesi de oryantalistler arasında hadis ve sünnete yaklaşımın biraz yumuşadığını hissettiren müsteşriklerden olduğunun bir işaretidir.

Motzki, XIX. yüzyıldan bugüne kadar Batılı araştırmacılar tarafından, İslâm kaynaklarında mevcut olan haberlerin ilk dönem İslâm tarihi inşası hususunda ne

⁴¹¹ Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 226-228; Motzki, “Quo vadis, Hâdîṭ-Forschung?”, 45-46.

⁴¹² Bk. tezin ilgili bölümü 2.3.1.

⁴¹³ Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 229-230; Motzki, “Quo vadis, Hâdîṭ-Forschung?”, 48-50.

ölçüde gerçekliğinin olduğunun sorgulandığını ve birbirine zıt farklı görüşlerin ortaya atıldığını ifade etmektedir. Kaynaklar hakkında bu ihtilafli görüşler olduğu müddetçe İslâm tarihinin dinî, siyasî ve hukukî inşâ çabaları çok zayıf temeller üzerinde durmaya mahkûmdur. Bu verimsiz ve zayıf temelli duruştan çıkabilmek için iki yol olduğunu düşünen Motzki'ye göre birinci yol, İslâmî haberlerin doğruluk değerinin tespiti için yapılan araştırmaların eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmesi; ikinci yol da kaynakların tekrar incelenmesidir. Schacht'tan sonra Juynboll'ün de isnâdı kaynak tenkidinde kullanması ve aynı veya benzer hadislerin râvî zincirlerinin bir araya getirilmesi faaliyetini ve bunun grafik şema olarak sunuşunu mükemmel seviyede geliştirmesi, araştırmalar açısından önemlidir. Juynboll olgunlaştırdığı, isnâd araştırmalarında tek râvîli rivâyet tariki, kısmî müşterek râvî, ağ, dalış gibi pek çok kavram da icat etmiştir. Isnâd kümelerinden çeşitli bilgiler elde ettiği gibi isnâdların gerçekliği ve tarihlendirmesi konusunda birtakım kaideler belirlemiştir.⁴¹⁴

Juynboll'ün Nâfi' hakkında yazdığı "Nafi', The Mawla of Ibn 'Umar and His Position in Muslim Hadith Literature" isimli makalesi Motzki'nin nazarından isnâd tahlili ile haberlerin gerçekliğinin değerlendirilmesine güzel bir misaldir. Juynboll'ün bu çalışmasının temel sonuçlarını Motzki şu şekilde özetlemektedir: 1) Kütüb-i Sitte'de yer alan Nâfi'-İbn Ömer isnâd zinciri gerçekten Nâfi'ye değil, Mâlik b. Enes'e ulaşmaktadır. 2) Tabakât kitaplarında bahsi geçen Mâlik'le Nâfi' arasındaki talebe-hoca münasebeti hakîkate aykırıdır. 3) Mâlik'in rivâyetleri dışında Nâfi'nin diğer talebelerinin Nâfi'-İbn Ömer hadisleri Kütüb-i Sitte müdevvinleri veya hocaları tarafından uydurulmuştur. Motzki, Juynboll'ün isnâda dayanan araştırmasını ve verdiği neticelerini genişçe temellendirerek tenkit etmektedir. Motzki, onu tenkit ederken, Juynboll'ün kendi tezini ispat etmek için kullandığı fitne hadisinden hareket etmekte, Nâfi'-İbn Ömer hadis isnâdlarının Juynboll'ün iddiasında olduğu gibi Mâlik b. Enes'e değil, şüphesiz Nâfi'ye ait olduğu sonucuna varmaktadır. Zira hadis ilk defa Mâlik tarafından gündeme getirilmemiştir. Hatta Motzki, Nâfi'nin kullandığı lafzı kısmen inşâ etmenin de mümkün olduğunu düşünmektedir. Juynboll'ün ikinci sonucunu da isnâd metin bütünlüğü analizini kullanarak incelemekte ve fitne hadisinin rivâyetlerinin çoğunun isnâdda ismi geçen Nâfi'nin talebelerine dayandığını

⁴¹⁴ Motzki, "Quo vadis, Hadîth-Forschung?", 40-41.

göstermektedir. Motzki, Juynboll'ün Nâfi'nin tarihi bir şahsiyet olup olmadığı hususundaki iddialarını ikna edici bulmamaktadır. Motzki, şu istidlalleri sunmaktadır: a) Juynboll'ün tezinden Nâfi' hakkında tabakât eserlerinde az bilginin olması doğru olsa da bu bilgi azlığı sadece Nâfi'ye mahsus bir durum değildir. b) Nâfi'nin soyu ve vefat tarihi ile ilgili çelişkili bilgilerin mevcudiyeti, onun tarihî bir şahsiyet olmadığı sonucuna götürmez. c) Mâlik'in Nâfi'nin öğrencisi olamayacağı iddiasında, Juynboll'ün deliller hususundaki seçici/selektif tavrı onu yanlış neticeye götürmüştür. Aksine deliller Mâlik'in onun talebesi olabileceği yönündedir.⁴¹⁵ Motzki, araştırmasının sonucunda Juynboll'ün sonuçlarının genellemeci olduğunu ifade etmekte ve onun iddialarının yanlışlığını çeşitli tahlil, istinbat ve delillerle ortaya koyarak genellemeci tezini reddetmektedir. Ayrıca Juynboll'ün tabakât kaynaklarını sadece kendi hipotezini destekleyecek şekilde kullandığını, hipotezini dışlayacak haberleri şuurlu bir şekilde görmezden geldiğini ve tabakât kaynaklarından aldığı bilgileri de tek taraflı yorumladığını ya da başka ihtimalleri dikkate almadığını ortaya koymaktadır.⁴¹⁶

2.6.3 Juynboll ve Schacht'ın İsnâd Metodu

Hadislerin tarihte tedavüle çıktığı zamanı tespit edebilmek için istifade edilen metodların çeşitli zayıf noktaları vardır. Bir hadisin ilk defa tespit edildiği eserden önceki zamanda var olmadığı tezini savunan *e silentio* delili ile tarihlendirme, Motzki'ye göre çok zayıf temeller üzerinde oturmaktadır, belirsizdir ve oldukça geç tarihlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Bir hadisin sadece isnâdını ve müşterek râvî olgusunu merkeze alan tarihlendirme yöntemi de isnâd tahlilini metin varyantlarının sinoptik araştırmasıyla birleştirip mukayese eden tarihlendirmeden hem daha zayıftır hem de daha az sıhhatlidir. Mesela bu tahlil yönteminde müşterek râvînin haberi aldığı râvînin uydurmuş olup olmadığı meselesi hangi seviyede tespit edilebilir? Bu mesele Batılı İslâm araştırmacılarının halletmesi gereken sorulardan biridir. En mühim hususlardan biri de bir hadise hakkında çok sayıda haberin tahlil edilip tarihlendirilmesinden sonra, kaynaklarda nakledilmiş olan mâlûmatın hakîkiliği ve

⁴¹⁵ Nâfi'nin hocaları, akranları, talebeleri ve rivâyetlerine dair yapılmış ilginç bir çalışmada onun nasıl bir muhaddis olduğu gösterilmeye gayret edilmiştir bk. Halis Aydemir, *Rivayetlerin Olasılığı Teorisi Işığında Nâfi'î Mevlâ İbn Ömer* (Bursa: Emin Yayınları, 2008).

⁴¹⁶ Motzki, "Quo vadis, Hâdîṭ-Forschung?", 40-80; Motzki, "Quo vadis Hâdîṭ -Forschung?", 193-231.

tarihîliği hakkında değerlendirmelerde bulunulabilir. Motzki, henüz bu aşamaya gelinmediğini iddia etmektedir.⁴¹⁷

Motzki, şayet isnâd zincirlerinden Juynboll'ün umumiyetle yaptığı gibi bu kadar geniş kapsamlı sonuçlar çıkarılıyorsa, mevcut bütün rivâyetlerin tahlil edilmemesini sorumsuzluk olarak değerlendirmektedir. Burada Motzki'nin kastettiği kaynaklar *Kütüb-i Sitte* öncesi hadis mecmualarıdır ve araştırmalarda bu kaynakların ihmal edilmesi araştırma sonuçlarını etkilemektedir. Motzki, Juynboll'ün kaynakları dikkate almamakla itham edilemeyeceğini, onun kaynakları istimal ettiğini ancak onun her zaman ve tam olarak bunu yapmadığını düşünmektedir. Onun müşterek râvîye yaptığı katkının da inkâr edilemeyeceğini iddia eden Motzki, kendisi de müşterek râvî hususunda onun ürettiği kavramları kullanmaktan çekinmemiştir. Ama tartışmayı kendi terimleriyle karmaşıktırmak arzusunda olmadığını beyan ettikten sonra Juynboll'ün İngilizce kavramlarını istimal etmiştir.⁴¹⁸ Aynı geleneğin iki temsilcisi oldukları düşünülürse bu normaldir.⁴¹⁹

Juynboll, isnâdın anlaşılabilir ve idrak edilemez bir şey olduğunu iddia etmiştir. Onun düşüncesine göre, İslâm dünyasının bir kişiden bir başkasına olacak şekilde hadis rivâyetini gerçekleştirecek bir düzeyde olduğunu tahayyül etmek de aynı şekilde anlaşılabilir.⁴²⁰ Böyle bir zihnî alt yapıyla isnâd araştırmalarına başladığı ve bu hususta bir de terminoloji geliştirdiği düşünüldüğünde, hadislerin çoğunun uydurma olduğu sonucuna varması sıra dışı görünmemektedir.

⁴¹⁷ Motzki, "Dating Muslim Traditions", 252-253; Motzki, "Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen", 17-18.

⁴¹⁸ Motzki, "Quo vadis, Hadît-Forschung?", 44, 70.

⁴¹⁹ Goldziher, Schacht ve Juynboll üçlüsü ile ilgili farklı yönlerini ön planda inceleyen pek çok makale kaleme alınmıştır, bunlardan birkaçı; bk. Hıdır, "Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metotları (The Orientalist Methodology of 'Dating Hadiths')"; bk. Kızıl, "Goldziher'den Schacht'a Oryantalist Literatürde Hadis ve Sünnet: Bir Okulun Yaşayan Geleneği"; bk. Kuzudişli, "Oryantalist Paradigma Bağlamında Hadis Kavramlarını Yeniden Düşünmek"; bk. Abdulkadir Budak, "Oryantalistlerin Hadislere Uyguladıkları Tarihi Tenkit Metodunun Bilimselliği", *İslam Araştırmaları ve Oryantalizm*, ed. Bilal Gökkır - Necmettin Gökkır, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları 378 (Üsküdar, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 79-89.

⁴²⁰ Juynboll, G.H.A., "İlk Devir İslam Toplumunun İsnad Kullanma Yöntemleri", çev. Mustafa Ertürk, *Oryantalistik Hadis Araştırmaları: Makaleler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 74.

2.7 Schneider ve Motzki

Motzki'nin başkaca eleştirdiği oryantalistler de vardır. Bunlardan biri de Alman meslektaşı Irene Schneider'dir. Motzki, Schneider'e tenkit olarak yazdığı makalesinin girişinde şunları söylemektedir: "İslam hukukunun geçerli olduğu bölgede yaşayan hür bir insan, kadın ya da erkek, çocuk veya yetişkin, Müslüman ya da gayrimüslim olsun, İslâm hukuku alanındaki hür sıfatını kaybedip köle olmamalıdır. Bu ilkeye göre hür insanların borçları yüzünden köleleştirilmesine, birileri tarafından köle olarak alınıp satılmasına veya köleleştirilmeyle cezalandırılmasına izin verilmezdi."⁴²¹ Motzki, İslâm hukukunun bu ilkesinin açık ve radikal oluşu sebebiyle İslâm öncesi diğer hukuk sistemlerinden ayrıldığını düşünmektedir. Onun fikrine göre, İslâm hukukunun özgürlük ilkesi, öteki hukuk sistemlerinin ancak çok sonra ulaşabildikleri bir standart oluşturmaktadır. İslâm ve İslâm öncesi hukuk sistemleri arasındaki devam etmeyen istikrarın göze çarpan sebepleri, Batı İslâm çalışmalarında çok az ilgi görmüştür. Motzki, Schneider'in *Kinderverkauf und Schuldknechtschaft. Untersuchungen zur frühen Phase des islamischen Rechts* eserinin bu eksikliği açıkça ortaya koyduğunu ve tartışılan bu meseleye bir katkı sağlamayı hedeflediğini ifade etmektedir. Motzki, Schneider'in araştırmasının merkezinde İslâm hukuku ve icthâdının erken dönemi, yani ilk yüz elli senelik devresi olduğunu, bu dönemden günümüze Müslüman hukukçularının doğrudan yazılı bir kaynağının ulaşmaması sebebiyle, bu döneme genellikle yazılı edebiyât öncesi evre isminin verildiğini belirtmiştir. Bu sebeple Motzki, hukuk ve icthâdın başlangıcının daha sonraki kaynaklarda mevcut olan haberlerden hareket edilerek yeniden inşa edilmesinin lüzumuna işaret etmekte, böyle bir inşanın imkânlarının ve yöntemlerinin tartışmalı olduğunu da ilâve etmektedir.⁴²²

Schneider'in bu kitabında, İslâm'ın erken döneminde, hürriyet kaybını savunan ya da hoşgören hukukî kavramların Araplar tarafından fethedilen topraklardaki İslâm öncesi hukuk sistemlerinden doğduğu tezini savunduğunu belirten Motzki, bu tezin kendisini erken dönem İslâm borç hukukuna dair bir çalışma yapmaya sevk ettiğini

⁴²¹ Harald Motzki, "Der Prophet und die Schuldner. Eine ḥadīṭ - Untersuchung auf dem Prüfstand", *Der Islam* 77/1 (2000), 1.

⁴²² Motzki, "Der Prophet und die Schuldner. Eine ḥadīṭ - Untersuchung auf dem Prüfstand", 1-2.

bildirmiştir. Schneider'in dayandığı kaynak materyali hadislerden teşekkül ettiği için Motzki, önce onun hadis tahlilinde kullandığı metodları incelemiştir. Onun tezini ispatlamak için kullandığı temel metin, [Hz.] Peygamberin Surrak isimli bir borçlu kimseyi sattığını bildiren haberlerdir ve Schneider bu hadislerin sadece [Hz.] Peygamber'e isnâd edildiği, Surrak'ın tarihî bir kişi olmadığı ve borçlunun köleleştirilmesi meselesinin Hicaz'a dayanmadığı neticesine varmaktadır. Motzki, onun hadis analizinin metodolojik zayıflıklar göstermesi ve sonuçlarının ikna edici olmaması sebebiyle, Surrak hadisini isnâd metin bütünlüğü yöntemiyle yeniden tahlil etmekte ve bulgularını Schneider'inki ile kıyaslamaktadır. Bu tahlil neticesinde o, bu hadisin muhtemel bir tarihî özünün olduğunu ve hikâye edilen hadislerin gerçekten de [Hz.] Peygamber döneminde Medine'de gerçekleştiğini bulgulamıştır. Araştırmasının devamında Motzki, Schneider'in yanlış bulgularını ortaya çıkarmaya ve bunlarla ilgili gerçekleri, delilleri ile izah etmeye devam etmektedir. Ancak, tezleri zayıf temeller üzerinde dursa da Schneider'in bu kitabını İslâm'ın erken dönemi hukukunda hürriyetin kaybedilmesi meselesine dair faydalı bulmakta ve o dönemdeki görüş çeşitliliğini göstermesini bir nevî takdir etmektedir. Diğer yandan da metinlerin tarihlendirilmesi, kültür tarihinin ve bölgenin tespiti, Motzki'yi çok ikna etmemiştir. Son olarak Motzki, Schneider'in bu husustaki ifadelerinin incelenmeden kabul edilmemesi gerektiğini bildirmiştir.⁴²³

Motzki'nin Schneider'i tenkit için yazdığı "Der Prophet und die Schuldner" isimli yukarıda bahsedilen makalesinden sonra Schneider ona "Narrativität und Authentizität: Die Geschichte vom weisen Propheten, dem dreisten Dieb und dem koranfesten Gläubiger"⁴²⁴ isimli makale ile cevap vermiş ve Motzki'nin makalesiyle Schneider'in mezkûr makalesi *Der Islam* dergisinin 77/1 sayısında bir münazara olarak yayınlanmıştır. Motzki de "Ar-radd 'alâ r-radd – Zur Methodik der ḥadīṭ-Analyse" adlı makaleyle Schneider'in makalesine reddiye yazmıştır. Motzki'nin ifadesine göre Schneider yeni makalesinde, önceki eserinin dayandığı metin ve rivâyet tenkidi pozisyonunu özetlemekle kalmamış Motzki'nin de pozisyonunu tanımlamıştır. Fakat Schneider'in Motzki tasviri, Motzki'nin bizzat kendisi tarafından hatalı

⁴²³ Motzki, "Der Prophet und die Schuldner. Eine ḥadīṭ - Untersuchung auf dem Prüfstand", 1-83.

⁴²⁴ Irene Schneider, "Narrativität und Authentizität: Die Geschichte vom weisen Propheten, dem dreisten Dieb und dem koranfesten Gläubiger", *Der Islam* 77/1 (2000), 84-115.

bulunmakta ve tashihe ihtiyaç duymaktadır. Motzki, *Die Anfänge* kitabında mevcut olan otantiklik esaslarının Schneider tarafından yanlış anlaşıldığını ifade etmektedir. Ayrıca Schneider, tek râvîli tariklerle ilgili görüşüyle de Motzki'nin kendisiyle çeliştiğini iddia etmektedir. Motzki bu iddiaya pek çok rivâyetle yapılan tarihlerin verdiği sonuçları teker teker açıklayarak karşı çıkmaktadır. Ancak tek bir metinle tarihlendirme yapılamayacağını kendi makalelerinden örnekler vererek açıklamakta, böylece kendisiyle çelişmediğini göstermeye çalışmaktadır. Schneider, Motzki'nin ricâl eserlerinin müelliflerinin az bilgi sahibi olduklarını düşündüğünü ileri sürmektedir. Motzki de ne bir ricâl eserindeki bilgilerin ne de bu tür literatürün en baştan şüpheli olmadığını kabul etmektedir. Schneider'in diğer eleştirilerini de değerlendiren Motzki, makalesinin sonunda Schneider'in kendisine gönderdiği kısa cevabı da yayınlamıştır. Schneider bu kısa cevapta, tartışmanın devam etmesinin verimli olmayacağını öne sürerek Motzki'yle aralarındaki münazarayı bitirdiğini bildirmektedir.⁴²⁵ Motzki bu münazaradan, kaynaklara dayanarak, bu ilim dalında gerçekten kullanılan öncüllerin, kavramların ve yöntemlerinin denenmesinin ve bunların güvenilir olup olmadığının değerlendirilmesinin gerekliliği sonucunu çıkarmıştır.⁴²⁶

2.8 Berg ve Motzki

İlmî tartışmalarından hiçbir zaman geri durmayan Motzki, Herbert Berg'in, Taberî'nin tefsirindeki İbn Abbâs'ın tefsir rivâyetlerini tetkik ettiği ve bu haberlerin İbn Abbas'tan gelmediği sonucuna ulaştığı *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period* isimli araştırmasına da teferruatlı bir inceleme makalesi olan "The Question of the Authenticity of Muslim Traditions Reconsidered: A Review Article"⁴²⁷ ile cevap vermiştir. Bu çalışmada Motzki, Berg'in İslâm'da tefsirin gelişimi hakkında ulaştığı neticelerin çok genel olduğunu ve incelediği verilerle desteklenmediğini savunmuştur.

⁴²⁵ Irene Schneider, "Stellungnahme", *Der Islam* 78/1 (2001), 163.

⁴²⁶ Harald Motzki, "Ar-radd 'alâ r-radd – Zur Methodik der ḥadîth-Analyse" 78/1 (2001), 147-163. Bu makaleler ve araştırmanın Motzki ve Berg kısmı, çalışmanın kapsamını aşmamak için çok kısa özetlenmiştir.

⁴²⁷ Harald Motzki, "The Question of the Authenticity of Muslim Traditions Reconsidered: A Review Article", *Method and theory in the study of Islamic origins*, ed. Herbert Berg, Islamic history and civilization: studies and texts, v. 49 (Leiden, Boston: Brill, 2003), 211-244.

Daha sonra Berg, Motzki'nin tavsiye ettiği yönde bir adım atarak "Competing Paradigms in the Study of Islamic Origins: Qur'ân 15:89-91 and the Value of Isnâds"⁴²⁸ isimli çalışma yapmış, çalışmasında Motzki'yi de dahil ettiği "iyimser" (*sanguin*) yahut "şüpheli olmayan" ilim adamlarının yaklaşımını, sadece tefsir haberlerinin metinlerini değil râvî zincirlerini de araştırmasına dahil edip uygulamaktadır. Motzki'nin kanaatine göre Berg'in amacı, "iyimser" akademisyenlerin metodlarını kullanarak, nakil tarihini yeniden inşa etmektir ve George Stauth, Schoeler ve Motzki'yi bu yöntemleri kullanan akademisyenlere örnek olarak vermektedir. Berg, "iyimser" ilim adamlarının yaklaşımlarını, tarihi yeniden inşaada isnâdı kullanmayı reddeden ve edebî tahlili merkeze alan "şüpheli" yaklaşımla karşılaştırmaktadır. Motzki, Berg'in bu çalışmasında her iki grubun yaklaşımlarının birbirine tamamen zıt sonuçlara götürdüğü, iyimser yaklaşımın birinci asrın üçüncü çeyreğine, şüphecilerin yaklaşımının ise en erken ikinci asrın ikinci yarısına kadar ulaştığını, birbirlerini dışladıklarını ve döngüsel olduklarını öne sürdüğünü tespit etmektedir. Motzki, "The Origins of Muslim Exegesis. A Debate" isimli makalesinde Berg'in "iyimser" yaklaşımla ilgili verdiği sonuçları reddetmekte, sonraki devre ait mecmualarda bulunan erken dönem tefsir rivâyetlerinin tarihî-tenkitçi bir analizi ile İbn Abbas'ın tefsir haberlerinin değil, sonraki nesillerde yaşamış âlimlerin tefsirlerini kurtarmanın mümkün olduğunu iddia etmektedir. Motzki, Berg'in isnâd ve metin bütünlüğü metodunu tatbîkinin çok sofistike olmadığını iddia etmekte ve metodun her zaman doğru kullanılmadığını da vurgulamaktadır. Berg'in haberleri analiz metodlarını ve vardığı sonuçlarını tartışan Motzki, bunları kendi yöntemleriyle de kıyaslamaktadır. Ayrıca Berg'in metin tarihlendirmesini çelişkili bulan Motzki, onun araştırması üzerinden Wansbrough'un yaklaşımını da eleştirmektedir.⁴²⁹

⁴²⁸ Herbert Berg, "Competing Paradigmas in the Study of Islamic Origins: Quran 15:89–91 and the Value of Isnads", *Method and Theory in the Study of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg, Islamic History and Civilization : Studies and Texts 49 (Leiden, Boston: Brill, 2003), 245-290.

⁴²⁹ Harald Motzki vd., "The Origins of Muslim Exegesis. A Debate", *Analysing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and Maghazi Hadith*, Islamic History and Civilization-Studies and Texts 78 (Leiden: Brill, 2010).

2.9 Harald Motzki'nin Hadis Araştırmalarına Tesirleri

Motzki'nin hocası Albrecht Noth'a yazdığı vefeyatta, Batılı İslâm araştırmalarında İslâmî haberlerin tenkît edilmesinde hâkim olan genellemeci tahkirden uzak olduğunu belirtmektedir. Motzki'nin de hocasına benzer bir tavır sergilediği söylenebilir.⁴³⁰ Motzki, Batı hadis araştırmalarında kurucu olarak görülen Goldziher'in ve sarsılmaz takipçisi Schacht'ın adeta yıkılmaz kalelere benzeyen yaklaşımlarını, kendisi de bazılarını tasdiklemekle beraber – eleştirilebilir – bir hale getirmiştir. Ancak o da oryantalist geleneğin bir ferdi olarak, değişmez hususiyet olan şüpheciliğe sahiptir. Motzki, ait olduğu paradigmadan tevarüs ettiği kuşkucu tavrın bir neticesi olarak, ulaştığı sonuçları berrak dahi olsa ihtimal dahilindeki kanaatlerini ve şüphelerini araştırma sonuçlarına mutlaka ilâve etmektedir. Motzki de diğer oryantalistler gibi, erken döneme ait bilgilerin bulunduğu İslâmî kaynakların geç tarihli olmalarına ve ihtiva ettikleri mâlûmatın güvenilirliğine, kuşkuyla yaklaşmaktadır.

Motzki'nin şüpheciliğini diğer oryantalistlerinkinden ayıran özellik ise onun sonuçlarını daima gözden geçirmesidir. Onun zihin yapısına göre bilimin sonuçları daima tetkîk edilmelidir ve sorgulanmalıdır. Fakat şüpheciliğin de ilkeleri olması gerektiğini düşünen Motzki, şüphecî araştırmacının aynı zamanda tutarlı ve ilkeli olması gerektiğini savunmaktadır.⁴³¹ Onun çalışmalarında bahsettiği ilkelere göre hareket ettiği görülmektedir. Örneğin Zührî makalesinde İbn Cüreyc hakkında tabakât kitaplarında bulunan birkaç çelişkili rivâyet sebebiyle onun uydurmacı bir râvî kabul edilmesini haksızlık olarak nitelendirmiştir. Yine aynı makalede araştırdığı râvîler hakkındaki akıl yürütmelerinde mesela Schacht'ın aksine menfî değil, müspet ve insanî hususiyetleri dikkate alan yorumlar yapmış olması, onun ilkeli ve tutarlı bir araştırmacı olduğunun delili sayılabilir.⁴³²

Batılı araştırmacılar, İslâmî kaynaklardaki isnâd, metin ve ricâl tenkîdinden oluşan üç unsuru kaynak tenkîdi için kullanılabilir bir malzeme olarak değerlendirme hususunda farklı meyillere sahiptirler. Mesela şüpheciler bu rivâyet mahsullerini

⁴³⁰ Motzki, “Zum Gedenken”, 4.

⁴³¹ Uçar, “Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine”, 302, 312.

⁴³² Motzki, “Der Fiqh des -Zuhrî”, 16, 19-20.

tarihin yeniden inşası için çok az değeri olan veya hiç değeri olmayan kurgular olarak değerlendirip reddetmektedir. Ancak Motzki, Schoeler’le beraber, onların aksine isnâdın, metnin ve ricâl literatürünün tarihî değerinin test edilerek kullanılması gerektiğini savunmaktadır.⁴³³ Motzki çalışmalarında, hadislerin metinlerinin yanı sıra isnâdlarını ve hatta ricâl literatürünü de belli nispette kullanmıştır.⁴³⁴

Diğer Batılı araştırmacılar içinde temâyüz etmesine sebep olan diğer hususiyeti de sonuçları hususunda temkinli olması ve neredeyse her defasında elde ettiği neticeye “aksi ispat edilinceye kadar” kaydını koymasındır. Ayrıca Schacht ve Juynboll’un tezleri ve onların yaklaşımları çerçevesinde bir inceleme yapıyorsa, farazî olarak mezkûr çıkarımlar hakkında Schacht’ın ve Juynboll’ün serdedebileceği görüşleri de dile getirip, onları da tartışmasına dahil etmesi mühim hususiyetlerindedir. Çalışmalarını yaparken mutlaka sınırlarını çizerek çalışması ve sınırının dışında olan meselelerle karşılaştığında, o meselenin ayrıca araştırılmasının gerekliliğini belirtmesi ve en mühimi, iyice araştırmadan iddiada bulunmaması, dürüst bir ilim adamı olduğuna işaret etmektedir.⁴³⁵ Diğer bölümlerde de işaret edildiği üzere, yeterli miktarda örnek üzerinde çalışılmaksızın genelleme yapılmasını tenkit eden Motzki, araştırmalarında bu hususa dikkat etmiştir.⁴³⁶

İlmî şahsiyeti başlığı altında da bazılarına işaret edilen bu hususiyetlerin vurgulanmasının sebebi, Motzki’nin ilmî bir duruşunun olduğuna işaret etmektir. Kolaycı, genelleyici, toptancı, polemikçi, siyasî vb. ilme yakışmayan sıfatlardan uzak durması ve İslâmî kaynaklara yaklaşımında, bunları kullanımında ve yorumlamasında diğer bazı oryantalistlerde olduğu gibi seçici olmayışı onu temâyüz ettiren husûsiyetleridir. Motzki, oryantalist geleneğe yeni bir soluk getirmiştir denilebilir.

Umumî olarak İslâm araştırmalarına sağladığı belki de en büyük katkı, isnâd metin bütünlüğü tahlil yöntemidir. Her ne kadar bu metot daha önce kullanılmış olsa

⁴³³ Motzki, “Theme Issue”, 2-3.

⁴³⁴ Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz*, 1991, 218 vd.; Harald Motzki, “Al-Radd ‘alâ l-Radd: Concerning the Method of Hadîth Analysis”, ed. Harald Motzki, *Analyzing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and Maghâzî Hadîth*, Islamic History and Civilization-Studies and Texts (Leiden: Brill, 2010), 78/224.

⁴³⁵ Motzki, “Der Fiqh des -Zuhrî”, 17, 27; Motzki, “Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen”, 19.

⁴³⁶ Uçar, “Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine”, 309; Motzki, “The Prophet and the Cat: On Dating Mâlik’s Muwatta’ and Legal Traditions”, 54.

da Motzki⁴³⁷ isnâd ve metin bütünlüğü yöntemine aslî hususiyetini kazandıran kişidir. Geliştirip olgunlaştırdığı bu yöntemi kullanarak, yapılan hadis çalışmaları hadisleri çok daha erken dönemlere tarihlendirebilmektedir. Ayrıca bu metodla yaptığı tetkikler sayesinde, müşterek râvî olgusunu, hadis icatçısı veya uydurmacısı statüsünden hadis müdevvini statüsüne çıkarabilmiştir. Tarihlendirme ile ilgili yeni kaynaklardan daha eski haberlerin inşa edilmesi hususundaki çalışmaları, oryantalist gelenek içinde büyük yankı uyandırmıştır. Üstelik sadece Batıda değil, İslâm dünyasında da çok ilgi gören *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz* eseri çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Belki de bu sebeple kendi akademisinde, hadislerin otantik olduğu ön kabulü ile araştırmalarına başladığı suçlamasına düşer olmuştur. Halbuki çalışmalarına, hadislerin ne otantik olduğu ne de olmadığı öncülüyle değil, tarafsız ve seküler bir düşünceyle başladığını ifade etmektedir.⁴³⁸

Hiç şüphesiz Batılı araştırmacıların hedefi, hadislerin sahihini sakîminden ayırt etmek değildir. Onlar Müslümanların dinî kutsallık atfettikleri şeylere, sadece tarihî bir malzeme olarak bakmaktadırlar. Motzki de bu gelenekten neşet etmiş bir müsteşrik olarak, İslâmî kaynaklara malzemenin otantikliğini araştıran bir tarihçi gibi yaklaşmıştır. Bir tarihçinin vazifesinin, metinlerin ve senetlerin uydurma olup olmadığının ortaya çıkarılması olduğunu bizzat ifade etmektedir.⁴³⁹ Ayrıca dikkat çekici şekilde, ısrarla, amacının hadislerin sıhhatini araştırmak değil, haberlerin tarihlendirilmesi olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁰

İnsanın neşet ettiği ailesinden, yurdundan ve milliyetinden bağımsız olamayacağı da bir hakîkattir. Motzki de buna işaret etmiş, bilim adamının da “zamanının çocuğu” olduğunu, çalışmalarına kendi özel hayatlarının, yaşadıkları devletin ve çağın şartlarının tesir ettiğini vurgulamıştır.⁴⁴¹ Hatta bu gerçeği “bir hadisin tarihlendirmesinin güvenilir olup olmadığı, sadece kullanılan tarihlendirme

⁴³⁷ Schoeler ile beraber geliştirdikleri ile ilgili bölüme bk. (2.3.2)

⁴³⁸ Uçar, “Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine”, 305-337.

⁴³⁹ Harald Motzki (ed.), “The Muşannaf of ‘Abd al-Razzâq al-Şan‘ânî as a Source of Authentic Āhādith of the First Islamic Century A.H.”, *Hadīth: origins and developments*, The formation of the classical Islamic world, v. 28 (Aldershot; Burlington: Ashgate/Variorum, 2004), 295.

⁴⁴⁰ Motzki vd., “The Origins of Muslim Exegesis. A Debate”, 235.

⁴⁴¹ Uçar, “Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine”, 342.

metodlarına değil, aynı zamanda İslam'ın erken dönemi hakkında bizim önceden oluşturduğumuz telakkilerimize de dayanır” diyerek itiraf etmektedir.⁴⁴²

Fatma Kızıllı, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi* isimli eserinde, oryantalist paradigma ile İslâm geleneği arasındaki farkı ortaya koyan kaideleri maddeler halinde sıralamıştır.⁴⁴³ Motzki bu kaidelerin neredeyse tamamında oryantalist paradigmanın özelliklerini taşımaktadır. Fakat isnâdları tamamen itimat edilmez bulmaması, araştırmalarında ricâl edebiyatına biraz kıymet vermesi, en azından sonuçlarının sağlamlığında kullanması ve incelemelerinde hadislere menfi düşüncelerle değil tarafsız yaklaşması yani onların uydurma olduğu ya da otantik olduğu ön kabulüyle çalışmaya başlamaması, oryantalist gelenekten ayrıldığı hususlardır.

Motzki, her ne kadar oryantalist paradigmanın bir parçası olup onların çoğu özelliğine sahip olsa da ilmî şahsiyeti ve tutarlı araştırmaları ile öne çıkmaktadır. Orta yolu tutan bir müsteşrik olduğunu bizzat kendisi ifade etmektedir. Türkiye’de de mutavassıt oryantalistler arasında değerlendirilmektedir.

⁴⁴² Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 253.

⁴⁴³ Kızıllı, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 37.

SONUÇ

Motzki, 1948 yılında Almanya'nın Berlin şehrinde, Katolik bir ailede dünyaya gelmiştir. Orta öğrenimini Saarbrücken'de hümanist bir lisede tamamlayan Motzki, 1968 senesinde Bonn'da mukayeseli din bilimleri tahsiline başlamıştır. 1974'te mukayeseli din bilimlerinde yüksek lisansını bitirmesinin akabinde, Bonn'da ikinci bir bölüm olarak İslâm bilimi okumuştur. 1978'de Noth'un danışmanlığında doktorasını da Bonn'da ikmal eden Motzki, dört sene Freiburg im Breisgau şehrinde Tarihî Antropoloji Enstitüsünde çalışmıştır. 1979-1983 yılları arasında, aynı zamanda Bremen Üniversitesinde İslâmî araştırmalar ve Arapça alanında misafir öğretim görevliliği yapmıştır. Ardından 1983-1989 senelerinde Hamburg Üniversitesi Orta Doğu Tarihi ve Kültürü Enstitüsünde yardımcı doçent olarak vazife icra etmiş, 1991'de Hollanda'nın Nijmegen şehrinde Katolik Üniversitesi İslâm bilimlerinde doçent olarak göreve başlamıştır. Motzki, 2001'den emekli olduğu 2011 yılına kadar, sonradan ismi Radboud olarak değişen bu üniversiteside profesör olarak görev yapmıştır. Emekli olduktan sonra da ilmî çalışmalarına devam eden Motzki, 2019 senesinde Almanya'da hayata veda etmiştir.

Batılıların hadis hakkındaki araştırmaları, Müslümanların hadislerin sıhhati temelinde yapılan araştırmalarından tamamen farklı bir şekilde icra edilmektedir. Batılı oryantalistler, hadislere sadece tarihî bir malzeme olarak yaklaşmakta ve onların tarihî olarak gerçekte var olup olmadığını araştırmaktadırlar. Bu araştırmacılar olan oryantalist Goldziher'in, *Muhammedanische Studien* eserinin ikinci cildi, hadis alanında ilk temel eserlerden sayılmaktadır. Kitâb-ı Mukaddes incelemelerinde kullanılan tarihî-tenkit metodunu hadislere ilk defa tatbik ederek, hadis metinlerini tahlil eden Goldziher, bu metodla hadislerin tarihini tespit etmeye çalışmıştır. Oryantalistlerin hadis araştırmalarının bir disiplin haline gelmesini temin eden Goldziher, Müslüman muhaddislerin fevkalade kıymet verdiği, hadisin iki temel unsurundan biri olan isnâda itibar etmemiş, hadis araştırmalarında kullanmamıştır. Adına hadis tarihlendirmesi denilen bu araştırma tarzıyla Goldziher, hadislerin çoğunun uydurma olduğunu iddia etmiş ve oryantalistlerin nazarında hadislerin en azından yarısının otantik olduğu kanaatini yıkmıştır.

Goldziher'in ardından gelen sıkı takipçisi Schacht da onun bıraktığı yerden hadis tarihlendirme çalışmalarına devam etmiştir. Ancak o, Goldziher'in yöntemini istimal ederek İslâm hukukunun teşekkülüne dair bir teori ortaya atmıştır. Schacht, isnâdı da değerlendirmeye alarak geliştirdiği hadis tarihlendirme yöntemlerini kullanmış ve bu teoriyi oluşturmuştur. Geliştirdiği teoriyle, İslâm hukukun hicrî II. asırda oluştuğu ve [Hz.] Peygamber'in İslâm hukukunda bir rolünün olmadığı tezini ileri sürmüştür. Artık hadislerin büyük bir kısmı uydurma olmakla kalmamış, bir de hukukun ikinci kaynağı [Hz.] Peygamber'in sünneti tarihî değerini yitirmiş, [Hz.] Peygamber kanun koyuculuktan çıkarılmıştır.

Goldziher, Batı'da öyle bir çığır açmıştır ki artık onun ve ardından gelen Schacht'ın temel görüşleri oryantalist paradigmanın neredeyse genel geçer kuralları haline gelmiştir. Arada Fück gibi aykırı görüşler ileri sürenler olsa da durum değişmemiştir. Schacht'ın isnâd merkezli hadis tarihlendirme metodunu daha da geliştiren G.H.A. Juynboll de Goldziher'in takipçilerindendir. Schacht'ın ortaya attığı müşterek râvî olgusunu belirgin hale getiren, isnâd temelli tarihlendirme yöntemini daha da geliştiren ve bu yöntemin kavramlarını oluşturan Juynboll'dür. Juynboll ise Müslümanların hadis tenkidinde mühim bir yere sahip tabakât eserlerindeki Nâfi' gibi râvîlerin tarihî olarak mevcut olmadığı ve tek râvîli tariklerin uydurulduğu gibi iddialar ortaya atmış, Goldziher ve Schacht'tan tevarüs ettiği geleneğin üzerine yenilikler ekleyerek hadis tarihlendirmesine devam ettirmiştir. Aynı şekilde bu paradigmanın şüphecilik hususiyetini haiz, onların dışında başka oryantalistler de vardır.

Goldziher'in, attığı şüphe tohumu yaklaşık bir asır boyunca oryantalistleri etkilemeye devam etmiştir. Ancak daha sonra aynı geleneğin başka bir mensubu olan Motzki, Goldziher ve Schacht'ın yıllardır dokunulamayan tezlerini sarsmış, hadislerin tarihî gerçekliğini toptan reddeden söylemlerini sorgulamış ve eleştirilebilir bir seviyeye çekmiştir. Motzki sadece metne veya sadece isnâda dayalı bir tarihlendirmenin doğru neticeler vermeyeceğini göstermiştir. Schoeler'le tekrar gündeme getirdiği isnâd metin bütünlüğü metodunu iyice geliştirerek daha kullanışlı hale getirmiştir. Bu metodla çok daha güvenilir tarihlendirmeler gerçekleştirmiş, hadisleri en azından sahâbe devrine tarihlendirebilmiş ve hatta [Hz.] Peygamber'in bazı hadislerinin “öz/nüve” olarak yeniden inşa edilebileceğini müdafaa etmiştir.

Hadislerin tamamına yakınının uydurma olduğu tezini geçerli olmaktan çıkarmıştır. Hadis araştırmalarında isnâdın ve biyografik kitapların tamamen değersiz olmadığını göstermiştir. Schacht'ın [Hz.] Peygamber'i devre dışı bırakan teorisinin yanlışlığını ve İslâm hukunun hicrî I. asırda oluşmaya başladığını delillerle ortaya koymaya çalışmıştır.

Motzki bu aşırı şüpheli oryantalistlerin tezlerini araştırırken, onların çok az örnek üzerinden fikir yürütüp genellemeler yaptıklarını, kaynaklardaki seçmeci ve tarafgir tutumlarını, problemlili ve mantık dışı öncülleri ile çoğu zaman temelsiz iddialarını ortaya çıkarmaya ve delillerle çürütmeye gayret etmiştir. Bundan dolayı Motzki, Batıda hadisleri neredeyse külliyen reddedici hâkim paradigmayı ciddi mânada sorgulayan ilk oryantalisttir denilebilir. Ayrıca geliştirdiği metodla hadis tarihlendirme ameliyesine yeni bir boyut kazandırdığı söylenebilir.

Motzki, tenkit ettiği genellemecilikten uzak durmaya ve araştırmalarında tarafsız olmaya gayret etmiştir. Tartışmalarını polemikten ziyade ilmî ölçülerde yürütmüştür. İslâmî kaynaklara nisbeten ön yargısız yaklaşım sergilediği gözlemlenmektedir. İslâm ilimlerinde, hadisin yanı sıra siyer ve tefsir gibi çeşitli alanlarda pek çok araştırmaya imza atmıştır. Araştırmaları hem Batı hem de Doğu'da rağbet görmüştür. Çalışmalarında doğru bildiği hususlarda tartışmadan çekinmemiş ve bazı oryantalistlerle çeşitli münazaraları olmuştur. Bu tartışmaları da bilhassa hadis araştırmalarına katkı sağlamıştır. Motzki, kendini tavsif ettiği gibi orta yolu tutan mutavassıt oryantalistler arasında sayılmalıdır. Onun aşırı şüpheli revizyonistlerle fikrî mücadelesi, hadise yaklaşımı ve ilmî tutumu mutavassıt sıfatını elde etmesine yeter sebepler olarak değerlendirilebilir.

Yetiştirdiği doktora talebelerinden Scheiner ve Wagemakers gibi bazıları onun açtığı yolda ilerlemektedirler. Schoeler, Görke, Berg ve Schneider gibi oryantalistler, tabii öğrencileri ve başkaları da⁴⁴⁴ olgunlaştırdığı isnâd metin bütünlüğü analiz metodunu kullanmaktadırlar. Ayrıca Görke ve Schoeler onun paydaşı olarak araştırmalarını devam ettirmektedir.

⁴⁴⁴ Örneğin Kur'an hakkında bu metodu uyarlayarak ve geliştirerek yapılan yeni bir çalışma örneği olarak bk. Kara, Seyfeddin. Integrity of the Qur'an Sunni and Shi'i Historical Narratives. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2024.

Motzki araştırmalarında kullandığı yöntemin her zaman mükemmel çalışmadığını ve hep doğru sonuçlar vermediğini bizzat kendisi belirtmektedir. Kuzudişli'nin ifade ettiği gibi Motzki'nin bazı kaynakları görmediği ya da bazı râvîleri yanlış tanıdığı da olmuştur. Bunun dışında oryantalist geleneğın çoğu özelliğini taşıdığı da bir vakıadır. Haliyle [Hz.] Peygamber'i bir nebî, sünneti de kıymetli kabul etmemiş ve hadisleri sadece tarihî bir veri olarak değerlendirmiştir. Bir de oryantalist meslektaşlarının hatalarını tespit ettiğinde kullandığı eleştiri dozu ile Müslüman âlimleri tenkit ederkenki eleştiri dozunda farklılık sezilmektedir.

Bu araştırmaya yaklaşık on dört sene önce başlamıştık. O zaman Motzki hakkında bu kadar çalışma yapılmamıştı. Bu çalışmanın nihayetinde elde edilen bulgularla Türkiye'de Motzki hakkında yapılan diğer araştırmaların sonuçları benzerlik arzedebilir, bu da tabiidir.

Son olarak Motzki'nin doçentlik çalışmasının, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz*'in Almanca aslından tercüme edilmesi ile bilhassa henüz tercüme edilmemiş hadis alanındaki çalışmalarının Türkçeye kazandırılmasının hadis çalışmalarına katkı sağlayacağı mülahaza edilmektedir. Ayrıca diğer İslam ilimleri açısından da bunların sağlayacağı katkılar olabileceği değerlendirilmektedir. TDV İslâm Ansiklopedisinin M harfi ile ilgili cildinin 2020 yılında yayınlanmış olmasına ve İslâm ilimlerinde çok araştırması olmasına rağmen Motzki hakkında bir maddenin bulunmaması bir eksiklik olarak görülebilir. Özellikle Goldziher ve Schacht gibi kişilerle tartışmalarının orada gösterilmesinde ve güncellenen veya yeni eklenen maddeler kapsamında değerlendirilmesinde fayda mülahaza edilmektedir.

KAYNAKLAR

- Akgün, Hüseyin. *Goldziher ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Akın, Nimetullah. *Alman Oryantalizmi ve Hadis Perspektifler & Yönelimler*. Bursa: Emin Yayınları, 2011.
- “Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler’in Yaklaşımları”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/1 (30 Haziran 2008), 47-70. <https://dergipark.org.tr/en/pub/htd/issue/41482/501335>
- Akpınar, Ömer Faruk. “G.H.A. Juynboll’ün Nâfi’ Hakkındaki İddialarına H. Motzki’nin Verdiği Yanıtın Değerlendirilmesi”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 33-54. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344442>
- Akpınar, Turgut. “Hartmann, Richard”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/250-251. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hartmann-richard>
- “Paret, Rudi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/168-169. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/paret-rudi>
- Altıntaş, Fatma Betül. *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivâyetlere Uygulanması Sorunu*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=T1mWGp9MngYYkCSgiJvtVimEN6shAxnd5erajhvxxAR3V7wdikF1Rf1EVUZm3FB1>
- Amiruddin, Muh. *Harald Motzki’s View on Hadīth Authenticity (Analysis Study of Harald Motzki’s Method of Isnād cum Matn Analysis)*. Undergraduate (S1) Thesis, IAIN Walisongo. Walisongo Semarang/Endonezya: State Institute for Islamic Studies, Lisans Tezi [Undergraduate (S1) Thesis], 2013. <https://eprints.walisongo.ac.id/id/eprint/1584/>
- Aslan, Serdar. “Harald Motzki (1948-2019) (Bibliographie)”. Erişim 11 Haziran 2024. <https://islam-akademie.de/index.php/bibliographie-terminologie/73-autoren-2011-2020/649-harald-motzki-1948-2019-bibliographie>
- “İdeolojik Oryantalist Paradigma ve Goethe’nin Kozmopolit Oryantalizmi”. *Derin Tarih (Özel Sayı Oryantalizm)* 26 (2023), 182-187.
- Avcı, Remzi. *Alman Oryantalizmi: Carl Heinrich Becker ve Martin Hartmann Örneğinde Osmanlı Toplum ve Siyaset Söylemi*. Mardin: Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=0BcQiRssSXMl4P0sezxE1w&no=povw65ILKkmOWRe8P9BDqg>
- Ayaz, Hacer. “The Diferences in Historical Methodology Between Juynboll an Motzki Related to Hadith”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (2015), 41-46. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erzisosbil/issue/6043/80945>
- Aydemir, Halis. *Rivayetlerin Olasılığı Teorisi Işığında Nâfi’i Mevlâ İbn Ömer*. Bursa: Emin Yayınları, 2008.

- Aydın, Cengiz - Görgün, Tahsin. “Herbelot, Barthélemy de Molainville d””. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/219-220. İstanbul: TDV Yayınları, 1998. <https://islamansiklopedisi.org.tr/herbelot-barthelemy-de-molainville-d>
- A‘zamî, Muhammed Mustafa el-. *İlk Devir Hadîs Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadîsleri'nin Tedvîn Târîhi*. çev. Hulûsi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- İslâm Fıkhi ve Sünnet: Oryantalist Schacht'a Reddiye*. çev. Mustafa Ertürk. İstanbul: İz, 2. Basım, 2010.
- “Müsteşrik Schacht ve Nebevi Sünnet (Orjinal: el-Musteşrik Schacht ve es-Sunne en-Nebeviyye, Menâhicu'l-Musteşrikîn, Riyad 1995, I, 63-110)”. çev. Mehmet Emin Özafşar. *Oryantalist Yaklaşım İtirazları*. ed. Mehmet Emin Özafşar. 33-82. Ankara: Otto, 2. Basım, 2015.
- Bedir, Murteza. “Schacht, Joseph”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/223-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/schacht-joseph>
- Berg, Herbert. “Competing Paradigmas in the Study of Islamic Origins: Quran 15:89–91 and the Value of Isnads”. *Method and Theory in the Study of Islamic Origins*. ed. Herbert Berg. 245-290. Islamic History and Civilization : Studies and Texts 49. Leiden, Boston: Brill, 2003.
- The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period*. Richmond, Surrey: Curzon, 2000.
- Biographie, Deutsche. “Krehl, Ludolf - Deutsche Biographie”. Bayerische Staatsbibliothek. Erişim 09 Mart 2024. https://www.deutsche-biographie.de/sfz45074.html#ndbcontent_werke
- Birişik, Abdülhamit. “Pretzl, Otto”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/342-343. İstanbul: TDV Yayınları, 2007. <https://islamansiklopedisi.org.tr/pretzl-otto>
- BMBF, Bundesministerium für Bildung und Forschung (Almanya Federal Bilim ve Kültür Bakanlığı). “Der Heinz Maier-Leibnitz-Preis”. *Bundesministerium für Bildung und Forschung - BMBF*. Erişim 12 Şubat 2024. https://www.bmbf.de/bmbf/de/forschung/wissenschaftlicher-nachwuchs/der-heinz-maier-leibnitz-preis/der-heinz-maier-leibnitz-preis_node.html
- Boekhoff-van der Voort, Nicolet vd. (ed.). “Introduction”. *The Transmission and Dynamics of the Textual Sources of Islam: Essays in Honour of Harald Motzki*. 1-12. Islamic History and Civilization, Volume 89. Leiden, Boston: Brill, 2011. <https://doi.org/10.1163/9789004206786>
- Brockelmann, Carl. “Almanya‘da Oryantalistik Çalışmalar (Carl Brockelmann)”. çev. Bekir Ezer. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/2 (2009), 159-169. <https://dergipark.org.tr/pub/htd/issue/41476/501225>
- “Die morgenländischen Studien in Deutschland”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 76/1 (1922), 1-17. <https://www.jstor.org/stable/43367743>

- Brown, Daniel W. "Western Hadith Studies". *The Wiley Blackwell Concise Companion to the Hadith*. 39-56. The Wiley Blackwell Companions to Religion. Hoboken NJ: John Wiley & Sons, Ltd, 2020. <https://doi.org/10.1002/9781118638477.ch2>
- Brunner, Reiner. "Die Welt des Islams". *Brill*. Erişim 25 Nisan 2024. <https://brill.com/view/journals/wdi/wdi-overview.xml>
- Budak, Abdulkadir. "Oryantalistlerin Hadislere Uyguladıkları Tarihi Tenkit Metodunun Bilimselliği". *İslam Araştırmaları ve Oryantalizm*. ed. Bilal Gökkr - Necmettin Gökkr. 79-89. M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı yayınları 378. Üsküdar, İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Bulut, Yücel. "Oryantalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/428-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2007. <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm>
- Oryantalizmin Kısa Tarihi*. İstanbul: Küre Yayınları, 3. Baskı., 2010.
- "Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2002), 13-38. <http://marife.org.tr/download/article-file/827172>
- Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung. "Kolonialismus und Aufarbeitung der Vergangenheit". *Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung*. 2023. Erişim 03 Nisan 2024. <https://www.bmz.de/de/themen/postkolonialismus/historischer-hintergrund-168850>
- Chefin des Presse- und Informationsamtes des Landes Berlin. "Berlin nach 1945 – Besetzung, Spaltung, Mauerbau und Kalter Krieg". *Berlin.de. Das offizielle Hauptstadtportal*. Erişim 14 Şubat 2024. <https://www.berlin.de/geschichte/8481782-3689745-berlin-nach-1945-besetzung-spaltung-maue.html>
- Chronologiekritik. "Günter Lüling". Erişim 16 Ağustos 2024. <http://www.ilya.it/chrono/dtpages/luling.html>
- Crone, Patricia - Cook, Michael Allan. *Hagarism: The Making of the Islamic World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Çelik, Selim. *Alman Oryantalist Gregor Schoeler'in Hadis Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=v7BkNnnepTnbhn8rNR77LfI8OZVLLj0cK70fhBKI_GtW51kVBwQ6rPEILBfKhlvH
- Çetinkaya, Tolga. *Harald Motzki'nin İslam Hukukunun Teşekkülüne Dair Görüşlerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=npGs9H39x7G6401x51yqpK2G4jDEVjSe1obZO5zt7tQyG2RyhIcBJbwbl07od8ZX>

- Çiftçi, Mehmet Emin. “Hadislerin Sıhhatinin Tespitinde İçtihat Problemi”. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (2019), 45-54. <https://dergipark.org.tr/pub/etusbed/issue/44919/542109>
- Dere, Ali. *Oryantalistlerin Hadis’e Yaklaşımları. Eleştirel Bir İnceleme*. Ankara: İlahiyat, 1. Basım, 2006.
- DMG, Deutsche Morgenländische Gesellschaft. “DOT”. Erişim 20 Ağustos 2024. https://dmg-web.de/page/dot_de
- “Flyer”. Erişim 23 Nisan 2024. https://dmg-web.de/page/home_de
- “Orientinstitute”. Erişim 20 Ağustos 2024. https://dmg-web.de/page/orient_de
- Doğanay, Süleyman. *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Dole, Andrew. “The Question of Orientalism by Bernard Lewis | The New York Review of Books”. *The New York Review of Books*, 20. <https://www.amherst.edu/media/view/307584/original/The+Question+of+Orientalism+by+Bernard+Lewis+%7C+The+New+York+Review+of+Books.pdf>
- Duden.de (ed.). Erişim 27 Temmuz 2024. https://www.duden.de/rechtschreibung/quo_vadis_
- Duncker & Humblot. “Tilman Nagel”. *Duncker & Humblot Ein Forum für die Wissenschaft seit 1798*. Erişim 17 Ağustos 2024. https://www.duncker-humblot.de/person/tilman-nagel-17489/?page_id=1
- Efendioğlu, Mehmet. “Taktî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/takti-hadis>
- Erdem, İlhan. “Sprenger, Aloys”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/421-422. İstanbul: TDV Yayınları, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sprenger-alloys>
- Ess, Josef van. “Rudi Paret (1901-1983)” 61/1 (1984), 1-7. <https://doi.org/10.1515/islam.1984.61.1.1>
- Ezer, Bekir. *Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Sünnet ve Hadis Hakkındaki Çalışmaları (1900-1950)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=wBmNpkQC9Nhi90NLW7E7-XylFTwtU7YjBYMVfO_FYKzWQRGxL50cPsKms_PgNcAC
- Fück, Johann W. *Arabiya: Untersuchungen zur arabischen Sprach- und Stilgeschichte*. Akad.-Verl., 1950. <https://doi.org/10.25673/32552>
- Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*. Harrassowitz, 1955. <https://doi.org/10.25673/33026>
- Muhammad Ibn Ishâq: literarhistorische Untersuchungen*. Frankfurt am Main, 1925. <https://doi.org/10.25673/36313>

- “Hadisçiliğin İslâmî Geleneğin Oluşumundaki Rolü”. çev. Seda Ensarioğlu. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/2 (2003), 145-165. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/htd/issue/41674/503334>
- Goldziher, Ignaz. *Muhammedanische Studien (II)*. 2 Cilt. Halle: Max Niemeyer, 1890. <https://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/publicdomain/content/titleinfo/402431?query=muhammedanische%20studien>
- Görgün, Hilal. “Noth, Albrecht”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/213-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2007. <https://islamansiklopedisi.org.tr/noth-albrecht>
- “Strothmann, Rudolf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/430-432. İstanbul: TDV Yayınları, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/strothmann-rudolf>
- Görmez, Mehmet. “Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler”. *İslamiyat* 3/1 (2000), 11-31. http://isamveri.org/pdfdr/D01910/2000_1/2000_1_GORMEZM.pdf
- Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Basım, 1997.
- Güngör, Kübra. “Harald Motzki’nin Müşterek Ravi Teorisine Katkıları ve Teoriye Yöneltilen Eleştiriler”. *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - IV. 6-8 Mayıs 2013, Bursa*. 973-986. İstanbul: İlmî Etüdler Derneği; Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2013. http://isamveri.org/pdfdr/D223357/2013/2013_GUNGORK.pdf
- Hallaq, Wael B. “Nebevî Hadisin Sıhhati: Yapay Bir Problem”. çev. Hüseyin Hansu. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2006), 137-151. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/85883>
- Halle Üniversitesi. “August Fischer (1865-1949) Orientalist”. Erişim 16 Ağustos 2024. https://bibliothek.uni-halle.de/wp-content/uploads/2023/11/FISCHER-August_DMG-Yi-105_Homepage.pdf
- Hatiboğlu, İbrahim. “Goldziher ve Kullandığı Metodun Hadise Yaklaşımına Etkisi”. *Oryantalistlerin Gözüyle İslâm: Yaklaşımlar - Örnek Metinler*. ed. Ahmet Yücel. 15-74. İstanbul: Rağbet, 2003.
- “Yakın Doğu Seyahatı ve Eserleri Bağlamında Ignaz Goldziher ve İslâm Dünyası ile Fıkrî Etkileşimi”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2002), 107-121. <http://marife.org.tr/pub/issue/37797/436367>
- Hatiboğlu, Mehmet S. “Batı’daki Hadis Çalışmaları Üzerine”. *İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, 81-94. http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=15939375&Dergi_alkod=0313
- “Goldziher, Ignaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/102-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1996. <https://islamansiklopedisi.org.tr/goldziher-ignaz>

- Heine, Peter. "Berliner Islamwissenschaft. Ein Wissenschaftsgeschichtlicher Überblick". *Berlin für Orientalisten: Ein Stadtführer*. kitap editörü Gerhard Höpp - Norbert Matthes, 45-60. Zentrum Moderner Orient Geisteswissenschaftliche Zentren Berlin e.V. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2. Basım, 2002. <https://doi.org/10.1515/9783112402269>
- Hıdır, Özcan. "Harald Motzki: Hayatı, İlmi Şahsiyeti, Çalışmaları ve The Origins of Islamic Jurisprudence Adlı Eseri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 4 (2004), 275-283.
- "Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi -M. Fuad Sezgin ve M. Mustafa el-A'zamî Örneği". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/1 (2007), 7-31. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/605697>
- "Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metotları (The Orientalist Methodology of 'Dating Hadiths')". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 97-115. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/htd/issue/41676/503357>
- Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bayerische Staatsbibliothek. "Die Deutsche Biographie". *Die Deutsche Biographie [Online-Version/Çevrimiçi Versiyonu]*. Erişim 08 Haziran 2024. <https://www.deutsche-biographie.de/>
- Hoche, Richard. "Reeland, Adrian". *Allgemeine Deutsche Biographie*. 27/544-545. Bayerische Staatsbibliothek, 1888. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd10031760X.html#adbcontent>
- Juynboll, G. H. A. *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası: İlk Dönemde Hadisin Ortaya Çıkış Zamanı, Yeri ve Sorumlularına İlişkin İncelemeler*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- "İlk Devir İslam Toplumunun İsnad Kullanma Yöntemleri". çev. Mustafa Ertürk. *Oryantalistik Hadis Araştırmaları: Makaleler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2001.
- "İsnad Analiz Metotları". çev. Salih Özer. *İsnad Analiz Yöntemleri*. ed. Salih Özer. 61-102. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2005.
- İsnad Analiz Yöntemleri*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1.basım., 2000.
- Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance, and Authorship of Early Hadīth*. Cambridge: Cambridge University Press, Digitally print. version., 2008.
- Oryantalistik Hadis Araştırmaları: Makaleler*. çev. Mustafa Ertürk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. basım., 2001.
- Kalın, İbrahim. *İslâm ve Batı*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007.

- Kallek, Cengiz. "Bergsträsser, Gotthelf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/497-498. İstanbul: TDV Yayınları, 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bergstrasser-gotthelf>
- Kanar, Mehmet. "Littmann, Enno". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/196. Ankara: TDV Yayınları, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/littmann-enno>
- Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hadis>
- Mevzû Hadîsler Menş'e'i Tanıma Yolları Tenkidi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5. Basım, 1991.
- Kara, Seyfeddin. Integrity of the Qur'an Sunni and Shi'i Historical Narratives. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2024. <https://edinburghuniversitypress.com/book-the-integrity-of-the-qur-an.html>
- Karapınar, Fikret. "Harald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştiri". *Oryantalizmi Yeniden Okumak. Batı'da İslam Çalışmaları Sempozyumu 11-12-Mayıs 2002-Adapazarı*. 293-326. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 599 İlmi Eserler 97. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Kılıçsoy, Osman. *Alman Orientalistleri ve Çalışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991. <http://ktp.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=188769&wYazarlar=Osman+K%C4%B1%C4%B1%C3%A7soy>
- Kırbaçoğlu, Mehmet Hayri. *Understanding Goldziher Goldziher'i Anlamak*. Ankara, 2020. http://www.hayrikirbasoglu.net/en/wp-content/uploads/sites/2/2021/09/UNDERSTANDING-GOLDZIHHER-GOLDZII_HERII_-ANLAMAK.pdf
- Kızıllı, Fatma. "Batı'da Hadis Çalışmalarında Tek Râvili Tarikler". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 10/2 (2012), 7-22. https://www.academia.edu/23988685/Bat%C4%B1da_Hadis_%C3%87al%C4%B1%C5%9Fmalar%C4%B1nda_Tek_Ravili_Tarikler
- "Goldziher'den Schacht'a Oryantalist Literatürde Hadis ve Sünnet: Bir Okulun Yaşayan Geleneği". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/2 (2009), 45-62. https://www.academia.edu/2020166/Goldziherden_Schachta_Oryantalist_Literat%C3%BCrde_Hadis_ve_S%C3%BCnnet_Bir_Okulun_Ya%C5%9Fayan_Gelene%C4%9Fi
- "Juynboll, Gualtherus Hendrik Albert". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1.Cilt/692-693. Ankara: TDV Yayınları, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/juynboll-gualtherus-hendrik-albert>; <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/EK-1/CEK114951.pdf>
- Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*. Ankara: İsam Yayıncılık, 1. Basım, 2013.
- "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* V/1 (2019).

https://www.academia.edu/39726856/Oryantalistlerin_Akademik_Hadis_Ara%C5%9Ft%C4%B1rmalar%C4%B1_Ana_E%C4%9Ffilimler_Yerle%C5%9Fik_Kabuller_ve_Temel_%C4%B0ddialar

Oryantalistlerin Hadislerin Menşeyini Tespite Yönelik Yöntemleri. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=-L8ilcwn9ZRRc_YMKxXW1pwN8OWZJvdAidL4WeWg6332C2c9M_gyqKi5CYf2L_a2

Kızılkaya Yılmaz, Rahile. “Hadis Alanındaki Çalışmalarıyla Tanınan Hollandalı Oryantalist: Harald Motzki (1948-2019)”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (2019), 195-201. <https://doi.org/10.26570/isad.572003>

Koçyiğit, Talât. *Hadis Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 195, 4. Basım, 1993.

Koren, J. - Nevo, Y. D. “İslâm Çalışmalarına Metodolojik Yaklaşımlar”. çev. İhsan Kahveci. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (15 Aralık 2003). <https://doi.org/10.17335/suifd.61554>

“Krämer, Gudrun”. 29 Mart 2010. Erişim 17 Ağustos 2024. <https://www.fu-berlin.de/presse/expertendienst/experten/k/kraemer-gudrun/index.html>

Kuzudişli, Bekir. “Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki”. *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*. kitap editörü Harald Motzki, 11-45. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

“Oryantalist Paradigma Bağlamında Hadis Kavramlarını Yeniden Düşünmek”. *Usul İslam Araştırmaları* 25/1 (2016), 7-30. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usul/issue/28986/309989>

Küçük, Hülya. “Rodinson, Maxime”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/153-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2008. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rodinson-maxime>

Küfrevî, Kasım. “Hz. Peygambere Dil Uzatanlar”. *Oryantalizmin Soruları*. ed. Ahmet Parlakışık. 153-201. İnceleme-araştırma dizisi 75. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 1995.

Lehrstuhl für Orientalische Philologie und Islamwissenschaft, Lehrstuhl für Arabistik und Semitistik. “Hartmut Bobzin”. 2019. Erişim 17 Ağustos 2024. <https://www.orientalistik.phil.fau.de/person/hartmut-bobzin/>

Loimeier, Roman. “Edward Said und der Deutschsprachige Orientalismus: Eine Kritische Würdigung”. *Stichproben. Wiener Zeitschrift für kritische Afrikastudien* 1/2 (2001), 63-85.

Motzki, Harald. “A Short Biography of Harald Motzki”. https://www.academia.edu/34630967/CV_engl_2017_pdf

“Al-Radd ‘alā l-Radd: Concerning the Method of Ḥadīth Analysis”. ed. Harald Motzki. *Analysing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and*

Maghāzī Ḥadīth. Islamic History and Civilization-Studies and Texts. Leiden: Brill, 2010.

vd. (ed.). *Analysing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and Maghazi Hadith*. Leiden, Boston: Brill, 2010.

“Ar-radd ‘alā r-radd – Zur Methodik der ḥadīṭ-Analyse” 78/1 (2001), 147-163. <https://doi.org/10.1515/islam.2001.78.1.129>

Batı’da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri. ed. Bülent Uçar. çev. Bülent Uçar. İstanbul: Hadisevi, 1. Basım, 2006.

“Bibliography Harald Motzki”. *The Transmission and Dynamics of the Textual Sources of Islam: Essays in Honour of Harald Motzki*. ed. Nicolet Boekhoff-van der Voort vd. 13-24. *Islamic History and Civilization, Volume 89*. Leiden, Boston: Brill, 2011. <https://doi.org/10.1163/9789004206786>
kronolojik 2010 yılına kadar

“Dating Muslim Traditions: A Survey”. *Arabica* 52/2 (2005), 204-253. <https://doi.org/10.1163/1570058053640349>

“Der Fiqh des -Zuhrī: die Quellenproblematik” 68/1 (01 Ocak 1991), 1-44. <https://doi.org/10.1515/islam.1991.68.1.1>

“Der Prophet und die Schuldner. Eine ḥadīṭ - Untersuchung auf dem Prüfstand”. *Der Islam* 77/1 (2000), 1-83. <https://doi.org/10.1515/islam.2000.77.1.1>

Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz: ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts. Stuttgart: Deutsche Morgenländische Gesellschaft: Kommissionsverlag F. Steiner, 1991.

Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz: ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts. Stuttgart: F. Steiner, 1991.

“Die Rolle der Prophetenüberlieferung (Hadith) im Islam”. *Zwischen Exegese und religiöser Praxis: heilige Texte von der Spätantike bis zum Klassischen Islam*. ed. Peter Gemeinhardt. 227-244. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016.

“Ewig wahre Quellen? Wie glaubwürdig sind die Hadithe?” *Islamverherrlichung: Wenn die Kritik zum Tabu wird*. ed. Thorsten Gerald Schneiders. 57-72. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010. https://doi.org/10.1007/978-3-531-92384-0_5

“Harald Motzki and Abdur-Rahman Abou Almajd in Maghazi Hadiths (Reportage)”. 2013. *Erişim* 08 Şubat 2024. https://en.alukah.net/World_Muslims/0/2028/

“Introduction”. *Ḥadīth: Origins and Developments*. ed. Harald Motzki. xiii-lxiii. *The Formation of the Classical Islamic World*, v. 28. Aldershot; Burlington: Ashgate/Variorum, 2004.

Leben mit Andersgläubigen: Lektionen aus der Frühgeschichte des Judentums, Christentums und Islams. Erweiterte Fassung der Rede, die beim Abschied als Professor für Methodologie der Islamforschung an der Fakultät der

Philosophie, Theologie und Religionswissenschaften der Radboud Universität Nijmegen am Freitag, den 2. September 2011, gehalten wurde von Prof. Dr. Harald Motzki. Nijmegen: Radboud Universität Nijmegen, 2011.

“Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen”. Antrittsvorlesung, Nijmegen, 09 Şubat 2001.

“Publications by Harald Motzki (Update 3)”. *Academia.Edu Harald Motzki Sayfası*.

https://www.academia.edu/14915928/Publications_by_Harald_Motzki_update_3_

“Quo vadis Ḥadīṭ -Forschung? Eine kritische Untersuchung von G. H. A. Juynboll: „Nāfi‘ the mawlā of Ibn ‘Umar, and his position in Muslim Ḥadīṭ Literature“” 73/2 (1996), 193-231. <https://doi.org/10.1515/islam.1996.73.2.193>

“Quo vadis, Ḥadīṭ-Forschung? Eine kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll: „Nāfi‘ the mawlā of Ibn ‘Umar, and his position in Muslim Ḥadīṭ Literature“” 73/1 (1996), 40-80. <https://doi.org/10.1515/islam.1996.73.1.40>

“Religiöse Ratgebung im Islam: Entstehung, Bedeutung und Praxis des muftī und der fatwā”. *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 2/1 (1994), 3-22. <https://doi.org/10.1515/0020.3>

“The Collection of the Qur’ān. A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments”. *Der Islam* 78/1 (2001), 1-34. <https://doi.org/10.1515/islam.2001.78.1.1>

(ed.). “The Murder of Ibn Abī l-Ḥuqayq: On the Origin and Reliability of some Maghāzī-Reports”. *The Biography of Muḥammad*. 170-239. Brill, 2000. https://doi.org/10.1163/9789004452909_010

(ed.). “The Muṣannaf of ‘Abd al-Razzāq al-Şan‘ānī as a Source of Authentic Aḥādīth of the First Islamic Century A.H.” *Ḥadīth: origins and developments*. 287-307. The formation of the classical Islamic world, v. 28. Aldershot; Burlington: Ashgate/Variorum, 2004.

vd. “The Origins of Muslim Exegesis. A Debate”. *Analysing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and Maghazi Hadith*. Islamic History and Civilization-Studies and Texts 78. Leiden: Brill, 2010.

“The Prophet and the Cat: On Dating Mālik’s Muwatta’ and Legal Traditions”. *Jarusalem Studies in Arabic and Islam* 22 (1998), 18-83.

“The Question of the Authenticity of Muslim Traditions Reconsidered: A Review Article”. *Method and theory in the study of Islamic origins*. ed. Herbert Berg. 211-244. Islamic history and civilization: studies and texts, v. 49. Leiden, Boston: Brill, 2003.

“Theme Issue: Methods of Dating Early Legal Traditions: Introduction”. *Islamic Law and Society* 19/1-2 (2012), 10. <https://8132462625711418be6483c2d0db774bf632dd5b.vetisonline.com/stable/41477938>

- “Zum Gedenken: Albrecht Noth (1937-1999)”. *Die Welt Des Islams, New Series* 40/1 (2000), 1-6.
<https://8132462625711418be6483c2d0db774bf632dd5b.vetisonline.com/stable/1571101>
- Nagel, Tilman. “Hadis ya da Tarihin İmhası. Hadith or Annihilation of History”. çev. Ali Dere. *Journal of Islamic Research* 10/1-2-3 (1997).
- Noack, Peter. “Manfred Fleischhammer”. *Marthin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*. 2024. Erişim 16 Ağustos 2024. <https://arabistik.uni-halle.de/geschichte/fleischhammer/>
- Noth, Albrecht. “Hadis Kitiği Bakımından Müslüman Âlimler ile Oryentalistlerin Ortak Noktaları”. çev. Şuayip Seven. *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 9/1 (2023), 139-147.
- Okiç, M. Tayyib. *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*. İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1959.
- Öffentlichkeitsarbeit der Georg-August-Universität Göttingen. “Prof. Dr. Roman Loimeier - Georg-August-Universität Göttingen”. *Georg-August-Universität Göttingen*. Erişim 13 Ağustos 2024. <https://www.uni-goettingen.de/de/prof.+dr.+roman+loimeier/123856.html>
- “Prof. Dr. Irene Schneider”. *Georg-August-Universität Göttingen*. Erişim 17 Ağustos 2024. <https://www.uni-goettingen.de/de/65449.html>
- “Prof. Dr. Jens Scheiner”. *Georg-August-Universität Göttingen*. Erişim 17 Ağustos 2024. <https://www.uni-goettingen.de/de/156745.html>
- Özaydın, Abdülkerim. “Becker, Carl Heinrich”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/288-289. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/becker-carl-heinrich>
- Özcan, Kemal. “Buhârî ve Müslim’in Sahihleri Hakkında Farklı Görüşler”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/2 (2014), 215-244.
<https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/huseyin.akgun/57203/Hadis%20IV%20-%20Ders%20Notlari.pdf>
- Özer, Salih. “G. H. A. Juynboll ve İsnad Analiz Yöntemleri”. çev. Salih Özer. *İsnad Analiz Yöntemleri*. kitap editörü G. H. A. Juynboll, çeviren Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Özkan, Senail. “Schimmel, Annemarie”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/229-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/schimmel-annemarie>
- Özsoy, Ömer. “Almanya’da İslam Araştırmaları ve İslam İlahiyatı”. program adı: GEFIS (Gesellschaft zur Förderung der Islamstudien e.V. / İslam Araştırmalarını Destekleme Topluluğu) (<https://gefis-ev.de/>) İslami İlimler Okulu: Konulu İlahiyat Tartışmaları Akademik Platformu [KİTAP] 2022/23 Güz Dönemi Çevrimiçi Konferanslar Programı’nın 27 Aralık 2022 tarihinde gerçekleşen üçüncü oturumu, Frankfurt am Main, 29 Aralık 2022.

https://www.youtube.com/watch?v=5AHQFq5ddoI&ab_channel=Nuriye%C3%96zsoy

- Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1. Basım, 2010.
- Preissler, Holger. “Die Anfänge der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft”. *ZDMG* 145 (1995), 241-327.
- “Prof. Dr. Marco Schöller”. Erişim 17 Ağustos 2024. <https://www.uni-muenster.de/ArabistikIslam/Mitarbeiter/schoellerm.shtml>
- “Prof. Dr. Stefan Reichmuth”. Erişim 17 Ağustos 2024. <https://dh.ceres.rub.de/de/team/stefan-reichmuth/>
- Radboud Universiteit. “Dr. N.A. Boekhoff-van der Voort”. Erişim 20 Ağustos 2024. <https://www.ru.nl/personen/boekhoff-van-der-voort-n>
- Radboud University. Erişim 15 Şubat 2024. <https://www.ru.nl/en/about-us/history-and-identity/history-of-radboud-university>
- Ramdhani, Imam Sahal. *The Archaeology of Motzki’s Studies on Hadith (Study of the Origin of Isnad Cum Matn Method)*. Yogyakarta/Endonezya: Islamic State University of Sunan Kalijaga, Yüksek Lisans Tezi (Master Thesis), 2019. http://digilib.uin-suka.ac.id/id/eprint/40291/1/1520511005_BAB%20I_BAB%20V_DAFTAR%20PUSTAKA.pdf
- Rudolph, Ulrich. “Josef van Ess (1934–2021)”. *Der Islam* 99/1 (2022), 1-9. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/islam-2022-0001/pdf>
- Said, Edward W. *Oryantalizm. Sömürgeciliğin Keşif Kolu*. çev. Selâhattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 4. Basım, 1999.
- “sanguine”. *Cambridge Dictionary*, 29 Mayıs 2024. <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/sanguine>
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: The Clarendon Press, 4. Basım, 1967. <https://almuslih.org/wp-content/uploads/Library/Schacht,%20J%20-%20The%20Origins%20of%20Muhammadan%20Jurisprudence.pdf>
- Scheiner, Jens. “Harald Motzki (1948–2019)”. *Der Islam* 96/1 (2019), 1-9. <https://doi.org/10.1515/islam-2019-0500>
- Schmiede, H. Ahmed. “Fleischer, Heinrich Leberecht”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/163-164. İstanbul: TDV Yayınları, 1996. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fleischer-heinrich-leberecht>
- “Fück, Johann W.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 1996. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fuck-johann-w>

- Schneider, Irene. "Narrativität und Authentizität: Die Geschichte vom weisen Propheten, dem dreisten Dieb und dem koranfesten Gläubiger". *Der Islam* 77/1 (2000), 84-115. <https://doi.org/10.1515/islm.2000.77.1.84>
- Stellungnahme, *Der Islam* 78/1 (2001), 163. <https://doi.org/10.1515/islm.2001.78.1.129>
- Schoeler, Gregor. "Tilman Nagels 'Authentizität' in der Leben- Mohammed-Forschung": eine Antwort". *Asiatische Studien: Zeitschrift der Schweizerischen Asien-Gesellschaft = Études asiatiques: revue de la Société Suisse-Asie* 68/1-2 (2014), 469-496. <https://doi.org/10.5169/seals-681659>
- Seven, Şuayip. *Traditionelle Hadith-Hermeneutik im Zusammenhang mit modernen Ansätzen der Ankaraner Schule*. Berlin: Klaus Schwarz (De Gruyter), 1. Basım, 2018. <http://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783112209387/html>
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. Leiden: Brill, 1967.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Kızılay, Ankara: Kitâbiyât, 2. Basım, 2001.
- Slee, Jacob Cornelis van. "Golius, Jakob - Deutsche Biographie". *Allgemeine Deutsche Biographie* 9 (1879), S. 343 [Online-Version/Çevrimiçi Versiyonu]. Bayerische Staatsbibliothek. Erişim 17 Nisan 2024. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz98665.html>
- Stiftung zur Förderung der Hochschulrektorenkonferenz. "Orientalistik studieren in Deutschland - Hochschulkompass". *Hochschulkompass. Ein Angebot der Hochschulrektorenkonferenz*. 2024. Erişim 28 Mayıs 2024. <https://www.hochschulkompass.de/sprach-und-kulturwissenschaften/orientalistik.html>
- Syed, Muhammad Masharib Shah. *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=sELqXHtIFGAjsbjOuuYCCei8EM2HiMfH48SWGm9Cv3r6KAtp2gu_0t0gHJt4xcK
- Şenay, Bülent. "'Orta Doğu Araştırmaları Birinci Dünya Kongresi' ve Almanya'da Oryantalist Çalışmalar". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2002), 245-251. <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/56490>
- Taşçı, Özcan. "Ritter, Hellmut". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/133-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2008. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ritter-hellmut>
- TDK (ed.). *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. Erişim 23 Aralık 2022. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=oryantalizm>
- The University of Edinburgh. "Andreas Görke". 19 Haziran 2024. Erişim 17 Ağustos 2024. <https://www.ed.ac.uk/profile/andreas-goerke>

- Uçar, Bülent. “Auszüge aus einem Interview mit Harald Motzki (gest. 2019)”. *Hikma* 10/2 (2019), 249-263. <https://doi.org/10.13109/hikm.2019.10.2.249>
- Uçar, Bülent. “Editörün girişi”. çev. Bülent Uçar. *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*. ed. Bülent Uçar. Hadis Araştırmaları Serisi 002. İstanbul: Hadisevi, 1. Basım, 2006.
- “Harald Motzki ile Hayatı, İlmî Kariyeri ve Fikirleri Üzerine”. *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*. ed. Bülent Uçar. 295-348. İstanbul: Hadisevi, 1. Basım, 2006.
- “Prof. Dr. Harald Motzki ile Hayatı ve Eğitim Arka Planı Üzerine”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/2 (2003), 181-187. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/htd/issue/41674/503336>
- Uçar, Erdem. “Spies, Otto”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/417. İstanbul: TDV Yayınları, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/spies-otto>
- Universität Basel Departement Gesellschaftswissenschaften Nahoststudien. “Curriculum Vitae - Prof. Dr. Gregor Schoeler”. Erişim 17 Ağustos 2024. <https://nahoststudien.philhist.unibas.ch/de/personen/gregor-schoeler/>
- Universität Hamburg. “Dissertationen in der Islamwissenschaft”. Erişim 25 Ağustos 2024. <https://www.aai.uni-hamburg.de/voror/studium/islam-dissertationen.html>
- Utrecht University. “Dr. Joas Wagemakers”. Erişim 20 Ağustos 2024. <https://www.uu.nl/staff/JWagemakers>
- Versteegh, Kees. “Vefeyat Harald Motzki (1948-2019)”. *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 5/2 (2019), 397-399. <https://www.hadisvesiyer.info/sayilar/>
- Wagemakers, J. “De diepte in: Portret van Harald Motzki”. *Zemzem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Islam* 8/2 (2012), 65-72. <http://hdl.handle.net/2066/101491>
- “De diepte in: Portret van Harald Motzki”. 2012. Erişim 04 Şubat 2024. https://www.academia.edu/4061289/De_diepte_in_Portret_van_Harald_Motzki_2012_?auto=download
- Nicolet Boekhoff-van der. “In memoriam Harald Motzki (25 augustus 1948 – 8 februari 2019)”. *ZemZem: Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam* 15 (2019), 152-157. https://www.academia.edu/39322362/In_memoriam_Harald_Motzki_25_augustus_1948_8_februari_2019_2019_
- Wickens, G.M. “Arberry, Arthur John, 1905-1969”. *The British Academy*. Erişim 14 Mart 2024. <https://www.thebritishacademy.ac.uk/publishing/memoirs/pba-58/arberry-arthur-john-1905-1969/>
- Wild, Stefan. “Schimmel, Annemarie - Deutsche Biographie”. *Deutsche Biographie*. Bayerische Staatsbibliothek. 2005. Erişim 29 Nisan 2024. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd11916910X.html>
- Yaşar, Hüseyin. *Alman Oryantalizminde Kur'an'a Bakış*. İz Yayıncılık, 2018.

- Yavuz, Hilmi. *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*. İstanbul: Büke Yayınları, 3. Basım, 2000.
- Yılmazer, Ziya. “Horovitz, Josef (Chajim)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/242-243. İstanbul: TDV Yayınları, 1998. <https://islamansiklopedisi.org.tr/horovitz-josef-chajim>
- Yüce, Nuri. “Brockelmann, Carl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/335-336. İstanbul: TDV Yayınları, 1992. <https://islamansiklopedisi.org.tr/brockelmann-carl>
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler-Literatür)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Zakzûk, Mahmud Hamdi. *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*. çev. Hatip Abdulaziz. Yeni Akademi, 2006. https://ia801000.us.archive.org/view_archive.php?archive=/2/items/13MustuYayinlari/9_Isik-Akademi-Yayinlari.zip&file=9_Isik-Akademi-Yayinlari%2FMahmud%20Hamdi%20Zakzuk%20-%20Oryantalizm%20veya%20Medeniyetler%20Hesaplasmasi%20-%20IsikAkademiY.pdf